
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
Gazi
1926

AZERBAYCAN TARİH DERS KİTAPLARINDA AZERBAYCAN-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE ERMENİ İMAJI

Tuğba Kurup Yılmaz

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARİH EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MAYIS, 2022

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren ……(….) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Tuğba

Soyadı : Kurup Yılmaz

Bölümü : Tarih Eğitimi

İmza :

Teslim Tarihi

TEZİN

Türkçe Adı: Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri ve Ermeni İmajı

İngilizce Adı: Azerbaijan-Armenia Relations and Armenian Image in Azerbaijan History Textbooks

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Tuğba Kurup Yılmaz

İmza:

JÜRİ ONAY SAYFASI

Tuğba Kurup Yılmaz tarafından hazırlanan "Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri ve Ermeni İmajı" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Gazi Üniversitesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Nejla Günay

Tarih Eğitimi Bilim Dalı, Gazi Üniversitesi …….

Başkan: Prof. Dr. Bahri Ata

Tarih Eğitimi Bilim Dalı, Gazi Üniversitesi …….

Üye: Doç Dr**.** Meşkure Yılmaz

Tarih Bilim Dalı, Ankara Hacıı Bayram Veli Üniversitesi …….

Tez Savunma Tarihi: 28/04/2022

Bu tezin Tarih Eğitimi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Yücel Gelişli

Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürü

Kıymetli Eşim Abdullah'a

TEŞEKKÜR

Benim için tarih bilimi, kendimi bildim bileli öğrenmesi-öğretmesi, anlatması-dinlemesi, okuması ve incelemesi en sevilesi alan olmuştur. Bu çalışmayı gerçekleştirdiğim süre zarfı içerisinde kendi adıma pek çok yeni bilgi edinmiş ve bir şekilde aile tarihimizle alakalı da pek çok şeyi keşfetmiş oldum. Çalışma boyunca tarih bilimine, tarih eğitim ve öğretimine katkı sağlayabilecek iyi bir eser ortaya çıkabilmesi adına elimden gelen gayreti ve özveriyi göstermeye çalıştım. Çalışma sürecinde desteğini ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen hayat arkadaşım, kıymetli eşim Av. Abdullah YILMAZ'a, oyun vakitlerimizden çaldığım biricik kızım Duru Melek YILMAZ'a, üzerimde emekleri çok büyük olan vefakar annem Şaduman KURUP ve canım babam Fatih KURUP'a, güzel kardeşlerim Kübra KURUP ve Beyza KURUP'a, tarih sevgisini bana çok küçük yaşlarda aşılayan, tarih bilimi ile tanıştıran ve beni bu yola sevk eden ilk kişi olan canım anneannem rahmetli Rabia ŞAHİN'e danışmanlığı altında olmaktan gurur ve mutluluk duyduğum sevgili hocam Prof. Dr. Nejla GÜNAY'a minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

AZERBAYCAN TARİH DERS KİTAPLARINDA AZERBAYCAN-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE ERMENİ İMAJI

(Yüksek Lisans Tezi)

Tuğba Kurup Yılmaz

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Mayıs 2022

Öz

Tarih ders kitapları, toplum içerisindeki pek çok birey için bilimsel tarih yazımı ile ilk karşılaşma noktası olan eserlerdir. Tarih ders kitapları; didaktik olmasının yanı sıra vatandaşlık bilincini geliştirmesi, geçmişi öğretirken, geleceğe hazırlaması ve bugünüze dokunmasıyla diğer ders kitaplarından ayrı bir öneme sahiptir. Bu çalışmada Kafkasya coğrafyası ve Kafkas tarihi açısından önem arz eden geçmişten bugüne Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin, Azerbaycan tarih ders kitaplarında nasıl yer aldığı ve Ermeni imajının nasıl çizildiği incelenmiştir. Çalışmaya nitel araştırma usulleri uygun görülerek; doküman analizi yöntemi kullanılmış ve çalışma alanını hedef alan literatür taraması yapılmıştır. Çalışma nihayetinde; Azerbaycan tarih ders kitaplarının geçmişten bugüne Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine tarihsel gerçekliğe uygun olarak aktarıldığı görülmüştür. Bununla beraber Ermeni imajı ile ilgili olarak; geçmişte yaşanılan hadiselerin

unutulmaması ancak bölgesel huzur ve istikrarın sağlanması için barışı yanlısı tavır sergilenilmesi gerektiği vurgusu yapıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Tarih ders kitabı, sürgün, çatışma, göç, Azerbaycan, Ermenistan

Sayfa Adedi : xi+144

Danışman : Prof. Dr. Nejla Günay

AZERBAIJAN-ARMENIA RELATIONS AND ARMENIAN IMAGE IN AZERBAIJAN HISTORY TEXTBOOKS

(Master's Thesis)

Tuğba Kurup Yılmaz

GAZİ UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF EDUCATION SCIENCES

May 2022

ABSTRACT

History textbooks are works that are the first point of encounter with scientific historiography for many individuals in the society. History textbooks; In addition to being didactic, it has a different importance from other textbooks as it develops citizenship awareness, prepares it for the future while teaching the past and touches the present. In this study, it has been examined how the Azerbaijan-Armenia relations from past to present, which are important in terms of Caucasian geography and Caucasian history, take place in Azerbaijan history textbooks and how the Armenian image is drawn. Qualitative research methods were considered appropriate for the study; qualitative data analysis and document analysis methods were used together and a literature review targeting the study area was made. At the end of the work; It has been seen that Azerbaijan history textbooks have been transferred from past to present to the relations between Azerbaijan and Armenia in accordance with historical reality. However, regarding the Armenian image; It has been

determined that it is emphasized that the events in the past should not be forgotten, but that a pro-peace attitude should be displayed in order to ensure regional peace and stability.

Key Words : History textbook, exile, conflict, migration, Azerbaijan, Armenia

Page Number : xi+144

Advisor : Prof. Dr. Nejla Günay

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU……. i

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI…….. ii

JÜRİ ONAY SAYFASI……..…..….....iii

TEŞEKKÜR……..v

ÖZ…….……...……....vi

İÇİNDEKİLER.....x

TABLOLAR LİSTESİ xv

ŞEKİLLER LİSTESİ xvxvi

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ……...…….....xvii

BÖLÜM I.....1

GİRİŞ 1

1.1.Araştırmanının Amacı……..……..5

1.2.Araştırmanın Önemi……....5

1.3.Problem Cümlesi……..……8

1.3.1. Alt Problemler……..……..8

1.4.Tanımlar……...…9

1.4.1. Genel Tanımlar……...……...…….9

1.4.2. Özel Tanımlar…….…….....……10

1.5. Kapsam……...…..…11

1.6. Sınırlılıklar…….11

1.7. Varsayımlar……..….11

BÖLÜM II…….…….…….12

KURAMSAL ÇERÇEVE…….…….12

2.1. Tarih, Milli Tarih Yazıcılığı ve Tarih Öğretimi……...12

2.1.1. Tarih ve Tarih'in Faydaları……...…….12

2.1.2. Milli Tarih Yazıcılığı……13

2.1.3. Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları……...14

2.1.4. Tarih Öğretiminde Kimlik ve İmaj…….……15

2.2. Azerbaycan Eğitim Tarihinin ve Tarih Öğretiminin Yakın Geçmişi…….17

2.2.1. Çarlık Rusya Dönemi……..……17

2.2.2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dönemi……...….18

2.2.3. Sovyet Rusya Dönemi ……..18

2.2.4. Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi…….…….24

***2.2.4.1. Ayaz Mutalibov Dönemi*……24**

***2.2.4.2. Ebulfez Elçibey Dönemi*……25**

***2.2.4.3. Haydar Aliyev Dönemi*……26**

2.3. Azerbaycan ve Türkiye Arasındaki Eğitim İlişkileri……...……27

2.3.1. Azerbaycan ve Türkiye Arasındaki Eğitim ilişkilerinin İlk Geçmişi…..27

2.3.2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki Eğitim İlişkiler……...….28

BÖLÜM III…….…..…31

YÖNTEM……..…….……31

3.1. Araştırmanın Modeli……...……31

3.2. Araştırmanın Evreni……...……32

3.3. Araştırmanın Örneklemi……...…….32

3.4. Verilerin Toplanması ve Analiz……...……..33

BÖLÜM IV……....…….36

BULGULAR VE YORUM……....……36

4.1. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı ……36

4.1.1. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Genel ve Alt Kazanımları……....36

4.1.2. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Genel Künyesi……..…..39

4.1.3. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler ……..….40

***4.1.3.1 Çarlık Rusya Dönemi*……..……..40**

***4.1.3.2. Sovyetler Dönemi*……...……..51**

***4.1.3.3. Bağımsızlık Dönemi*……..……..59**

4.2. 9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı…….61

4.2.1. 9. Sınıf Umumi Tarih Dersi Genel ve Alt Kazanımları…….61

4.2.2. 9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Genel Künyesi……...……..63

4.2.3. 9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler…….64

***4.2.3.1. Çarlık Rusya Dönemi*…….…….64**

***4.2.1.2. Sovyet Rusya Dönemi*…….66**

4.3. 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı…….…….69

4.3.1. 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Genel ve Alt Kazanımları……..69

4.3.2. 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabının Genel Künyesi……..……72

4.3.3. 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler……...……..74

4.4. 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı…….……..75

4.4.1. 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Genel ve Alt Kazanımları…….75

4.4.2. 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Genel Künyesi……..…78

4.4.3. 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler……...……..79

***4.4.3.1. Çarlık Rusya Dönemi*……..……79**

***4.4.3.2. Sovyet Rusya Dönemi*…….84**

***4.4.3.3. Bağımsızlık Dönemi*…….…….……..92**

4.5. 11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı…….……..96

4.5.1. 11. Sınıf Umumi Tarih Dersi Genel ve Alt Kazanımlar…….…….96

4.5.2. 11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Genel Künyesi……...……99

4.5.3. 11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler…….....101

***4.5.3.1. Sovyet Dönemi*……...……101**

4.6. Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddiasına Dair Bulgular …….…….102

4.6.1. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabında 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddiasına Dair Bulgular ……103

4.6.2. 9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabında 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddiasına Dair Bulgular……..…….104

4.6.3. 11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabında 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddiasına Dair Bulgular …….……106

4.7. Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan'ın Diğer Komşu Devletlerle Olan İlişkilerine Yönelik Bazı Bulgular…….……114

4.8. Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Ölçme ve Değerlendirme Sorularında Ermenistan ve Ermeniler Bulgusu.……...……..114

4.8.1. Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Ermenistan ve Ermenilerle İlgili Sorulan Açık Uçlu Sorulardan Bazı Örnekler…….116

BÖLÜM V……..……119

SONUÇ VE TARTIŞMA……..……..……..119

5.1. Sonuç……...……...…….....119

5.2. Tartışma……129

KAYNAKLAR…….130

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. *Azerbaycan Cumhuriyeti Lise Tarih Ders Kitapları*…….……...….33

Tablo 2. *9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Bölüm ve Fasıl Başlıkları Dağılımı*……39

Tablo 3. *9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Bölüm ve Fasıl Başlıkları Dağılımı*…….64

Tablo 4. *10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Bölüm Başlıkları Dağılımı*……..73

Tablo 5. *11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Bölüm ve Fasıl Başlıkları Dağılımı*.....78

Tablo 6. *11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Bölüm ve Bölüm Başlıkları Dağılımı*……100

Tablo 7. *Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Soru Dağılımı*……....116

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Dış Kapak Görseli……..…..……40

Şekil 2. 9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Dış Kapak Görseli……64

Şekil 3. 10 Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Dış Kapak Görseli……..…….72

Şekil 4. 11 Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Dış Kapak Görseli……..78

Şekil 5 .11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Dış Kapak Görseli……...……...…….100

BÖLÜM I

GİRİŞ

Dünya coğrafyasındaki yeri bakımından Kafkasya her zaman jeopolitik öneme sahip bir bölge olmuştur. Dolayısıyla tarih boyunca birçok toplumun ve siyasi kuvvetin uğrak noktası haline gelmiştir. Kafkasya tarihi, aynı zamanda savaş sanatları tarihinin de yazıldığı yerdir. Kafkas-Rus savaşları Ruslar açısından; Kafkasların Ruslar tarafından fethi iken, Kafkasya'da yaşayan halklar açısından; Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali ve yerli halka uyguladığı mezalim olmuştur (Ateş, 2013, s. 164).

Günümüzde ise Avrasya'nın en önemli stratejik ve ekonomik bölgelerinden biri olan Kafkasya bölgesinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri yer almaktadır.Azerbaycan–Ermenistan ilişkileri ise tarihin derinliklerine dayanmaktadır. Bu ilişkiler XIX. yüzyıla kadar siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda birbirlerinden faydalanmak ve ortak coğrafyayı paylaşmakla geçmiştir (Garibov, 2006, s. 15).

Ancak XIX. yüzyılla birlikte bölgede Çar rejimi hâkim olmuştur. 1812 yılında Rusya ve Kaçar İranı arasında imzalan Gülistan ve 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile de Azerbaycan topraklarının güney bölümünü teşkil eden 2/3'lük kısmı İran'ın 1/3'ünü teşkil eden kuzey kısmı ise Rus hakimiyeti altına girmiştir (Yılmaz, 1999, s. 142-153).

XX. yüzyıla gelindiğinde çıkan 1917'de Bolşevik ihtilali ve Kafkasya'nın stratejik açıdan büyük bir önem arz eden madenleri ve konumu sebebiyle XI. Rus Ordusu tarafından

bölgenin tekrardan işgal edilmiştir. Böylece Kafkasya artık Çar Rejiminden sonra Sovyet sömürgesi hâline gelmiştir. Sömürge haline gelen diğer Kafkas cumhuriyetleri gibi Azerbaycan ve Ermenistan'ın da dış dünya ile siyasi bağlantıları kesilmiştir. Kafkasların Ruslaştırılması için Çarlık Rusya'nın yaptığı faaliyetlere benzer olarak, Sovyet döneminde de bölgeye çoğu Rus asıllı olan insanlar yerleştirilerek Ruslaştırma politikasına devam edilmiştir. Birçok milletin bir arada yaşadığı Kafkasya'yı daha kolay yönetebilmek için Ruslar, Kafkas devletlerinin sınırlarını istedikleri gibi değiştirerek ülke içerisindeki azınlıkları kışkırtmak suretiyle bölgede genel bir çatışma ortamı yaratmışlardır (Çağlayan, 2000, s. 491; Garibov, 2006, s. 15).

XX. yüzyılın son yıllarına girildiğinde ise dünyayı sarsan en önemli olay Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmaya başlaması olmuştur. 1985 yılından sonra sonra SSCB'de uygulamaya konan yeniden yapılanma ve açıklık politikalarına bağlı olarak Azerbaycan'da otoriter sisteme muhalif kitleler oluşmaya başladı. Gorbaçov'un izlediği bu siyaset SSCB'nin temellerinin sorgulanmasına ve bağlı bulunan ülkelerin bağımsızlık arayışına girmesine neden olmuştur. Siyasal bilimler literatüründe "Bağımsızlıklar Geçidi" olarak adlandırılan bu dönemde geçmişte bir arada bulunan ülkeler çözülmüş ve her biri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlıklarını ilan eden devletler arasında Azerbaycan ve Ermenistan'da yer almıştır. Azerbaycan, 31 Aralık 1991'de bağımsızlığını dünyaya duyurduğunda, bunu ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur (Brezinsk, 1994; Buniyatov, 1991; Göl, 2016, s. 166).

Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'da ilk olarak ülke yönetimi başına geçen isim Rus yanlısı bir isim olan Ayaz Mutalibov oldu. Ancak Azerbaycan Halk cephesi lideri olarak ortaya çıkan isim Ebulfez Elçibey olmuştur. Bu dönem siyasal, toplumsal ve ekonomik bir dönüşüm başlamış ve Sovyet rejiminden arınma dönemine girilmiştir. Merkezi otoriteden ziyade toplumsal dinamikler bu değişimi ateşlemiş ve bağımsızlığını kazanan Azerbaycan için eğitim, tarih, dil ve diğer alanlarda çalışmalar yapılarak, bu alanlardaki Rus etkisinden kurtulma gerekliliği doğmuştur. Ancak Sovyet döneminin etkileri bir anda atılamamıştır.

Bu dönemden miras kalan çeşitli sorunlarda beraberinde gelmiş, bunlardan en önemlisi; Azerbaycan'ın Ermenistan ile yaşadığı sınır meseleleri olmuştur. Bu durum Azerbaycan'ın ileri dönemlerdeki devlet stratejilerini de şekillendirmiştir. Böylelikle Azerbaycan politikasındaki önemli hususlar; ülkenin bağımsızlığının korunması, toprak bütünlüğünün sağlanması ve Ermenistan ile yaşanan Karabağ ve sınır problemlerinin çözülmesi olmuştur (Cafersoy, 2001; Göl, 2016, Sultanov, 1995, s;56).

SSCB'nin dağılmasına sebep olan açıklık (glasnost) ve yeniden yapılandırma (perestroyka) ideolojisi halk arasında bir hürriyet fikri uyandırmıştı. Bu dönem o güne kadar baskı altında tutulan, konuşulması tartışılması dahi yasaklanmış olan konuların konuşulmaya ve tartışılmaya başlandığı bir dönem olmuştur. Bu genel demokratikleşme havasının etkileri bilim dalları üzerinde de görülmüştür. Bu demokratikleşme havasından en çok etkilenen bilim dalı ise tarih bilimi olmuştur. Bunun yansıması olarak okullarda tarih derslerinde açık bir şekilde etkisi hissedilen "Sovyet Tarihçiliği" misyonunu tamamlamış ve yerini bağımsız cumhuriyetin tarih araştırma merkezlerine, tarih bölümlerine ve bu merkezlerin hazırladıkları yeni tarih tezlerine bırakmıştır (Turan, 2006).

Bağımsız Azerbaycan'da tarih eğitimi alanında yapılan ilk çalışma Ebulfez Elçibey döneminde gerçekleştirilen; Sovyet döneminde tarih eğitiminde yapılan ve tarih ders kitaplarında aktarılan yanlış bilgilerin değiştirilerek, bu durumun önüne geçilmesi olmuştur. Elçibey AHC kongresinde kabul edilen programın 8. maddesi gereğince ülke sorunlarını güç kullanmadan, devletlerarası çok yönlü bir iletişim ve yardımlaşma ile hareket etme kararı almıştır. Bu dönemde içerisinde bu düsturla Ermenistan'ın işgalci söylemlerine karşı Türkiye'deki tarihçilere ve tarih anlayışına yakınlaşma başlamıştır. Azerbaycan için yeniden yapılandırılacak tarih öğretimi ile Sovyet etkisinden yeni çıkmış olan aynı millette mensup fertlerin birbirilerine karşı olan manevi bağlarının kuvvetlendirilmesi açısından önemlidir. Bu sebeple yeni tarih öğretiminde programlar ve ders kitapları millî şuur ve bilimsellik anlayışı temel alınarak oluşturulmuş ve tarih ders kitaplarının içeriğinde; dünya medeniyetleri içinde Azerbaycan'ın yeri, milli değerleri,

kültürel yapı ve özellikleri hakkında bilgilere yer verilmiştir (Salmanov, 2008, s.148, Tahirzade, 1999, s. 341).

Birçok insanın akademik anlamda tarih öğretimi ile ilk karşılaşma durağı tarih ders kitaplarıdır. Bu nedenle de tarih ders kitaplarında yapılan tarih aktarımı oldukça önemlidir. Zira ideolojik amaçlarla tarihi olgulara müdahale edildiğine sıkça görüldüğü gibi devletlerin çıkarları doğrultusunda tarihi olguları manipüle edilmeside karşılaşılmıştır. Bu durumda tarihi, devletlerin ulusal bilinç ve kimlik oluşturmada kullandıkları önemli bir araç haline getirmektedir.Yapılması gereken tarih aktarımı ile alakalı olarak Ranke "Tarihin yegâne gayesi hakikatte ve mazide ne olduysa olanı olduğu gibi aktarmak olmalı, olayların aslında neden gerçekleştiğini söylemek olmamalı" demektedir. Bu konuda bir başka görüş ise İbn-i Haldun'a aittir. İbn-i Haldun "Tarih insanın sosyal yaşamının incelenmesi, zaman ve mekân sınırları içerisinde bu yaşamın anlaşılması." demektedir (Demircan, 2007, s. 87; Şıvgın,2009, s. 36).

Ancak tarih öğretimi doğru bir biçimde gerçekleştirilmediğinde iyi bir vatandaş olma yolunda pürüzler çıkacağı gibi, insanların içinde yaşadıkları dünyayı anlamaları da zorlaşacaktır. Tarih öğretimi gelecek nesillerin hayata hazırlanmasında çok önemli bir rol oynamakta ve insanların kimlik bilinci ile aidiyet duygusunu pekiştirmelerini sağlamaktadır (Alpargu, 2010, s. 1).

Yüzyıllardan beri süregelen ortak tarihlerinin varlığı sebebiyle Azerbaycan tarih ders kitaplarında devletin, Ermenistan ve Ermenilerle olan ilişkileri pek tabii olarak aktarılmaktadır. İşbu çalışma süresince 2020-2021 eğitim-öğretim yılı içerisinde Azerbaycan tarih ders kitaplarında yer alan Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri ve ders kitaplarında yansıtılan Ermeni imajı incelenecektir. Bu kapsamda ders kitaplarındaki tarih aktarımının nasıl yapıldığı, hangi anlatım biçimleri ile aktarıldığı, pedagojik düzeylerinin ne olduğu, kullanılan üslubun nasıl olduğu, aktarılan tarihin insan zihninde nasıl bir imaj oluşturduğu incelenecektir.

Bunu yaparken nitel araştırma yöntemlerinden nitel veri analizi ve doküman analizi yöntemleri kullanılarak elde edilen verilerin geçerlilik ve güvenilirliğini arttırabilmek için konu ile alakalı literatür taraması yönteminden de faydalanılacaktır. Bu çalışma; Azerbaycan tarih ders kitaplarında yer alan Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri ve ortaya çıkan Ermeni imajının nasıl olduğu incelenecektir. Bunun sonucu olarak da çizilen imajın yanlış, eksik, gerçekler görmezden gelinerek, romantik söylemlerle yapılan bir tarih aktarımı ile mi yoksa tarihi gerçeklik ve kanıtlar çerçevesinde mi çizildiğine bakılacaktır. Böylelikle yanlış bir imaj aktarımı söz konusu olduğu takdirde ise düzeltme önerileri yapılacaktır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Azerbaycan lise tarih ders kitaplarında tarih içerisinde Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin nasıl aktarıldığı ve Ermeni imajının nasıl çizildiği incelenecektir. Tarih ders kitaplarında yer verilen bilgiler ile doküman analizi yöntemi sonucu elde edilen yazılı materyallerde yer alan bulgular karşılaştırılacaktır. Bunun sonucunda aktarılan bilgilerin ve oluşturulan imajın tarihi gerçekliği, tarih biliminin etiğine ve hedeflerine uygunluğunu analiz etmek çalışmanın amacıdır.

1.2. Araştırmanın Önemi

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinin 1283 (1966 tarihli) sayılı tavsiye kararında tarih bilincinin önemli bir yurttaşlık becerisi olduğu, bundan yoksun olan bireyin siyasal ve diğer değerlendirmelere karşı zayıf kalacağı ifade edilmektedir. Bu noktada sorulacak olan soru tarih bilincine sahip olacak yurttaşların nasıl yetiştirilmesi gerektiğidir. Bu sorunun cevabı ise tarih öğretimindedir. Tarih öğretimini gerçekleştirirken bazı materyallerden yararlanmaya ihtiyaç duyulur. Bunlardan biri de tarih ders kitaplarıdır. Tarih ders kitaplarında yer alan tarih öğretimine ise büyük ölçüde önem verilmesi gerekmektedir.

Bunun nedeni; tarih ders kitaplarının hemen hemen her öğrenciye kolaylıkla ulaştırıla bilinir olması ve belli bir öğretim programı çerçevesinde kaleme alınarak, sistemli bir bilgi aktarımı imkânına sahip olmasıdır. Tarih ders kitapları bunların dışında yetişkinlerin doğruluğuna inandıkları ve genç nesillere aşılamak istedikleri çok sayıda kural ve davranış kalıbına açık göndermeler yapmaktadır. Bireyler tarihle kendi medeniyetlerine ait değerlere sahip çıkarak ortak bir kimlik inşa ederler. Böylelikle kendilerine ve geçmişlerine bir anlam yüklerler. Carr'ın ifadesiyle, tarih, edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa aktarılarak devamı ettirilmesidir. Dolayısıyla tarih ders kitapları sadece bilgi aktarmakla yetinmeyerek, bir toplumun siyasal ve toplumsal kurallarını da belleklere kazımaya çalışan materyallerdir (Alpargu, 2007, s. 1-2; Demircan, 2007, s. 86).

Çalışmada incelenecek ders kitapları Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ait 2020-2021 eğitim öğretim yılında okutulan lise tarih ders kitaplarıdır. Bu ders kitapları içerisinde yer alan konulardan bazıları tarih içerisinde Ermeniler ve Ermenistan'la olan ilişkiler ile Dağlık Karabağ bölgesindeki Ermeni işgalidir.

Azerbaycan, bağımsızlığını ilan etmeden kısa bir süre önce Ermenistan tarafından Dağlık Karabağ bölgesi işgal etmiştir. Sovyet Rusya ise yaşanan bu işgalde Ermenistan'ı, yönetim ve ordusuyla beraber desteklemiştir. Bölgede yaşanan bu işgal Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda da devam etmiştir. Azerbaycan tarafından büyük çaplı protesto mitingleri düzenlenerek yapılan işgale tepki gösterilmiştir. Ancak Sovyet Rusya işgale karşı Azerbaycan'ın göstermiş olduğu tepkilere rağmen Ermenistan yanlısı tutum izlemeye devam etmiştir. Bu durum da Azerbaycan'ın halkı ve yönetimiyle birlikte kendi tarih ve kimliklerine daha sıkı sarılmalarına neden olmuştur. Gelişen süreçte Azerbaycan hükümeti, bağımsız ve milli bir devlet olma yolunda ilerlerken milletin tarih, örf, adet, kültür ve kimliğine ilişkin değerlerini yeniden canlandırmaya yönelik çalışmalar yapmaya başlamıştır (Turan, 2009, s. 369).

Bu çalışmalar kapsamında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından sonra ders kitaplarının yazılması konusu gündeme gelmiştir. Azerbaycan tarihçilerinden oluşan

bir grup ilk ve ortaöğretim okulları ile üniversitelerde okutulması için iki ciltlik "Azerbaycan Tarihi" adlı ders kitapları hazırlamışlardır. Bu ders kitapları Azerbaycan milli tarih anlayışını yansıtması bakımından büyük önem taşımaktadır (Memmedov, 1995).

Tarih ders kitabı yazımında, birçok ülkece de milliyetçi bir tarih anlayışı oluşturulma durumu söz konusudur. Ancak tarih ders kitaplarının yazımında dikkat edilmesi gerekilen husus, milliyetçi tarih yazımını gerçekleştirirken, düşmanca söylemlerden kaçınmış olmaktır. Ders kitabını yazan tarihçinin, olaylara mümkün olduğunca tarafsız bakabilmesi ve olayları var olan tüm kaynakları göz önünde bulundurarak yazması gerekmektedir Böylelikle yazılan ders kitabı üzerinden düşmanca yorumlar yapılmasının önüne geçilmiş olunacaktır. Tarih ders kitabı yazımında amaç; birilerine, bir görüşe, bir tarafa hizmet etmek değil, gerçekleri ortaya koyabilmek olmalıdır. Tarih ders kitabından beklenen; dünyanın hangi ülkesinde okunursa okunsun benzer tepkilerin verilebilmesini, benzer yorumların yapılabilmesini sağlayacak tarafsız ve çok yönlü bir anlatımın kullanılmasıdır (Usta, 2011, s. 179).

Çalışma boyunca incelenecek iki temel husus bulunmaktadır: Bunlardan biri 2021-2021 eğitim-öğretim yılı içerisinde Azerbaycan liselerinde kullanılan tarih ders kitaplarında oluşturulan Ermeni imajıdır. Bir diğeri ise bu tarih ders kitaplarında yer alan ve Ermeni imajının oluşumundaki en önemli faktör olan Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin aktarımıdır. İnceleme yapılırken tarih ders kitaplarında yer alan bilgiler ile doküman analizi yoluyla elde edilen metinlerinde var olan bilgilerin birbirleriyle çelişip çelişmediği incelenecektir. Bu bağlamda çelişki tespit edilmesi halinde, düzeltme önerileri yapılacaktır.

Çalışma konusu ile alakalı literatür taraması yapıldığında, farklı ülke veya ülkelere ait tarih ders kitaplarında yer alan farklı millet veya milletlere dair, imajı inceleme çalışmaları bulunmuştur. Ancak çalışmada incelenecek Azerbaycan tarih ders kitaplarına yönelik herhangi bir millet imajı incelemesi bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu durum da çalışmaya, özgünlük ve alanında kaynak olabilme niteliği kazandırmaktır.

Tarih öğrenimi, sadece kendi ülkemizin tarihini öğrenmek için değil aynı zamanda diğer ülkelerin tarihlerinin öğrenilmesi gerekliliğinin bilincinde olunarak yapılmalıdır. Özellikle bizimle aynı kültürü ve ortak tarihi paylaşan komşu ülkelerin tarihlerini öğrenmemiz gerekmektedir (Alpargu, 2010, s. 1). Çalışma, Türkiye ile aynı coğrafyayı ve ortak bir tarihi paylaşan Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin ilişkilerinin incelenmiş olması sebebi ile tarih öğreniminin bu gerekliliğine de hizmet etmiş olacaktır.

1.3. Problem Cümlesi

Azerbaycan Milli Tahsil Nazırlığınca onaylanarak, 2020-2021 eğitim-öğretim yılı içerisinde Azerbaycan liselerinde okutulan lise tarih ders kitaplarında, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin aktarımı ve çizilen Ermeni imajının incelenmesi.
Bu problemin çözümü için şu sorulara cevap aranmıştır.

1.3.1. Alt Problemler

1. 9. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabında Çarlık Rusya, Sovyet Rusya ve Bağımsızlık dönemlerinde Ermenistan ve Ermenilerle olan ilişkiler nasıl aktarılmıştır?
2. 9. sınıf Umumi Tarih ders kitabında Çarlık Rusya, Sovyet Rusya ve Bağımsızlık dönemlerinde Ermenistan ve Ermenilerle olan ilişkiler nasıl ele alınmıştır?
3. 10. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabında Çarlık Rusya, Sovyet Rusya ve Bağımsızlık dönemlerinde Ermenistan ve Ermenilerle olan ilişkiler nasıl ifade edilmiştir ?
4. 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabında Çarlık Rusya, Sovyet Rusya ve Bağımsızlık dönemlerinde Ermenistan ve Ermenilerle olan ilişkiler nasıl açıklanmıştır?

5. 11. sınıf Umumi Tarih ders kitabında Çarlık Rusya, Sovyet Rusya ve Bağımsızlık dönemlerinde Ermenistan ve Ermenilerle olan ilişkiler nasıl anlatılmıştır?
6. Azerbaycan lise tarih ders kitaplarında Sevk ve İskan Kanunu ile Ermenilerin Türkiye'ye yönelik iddiasına yönelik tutumları nasıldır?
7. Azerbaycan lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan'ın komşu olduğu diğer devletlerle olan ilişkiler nasıl yansıtılmıştır?
8. Azerbaycan tarih ders kitaplarında yer alan ölçme değerlendirme sorularında Ermenistan ve Ermenilerle ilgili bulgular nelerdir?

1.4. Tanımlar

1.4.1. Genel Tanımlar

Tarih: İnsan topluluklarının geçmişten günümüze bütün faaliyetlerini, geçirdikleri gelişmeleri ve aralarında geçen olayları yer ve zaman göstererek, sebep-sonuç ilişkisi içerisinde, belgelere dayanarak araştıran ve günümüze aktaran sosyal bir bilim dalıdır (Özçelik, 2012, s. 2-3).

Ders Kitabı: Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları Yönetmeliği'ne göre ders kitabı ilgili öğretim programlarında yer alan kazanım ve açıklamalar doğrultusunda dersin öğrenilmesini kolaylaştıracak, çeşitli örnek, alıştırma, işlenen ünitelerle ilgili internet adresleri, okuma kaynakları ve diğer etkinlikleri kapsayan, yaprakları ayrı ayrı da kullanılabilen basılı eser" olarak ifade edilmektedir (Güzel & Şimşek, 2012, s. 172).

Tarih Ders Kitabı: Devletlerin okullarda uyguladığı resmî tarih öğretiminin içeriğini yansıtan ve tarih disipliniyle doğrudan ilişkili olan eğitim materyalleridir. Tarih ders kitapları öğretme ve öğrenme amacıyla yazıldıkları için örtük veya açık, pedagojik ve didaktik görüşler içermektedir (Grever & Vlies, 2017, s. 288).

Öğretim Programı: herhangi bir dersle alakalı olarak öğrenci veya öğrencilere okul içinde veya okul dışında kazandırılmak istenen, dersle ilgili olan öğrenme yaşantılarının bütünüdür (Akpınar, 2013; Demirel, 2015).

1.4.2. Özel Tanımlar

İmaj: Latince imegos (hayal aldatıcı görünüş) kelimesinden türemiş olan imge veya imaj, Türkçede birden fazla anlamı barındırmaktadır. TDK sözlüğünde verilen anlamı ise şu şekildedir; zihinde tasarlanan ve gerçekleşmesi özlenen şey, düş, hayal, hülya birinci anlamı olarak verilirken; genel görünüm, izlenim, imaj ikinci anlam olarak sunulmuştur. Bunun dışında psikoloji bilimi için ayrı tanımlamalar yapılmış ve duyu organlarının dıştan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan benzeri hayal, imaj ve duyularla alınan bir uyarı olmaksızın bilinçte beliren nesne ve olaylar anlamına geldiği belirtilmiştir (Akbaş, 2019, s. 318).

Kimlik: Kişinin veya bir sosyal grubun çeşitli aidiyetlerini açıklayan, onun tanınmasını sağlayan ve dış gözlemle kavranabilen özellikleridir (Köseoğlu, 1998, s. 91).

Soykırım: Irka, dine, siyasi görüşe veya etnik kökene bağlı özelliklere dayanan bir grubun bilerek ve istenerek, düzenli bir biçimde ortadan kaldırılması durumudur (Beşiri, 2013, s. 180).

Soykırım tanımlanmasını ilk kez Polonyalı hukukçu Raphael Lemkin tarafından yapılmıştır. Lemkin *"soykırım direkt olarak kişileri hedefe almaz, kişinin dâhil olduğu grubu hedef alır; kişi ise bu gruba dâhil olduğu için saldırıya uğrar"* demektedir. BM tarafından 1948 yılında kabul edilen Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nde ise soykırımın tanımı şu şekilde geçmektedir; *"Bu sözleşme de soykırımın anlamı, sayılacak olayların, ulusal, ırksal, dinsel veya etnik bir grubun bu niteliği yüzünden kısmen veya tamamen yok etmek kasıt ile işlenmesidir. Bu nitelikler; Grup üyelerinin öldürülmesi, zihinsel veya fiziksel sağlığını bozacak eylemlere girişmek, grubu*

kısmen veya tamamen yok edilmesine neden olabilecek yaşam koşullarına tabii tutmak ve gruba ait çocukları zorla başka bir gruba transfer etmektir" (Yürükel, 2005, s. 1).

Sevk ve İskân Kanunu: Birinci Dünya Savaşı sırasında Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Sadaret makamına tezkire vermesi ile; Osmanlı Devleti içerisinde isyan eden Ermeni tebaa için çıkarılan, "vakti seferde icraât-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat", hükümlerinin yer aldığı diğer bir adıyla Geçici Sevk ve İskân Kanunu. 27 Mayıs 1915 tarihinde yürürlüğe konmuştur (Halaçoğlu, 2006a, s. 71).

1.5. Kapsam

Çalışma, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 2020-2021 eğitim-öğretim yılı içerisinde lise düzeyindeki tüm sınıf seviyelerinde (9. 10. ve 11.sınıflar) okutulan, Azerbaycan Tahsil Nazırlığınca onaylı, resmi tarih ders kitapları olan Azerbaycan Tarihi ve Umumi Tarih ders kitapları incelenerek hazırlanılmıştır.

1.6. Sınırlılıklar

Çalışma, 2020-2021 eğitim-öğretim yılı içerisinde Azerbaycan liselerinde, lise düzeyindeki tüm sınıf seviyelerinde (9. 10. ve 11.sınıflar) okutulan Şərq-Qərb ASC tarafından basılan Azerbaycan Tarihi ve Umumi Tarih ders kitapları ile sınırlı tutulmuştur.

1.7. Varsayımlar

1. Araştırmada kullanılan örneklem evreni temsil etmektedir.
2. Araştırmada kullanılan lise tarih ders kitapları ilgili ülke bakanlığınca hazırlatılmış, kullanımı kabul görmüş ders kitaplarıdır.
3. Araştırma boyunca literatür tarama ve doküman analizi yöntemleriyle elde edilen bilgilerin yeterli ve doğru olduğu varsayılmaktadır.

BÖLÜM II

KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Tarih, Milli Tarih Yazıcılığı ve Tarih Öğretimi

2.1.1. Tarih ve Tarih Yazıcılığı

Tarih, geçmişin hikâyesidir. Diğer hikayelerden farkı, onun bir zamanlar yaşanmış olduğu iddiasıdır. Batı dillerinde tarih anlamına gelen historia ile *'hikâye'* anlamına gelen *"story"* .kelimesi ile aynı kökten gelmektedir. Kelimenin aslı olan *"istori"* Grekçe'de *"bildirmek"* anlamındadır. Bir bilim dalı olarak tarih, yaşamımız olan temel gerçekliğin, sistematik verilerin bilimidir. Dolayısıyla tarih, içerisinde yaşadığımız en kesin güncelliğin bilimi olmaktadır (Poyraz, 2014, s. 33-34).

Tarih bilimine, disiplin olma niteliğini kazandıran en önemli özellik; aktarılan bilgiye geçerlilik ve güvenilirlik kazandıran, neden-sonuç ilişkisidir. Nedensellikten mahrum olan bir mazi, tarih bilimi içerisinde yer bulamaz. Çünkü nedenselliğin doğurduğu sonuç, tarihin düşünce boyutunu oluşturmaktadır. Nedensellik ilişkisi aktarılmayan, neden-sonuç ilişkisi ortaya koyulmayan tarih, yapılan doğruların ve yanlışların, eksik değerlendirilmesine neden olabilir. Bu durum da tarihi okuyacak olan nesillerin; fikir üretemeyen, doğruları net bir şekilde ortaya koyamayan, geçmişin tecrübesinden faydalanamayan toplumları

oluşturmasına, dolayısıyla tarih bilincinden yoksun devletlerin varolmasına neden olabilir (Metin, 2012).

2.1.2. Milli Tarih Yazıcılığı

Tarih; toplum ve bireyler için öğrenilmesi gerekli olan ve barındırdığı güzelliklerin farkında olunması gerekilen bir bilimdir. Tarihe dair tüm tanımlar iki temel gerçekliğe dayanmaktadır. Bunlardan birincisi tarih içerisinde yaşadığımız toplumu, toplumları ve insanları anlamamıza yardım eder. İkincisi ise değişimi ve içerisinde bulunduğumuz toplumun bugüne nasıl ulaştığını anlamamızı sağlar (Stearns, çev. 2009, s. 119-120).

Bundan hareketle milli tarih yazımı da toplumlar için önemli bir yere sahip olmuştur. Bunun nedeniyse çokuluslu imparatorlukların yıkılmasının ardından, ulus devlet varlığının ortaya çıkmasıdır. Ulus devletlerle birlikte tarih ve milli kimlik kavramları arasındaki ilişkiler yeni bir döneme girmiştir. Bu durum da milli tarih yazıcılığının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ulus devletlerin meydana çıkmasına paralel olarak Avrupa'da ilk kez milli tarih yazımı hareketi başlamıştır. İki asırlık süre zarfı içerisinde tüm dünyaya yayılan milli tarih yazıcılığı, dünyanın siyasi haritası değiştikçe tekrar tekrar şekillenmiş ve milli tarih yeniden yazılmıştır (Smith, 1999).

Tarih bilimi beşerin hafızasıdır ve kendi içerisinde bilgi, birikim ve tecrübe bir bütünlük arz etmektedir. Tek tek bireylerden meydana gelen toplumların sosyal hafızaları ise kendi milli tarihleridir. Milli tarih tasarımındaki amaç; milleti tek bir çatı altında birleştirmek, kaynaştırmak ve bu sayede dış tehditlere karşı devleti daha güçlü kılmaktır. Her toplum kendini gerçekleştirebilme gayreti içerisindedir. Bunun içinde milli tarih yazımı; milleti ve devleti meşru kılmada, milli bir kimlik oluşturmada ve milleti devletleştirmede kullanılmıştır. Zaman içerisinde devlet yapılanmasında yapıcı bir görevi olduğu görülen milli tarih yazıcılığı, pragmatik amaçlar doğrultusunda kullanılır hale gelmiştir (Akgündüz, 1994, s. 222; Hacısalihoğlu, 2012a, s. 190).

2.1.3. Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları

Geçmişi kapsayan ve geleceği şekillendirmede önemli bir kavram olan tarih, öğretim faaliyetlerinde önemli bir işleve sahiptir. Öğrencilerin geçmişten yola çıkarak geleceği anlamlandırmasını ve milli kimlik duygusu kazandırarak; kültürel köklerini anlamalarına ve yetişkinlik dönemindeki hayatlarına hazırlanmalarına yardımcı olmaktadır. Böylelikle de tarih öğretimi devletine ve milletine bağlı bireylerin yetiştirilmesine katkı sağlamaktadır (Günay, 2019, s. 540).

Tarih öğrenmek iyi bir vatandaş olabilmek için de gereklidir. İnsanlığın zaman içerisinde ürettiği bilgi ve tecrübe birikimine atfen kullanılan kültürel miras eğitim geleneği ile son taşıyıcısın ulaştırılır. Bu durum da tarih öğretiminin okullarda yapılasının en önemli nedenini oluşturmaktadır. Vatandalık eğitimi amacıyla okullarda tarih eğitimi verilmesini savunanlar, tarih öğretimi sırasında aktarılacak olan; tarihi geçmişten parlak hikâyeler, maneviyat ve başarı dersleri ile milli bir kimlik oluşturmayı, bu kimliğe bağlılığı güçlendirmeyi hedeflemektedirler (Akgündüz, 1994, s. 216; Stearns, çev. 2009, s. 132). Tüm bunların ötesinde okullarda yapılan tarih öğrenimi, öğrencilerde bazı genel beceriler geliştirmektedir. Bunlar;

1. Kanıt değerlendirme becerisi
2. Çelişen yorumları değerlendirme becerisi
3. Geçmişteki değişim örneklerini değerlendirme becerisidir (Stearns, çev. 2009, s. 132).

Tarihin bir bilim dalı olarak şekillendiği dönem itibariyle aydınların üzerinde durduğu konulardan biriside, tarih eğitiminin ideolojik yönünü mümkün mertebe azaltarak, tarihin ırsiliğini ve bilimselliğini sağlamak olmuştur. Bunun nedeni ise geçmişte tarihin, hükümdara sadakat tebliği ve hükümdarlık vasıflarının belirlenmesi gibi amaçlara hizmet etmesi için kullanmasından dolayıdır. Günümüzde ise Montesquieu'nün kuvvetler ayrılığı

prensibi çerçevesinde tarih öğretiminde görece bilimsel nitelik ve özellikleri bakımından denge sağlanmaya çalışılmaktadır (Eyyubov, 2018, s. 56).

Geçmişten günümüze tarih eğitimine farklı görevler yüklenmiştir. Siyasi ve ideolojik bilgi aktarımının yanında, kültür aktarımının da yapıldığı temel bir ders olarak görülmüştür. Örneğin; II. Dünya Savaşı döneminde bilgi ve kültür aktarımına yarayan bir ders olarak görülürken, son elli yıl içerisinde ise gelişmiş ülkelerce bu durum geçmişin bilgisinin aktarımının yanında düşünce becerilerinin de kazandırıldığı bir ders olarak yapılandırılmıştır (Demircioğlu & Tokdemir, 2008, 70).

Tarih öğretimi, üzerine yüklenen bu sorumluluklar yerine getirilirken, kullanılan en önemli materyal tarih ders kitapları olmuştur. İnsanlık tarihinin geçmişinden bugününe değin pek çok bilginin depolandığı bu kitaplar; içeriği, yapısı, dili, anlatım özellikleri, görsel kullanımı ve pek çok diğer özellikle birlikte diğer ders kitaplarından ayrılmaktadır. İçeriğinde yer alan anlatımla sistemli bilgi aktarımının yapıldığı tarih ders kitapları, birçok kimse için akademik anlamda tarih yazımı ile ilk karşılaşılma noktasıdır (Çelik, 2020, s. 569).

Genel olarak tarih ders kitapları; devletlerdeki resmi tarih öğretimi anlayışını yansıtan, tarih bilimi ile doğrudan ilişkili eğitim kaynaklarıdır. Tarih ders kitaplarının içeriğinin oluşumunda, devletin resmi ideolojisinin egemen olduğu düşünülmektedir. Bu bakımdan tarih ders kitapları sadece tarih ve eğitimle ilgili bilimsel çalışmalar için değil diğer sosyal bilimler için de önemli kabul edilen, bir araştırma alanı olarak görülmektedir (Grever & Vlies, 2017 s. 288).

2.3.4. Tarih Öğretiminde Kimlik ve İmaj

Tarih yazımını etkileyen bazı alanlar vardır. Bu alanlardan biri milli tarih yazıcılığıdır. Milli tarih yazıcılığı milletlerin sosyo-kültürel ve siyasal hayatlarında yer alan önemli

olayların kayda alınmasının çok ötesindedir. Özellikle son iki yüzyılda siyasal bir varoluşun ve kültürel bir kimliğin oluşturulmasında kullanılan etkili bir araç olmuştur (Azizova, 2019, s. 640).

Southgate (1997), göre tarih geçmişten bugüne din, siyaset, ahlak, politika, ideoloji ve eğlence için kullanılmış bir alan olmuştur. Tarih öğretiminin ise günümüzdeki amacının gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Tarih, gelişmekte olan ülkeler tarihi; kimlik gelişimi ve kültürel aktarım amacıyla kullanmaktadır (Demircioğlu & Tokdemir, 2008).

Devletler, kimlik inşa etme sürecinde tarihi kullanırlar. Bu durumun nedeni: bireylerde kimliğe bağlı bir aidiyet duygusunu oluşturmaktır. Böylece devletler zengin geçmişe dayalı bir tarihi kimlik oluşturmuş olurlar. Milli hikâye, milli tecrübe, millete has ve üstün özelliklere vurgu yapılarak; milli değerler ışığında; milli bir sadakat duygusu oluşturulmaya çalışılır. Fakat zaman zaman bu durumu suiistimal eden devletler de olmuştur (Stearns, çev. 2009, s. 132).

Örneğin Sovyet yönetimi, birlik içerisindeki milletlerin etnik kökenlerine dair kendi siyasi kurguları doğrultusunda şekil vermeye çalışmıştır. Böylelikle de gerçekle bağdaşmayan bir tarih ve tarih anlayışı ortaya çıkmıştır. SSCB dağıldıktan sonra ise daha öncesinde oluşturulmuş olduğu *"kimlik yozlaştıran kurgu politikaları"* bağımsızlığını kazanan devletlerin etnik köklerini ortaya koymada zorluk yaşamalarına neden olmuştur (Hacısalihoğlu, 2012a, s. 186-187).

Ülkelerin vatandaş yetiştirme aracı olarak gördükleri tarih öğretimi ve öğretim sürecinde kullanılmakta olan ders kitapları; döneminin siyasetine, ideolojisine, toplumsal yapısına dair önemli ipuçları veren araçlar olarak görülmektedir. Pingel (2003), bu ders kitaplarını incelerken nitel ve nicel yöntemler arasında ayrım yapmadan bir kural olarak birbirlerini tamamladıkları görüşüyle incelemenin yapılması gerektiğini aktarmaktadır. XIX. yüzyıldan itibaren kolektif bir kimlik oluşturmak adına ben ve öteki algısı ile oluşturulan

ders kitapları; iki dünya savaşı arasındaki dönemde; önce Milletler Cemiyeti'nin, daha sonra UNESCO'nun dikkatini çekmiştir. Böylece tarih ders kitaplarının içerikleri ile ilgili çalışmalar başlamıştır. Yapılan çalışmaların neticesinde, günümüzde tarih ders kitapları içeriğindeki düşman imajı ve algısı oluşturabilecek söylemlere yönelik ders kitaplarında analizler yapılması siyasi önerilerle dile getirilmiştir (Çelik, 2020).

2.2. Azerbaycan Eğitim Tarihinin ve Tarih Öğretiminin Yakın Geçmişi

2.2.1. Çarlık Rusya Dönemi

XIX. yüzyıl başlarında gerçekleşen Çarlık Rusya işgali ile birlikte Azerbaycan topraklarında eğitim alanında yeni bir dönem başlamıştır. Çarlık Rusya bölgeye bir Ruslaştırma politikası üzere gelmiş ve bu politikasını bölge halkına okullar vasıtası ile uygulayabileceğinin farkında olmuştur. Bu farkındalıkla birlikte Çarlık Rusya 1829 yılında yürürlüğe koyduğu Zakafkaya Okulları yönetmeliği doğrultusunda Suşa, Nuha, Şamahı gibi illerde Rus eğitim tarzını benimseyecek okullar açmıştır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte bu tarz okulların sayısı bölgede artarken, yine Çarlık yönetimi tarafından farklı tarzlarda da okullar açılmıştır. Bunlara örnek olarak ise petrolün yoğun olduğu Bakü şehrindeki teknik okullar ve Gence şehrinde açılmış olan sanat okulları örnek verilebilir. Dönemin vatansever eğitimcilerinden olan Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Fethali Ahundov gibi isimler Çarlık Rusya'sının açmış olduğu okullar ile halkın bilinçlenemeyeceğinin farkında olmuşlardır. Bu sebeple Hacı Zeynel Tagiyev gibi vatansever ve milliyetçi zenginler aracılığı ile Çarlık yönetiminden çeşitli izinler alınarak Zakafkasya Okul tipinden farklı olarak okullar açılmıştır. Bu okullara örnek olarak ise 1874'te Bakü'de açılan Kız Gimnaziyası ve 1896'da açılan Erkek Gimnaziyası örnek verilebilir. Genel olarak Azerbaycan'da bu dönem içerisinde okul sayısında büyük bir artış yaşanmış ancak okula giden öğrenciler arasında işçi veya köylü çocuğu ekseriyetle az olmuştur (Mammadov, 2008, s. 21).

2.2.2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dönemi

Çarlık Rusya'sında I. Dünya Savaşı döneminde yaşanan Bolşevik İhtilali neticesinde, Çarlık yönetimi devrilmiştir. 28 Mayıs 1918 tarihinde ise 23 aylık ömrü olacak olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Kurulan yeni cumhuriyetle birlikte Çarlık Rusya'nın tüm alanlarda hâkim kıldığı Ruslaştırma politikasının izleri silinmeye çalışılarak, millileşmeye gidilmiştir. Millileşmenin kendini gösterdiği alanlardan birisi de eğitim olmuştur (Büyükbaş, 2017, s. 12-13).

Bu dönemde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde Halk Maarifi ve İtikat Nazırlığı kurulmuştur Bu Maarif Nazırlığı, Osmanlı Maarif Nazırlığı ile iletişime geçerek, Osmanlı Devleti'nden ders kitabı örnekleri ve 50 öğretmen talebinde bulunulmuştur. Bu dönemde eğitim alanında yapılanlar bununla sınırlı kalmamıştır. 27 Haziran 1918 tarihinde çıkartılan bir kararla Türkçe resmi dil kabul edilmiş ve eğitimde Türkçe zorunlu ders olarak okutulmuştur (Büyükbaş, 2017, s. 12; Mammadov, 2008, s. 21; Nerimanoğlu, 2002, s. 245).

28 Nisan 1929 ile birlikte Sovyet Kızıl Ordusu Bağımsız Azerbaycan topraklarına girince, kısa süren bağımsızlık dönemi içerisinde, eğitimde millileşme adına yapılan çalışmalarının ne denli sonuçlar verdiği tam olarak saptanamamaktadır (Büyükbaş, 2017, s. 13; Ergün, 1997, s. 499).

2.2.3. Sovyet Rusya Dönemi

Sovyet Rusya dönemi Azerbaycan'da eğitim alanında yoğun gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Halkın okuryazarlık oranı olarak belirlenen hedef; nüfusun tamamını kapsayan %100 okuryazarlıktı. Bu hedefe ulaşabilmek için okuryazarlık alanında bir seferberlik ilan edilmiş ve birçok okul açılmıştır (Mammadov, 2008, s.22; Savaş, 2009, s. 220; Ergün, 1997, s. 500). Okuryazar oranını arttırabilmek için Sovyet Rusya'ya bağlı

cumhuriyetlerde önce ilkokul daha sonra ise ortaokul zorunlu eğitim seviyesi haline getirilmiştir (Ergün, 1997, s. 500; Savaş, 2009, s. 220).

Sovyet döneminde eğitim alanında yapılan çalışmaların amacı sadece okuryazar oranını arttırmak değil, ülke yönetiminde hâkim ideoloji olan komünizmin, halk tarafından benimsenmesini sağlamak için de eğitimi kullanmak olmuştur. Ancak bu durum o kadar da kolay olmadığından halka bu ideolojiyi geçirecek akademik kadroların oluşturulması gerekliliği doğmuştur. Bunun için Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde yüksekokul sayısında bir artış gözlenmiştir. Bu dönemde akademik anlamda yapılan çalışmalar komünizm ideolojisinin halk içinde yerleşmesine dönük olmuştur (Karalov, 2003, s. 115; Mammadov, 2008, s. 24).

Eğitim alanında yapılan bir başka çalışma; Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin 1 Mayıs 1925'te çıkardığı bir kararname ile Arap alfabesini yürürlükten kaldırarak Latin alfabesini kabul etmesi olmuştur. Ancak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin de 1928 yılında Arap alfabesini bırakarak Latin alfabesine geçmesi üzerine Sovyet yönetimi Azerbaycan Sovyeti'ne Latin alfabesini bıraktırmış ve Kiril alfabesini yürürlüğe koydurmuştur (Oğan, 1992, s.23; Savaş 2009, s. 220).

Sovyetlerin çöküşünün ve çözülmelerinin başladığı XX. yüzyılın son çeyreği ise 70 yıllık komünizm ideolojisinin ve tek bir merkezden yönetimin beraberinde getirdiği sorunlar tüm alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da kendini göstermiştir. 1990 yılında Rus yönetimince planlanan ve Bakü'de gerçekleşen kanlı eylemler ise halkın bu ideolojiye olan nefretini arttırmış ve bu ideolojinin izleri bağımsızlıkla beraber eğitim sisteminden silinmeye çalışılmıştır (Mammadov, 2008, s. 24).

Tarihin üç temel yönü vardır. Bunlar: ırsililk (bilgi ve tecrübenin aktarılması), ideoloji (seçici değerlerin tebliğ edilmesi) ve bilimdir. Görece yapılacak objektiflik ise bu üç özellik arasında bir denge sağlar. Tarih, günümüzde uluslararası alanda devletlerin yüzleşme alanı haline gelmiştir. En eski çağlarından günümüze değin tarih, blokların

oluşturulması, medeniyetlerin kurulması, bölgesel veya küresel çatışmaların ortaya çıkarılmasında kullanılmıştır. Bu kullanıma verilecek en iyi örneklerden birisi de geniş bir alana yayılan Sovyet Rusya ve onun Azerbaycan'daki tarih, bilim ve öğretim adına yaptıklarıdır (Eyyubbov, 2018).

Azerbaycan toprakları son yüzyılda birbirinden farklı üç dönem yaşamıştır. Kültürel ve politik açından birbirinden farklı olan bu dönemler, Azerbaycan tarih yazıcılığını da etkilemiştir. Çarlık yönetiminin devrilmesinden sonra gelen kısa süreli bağımsızlıkla kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dönemi (1918-1920), Sovyet işgali ile başlayan Azerbaycan Sovyet Respublikası Dönemi (1920-1991) yaşanmış, SSCB'nin dağılmasıyla gelen bağımsızlıkla birlikte Azerbaycan Respublikası Dönemi (1991-) başlamış ve devam etmektedir (Azizova, 2009, s. 640-641). Her dönem birbirinden farklı tarih yazıcılığı doğmasına ve birbirinden farklı tarih öğretimlerinin yapılmasına neden olmuştur.

Doğu Avrupa tarihi uzmanı olan Serhii Plokhy'nin He Last Empire: He Final Days of he Soviet Union isimli eserinde Sovyet Rusya'yı "Son İmparatorluk" olarak isimlendirir (Azizova, 2019, s. 642). Azerbaycan ise bu imparatorluk bünyesine 70 yılı aşan bir süre dâhil olmuştur. Bu süre zarfı içerisinde Azerbaycan ve diğer Sovyet Cumhuriyetler için Marksizm ve Leninizm haricinde alternatif bir ideoloji sunulmamıştır. Devletler için bu iki ideoloji mutlak ve nesnel gerçekliğin adresi olmuştur. Öyle ki; Marksizm ve Leninizm kültür, sanat, bilim ve ekonomi vd. tüm alanlar da etkisini göstermiş ve onları kendilerine hizmet eder hale getirmiştir (Eyyubov, 2018, s. 56).

İdeolojilerden payını alan bilim dallarından biri de tarih olmuştur. Sovyet Rusya, kuruluşunun ilk yıllarında tarih öğretimine ön yargılı bir tavır sergilemiştir. Tarih öğretiminin emperyalist bir karakter taşıdığı iddia edilmiştir. Tarih öğretiminin okullarda verilmesinin saçma ve gereksiz olduğu, bu dersin amacının yüksek kesimleri övmek olduğu söylenmiştir. Bu nedenle Sovyet Rusya bünyesindeki eğitim öğretim kurumlarında

1930'lara değin tarih dersi verilmemiştir. Fakat bir süre sonra SSCB yönetimi tarih biliminin bir propaganda aleti olarak kullanılabilir olduğunu fark etmişlerdir ve böylelikle tarih bilimine özenle yaklaşmaya başlamışlardır (Nezirli, 2020, s. 203).

Artık SSCB'nin bakışı şu şekilde olmuş; tarih bilimi öğrenilmesi ve öğretilmesi gerekli bir bilim olarak görülmüştür. Bu öğretime sınıf mücadelesi açısından bakılmış, tarihte yaşanan olaylar, karakterler ve devletlerin adımları Marksizm ve Leninizm kıstasları çerçevesinde değerlendirilerek tarih kitaplarında yer alması sağlanmıştır (Eyyubov, 2018, s. 56).

SSCB'de uygulanan katı ideoloji nedeniyle devletin her alanında sıkıyönetim ve denetim tarzı hâkim olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasının sebebi; çoğunlukla devleti yöneten kişinin şahsi fikir ve tavırlarını toplumun her alanına yansıtmaya çalışması olmuştur. Böylelikle SSCB kuruluşundan itibaren yönetim koltuğuna Vladimir Lenin'den sonra gelen Josef Stalin (1924-1953), Nikita Kruşçev (1953- 1964), Mihail Gorbaçov (1990-1991) gibi isimler dönemleriyle SSCB tarihine damga vurmuşlarıdır. Her bir dönemin kendine has bir havasının olması tarih ders kitaplarının yazımına da yansımıştır (Turan, 2013, s. 288).

SSCB'de tarih dersine son derece önem verilmiş, 4. Sınıftan itibaren öğrencilere tarih ders kitapları okutulmuştur. 1938 yılında Azerbaycan'da okutulan ve Prof. A.V. Şestakov'un yazdığı bir tarih ders kitabında Türk Milleti ve Türkiye'den kesinlikle söz edilmemiş *"Bizim Vatan"* tabiriyle sınırlandırılan bölge ise SSCB sınırları olmuştur (Nezirli, 2020, s. 189-190).

Stalin döneminde, 1935-36 yılları arasında Azerbaycan'ın Gence şehrinde mahkemeler kurulmuştur. Bu mahkemelerde R. Ahundov, E. Garayev, K. Vezirov, D. Bünyadzade, S. M. Efendiyev, E. Hanbudağov gibi eski Komünist Parti üyesi ve Azerbaycan Türkü olan kimseler yargılanmıştır. Yargılama sonucunda bu kişilerin karşı devrim faaliyetleri içine yer aldıkları, casus ve terörist oldukları açıklanmıştır. Bu isimler hakkına tarih ders kitaplarında; SSCB'yi yıkmaya çalışan terörist, vatan haini kimseler oldukları, sadece

kendilerinin değil yakın çevrelerinin ve akrabalarının da cezalandırıldığı bilgilerine ders kitaplarında yer verilmiştir (Turan, 2013, s. 286).

1956 yılında SSCB Komünist Parti Sekreteri Nikita Kruşçev tarafından, Stalin'in kült haline gelmesine ve Stalin dönemi uygulamalarına ağır eleştiriler yapmıştır. Bunun yansıması olarak Azerbaycan tarih ders kitaplarında Stalin dönemine kısmi eleştiriler yapılmış ve tarih ders kitapları üzerinden Stalinizmin etkileri azalmıştır. 1959 yılında ise Azerbaycan Komünist Partisi *"Azerbaycan Tarihi"* isimli ders kitabının tarih ders müfredatına koymuş ve bu ders kitabını 4. 7. 8. ve 9. sınıflarda okutmuştur (Aktaş, 2019, s. 193; Turan, 2013, s. 289).

Sovyet Rusya'da 1985 yılına gelindiğinde iktidara gelen isim Mihail Gorbaçov'dur. Gorbaçov ekonomideki kötü gidişatı durdurmak ve diğer sorunları çözebilmek adına bir takım reform hareketlerine girişmiştir. Reformların genel amacı, Sovyet sosyalizmini yeniden yapılandırmaktır. Reform hareketi iki ana uygulamadan oluşmaktadır. Bunlar tekrar yapılanma anlamına gelen *"perestroyka"* açıklık ve şeffaflık anlamlarına gelen *"glasnost"* uygulamalarıdır (Ölmezoğulları, 2012, s. 191).

Çeşitli halklardan "tek sovyet insanı" yaratılmaya çalışılan Sovyetler Birliği'nde merkezinde oluşan siyasî kriz ve Gorbaçov reformlarının başarısızlığı, bölgesel etnik çatışmaların şiddetlenmesine ve millî cumhuriyetlerin Merkez'den uzaklaşarak bağımsızlık yoluna girmelerine neden olmuştur. Bağımsızlık hareketleri Sovyet askerleri tarafından acımasızca bastırılmıştır. Ancak, devam eden bölgesel sorunlar ve milliyetçilik hareketler Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin başlaması kaçınılmaz olmuştur (Şadıhanov, 2006, s. 20).

1980'li yılların sonuyla birlikte SSCB'yi oluşturan devletler arasında bağımsızlık düşüncesi yayılmaya başlamıştır. Tarih ders kitaplarında Stalin dönemine olan eleştiriler Mihail Gorbaçov'un uyguladığı açıklık politikasının etkisiyle daha da artmaya başlamıştır. 1990 yılında Azerbaycan'da okutulan tarih ders kitaplarında Stalin ve Stalin dönemine

topyekûn bir eleştiri söz konusu iken Çarlık Rusya gibi SSCB'nin de sömürgeci ve işgalci bir devlet olduğu bilgisine yer verilmiştir. Sovyet döneminin Azerbaycan'da yarattığı baskı havasına, milliyetçilik adına yaşadıkları olumsuzluklara, hızlı sanayileşme ve zorla kolektifleştirme faaliyetlerinin halk üzerindeki olumsuz etkileri de ders kitaplarında yer alan konular olmuştur (Turan, 2013).

XX. yüzyılla birlikte milliyetçi düşünce eyleme dönüşmeye başlamış, mevcut dünya düzeni yeniden kurulmuştur. Bu yeni düzende dünyaya şekil veren imparatorluklar yerlerini kendi bünyelerinden ayrılan milli devletlere bırakmışlardır (Hacısalihoğlu, 2012a, s. 173). Yakın tarihte ise bağımsızlık elde etme ve milli devlet yapılanmasının yoğun olarak görüldüğü yerlerin başında Orta Asya ve çevresi gelir. Bunun nedeni bu coğrafyadaki çoğu ülkenin bağımsızlıklarını Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birşiğinin dağılmasının ardından kazanmasıdır. Bağımsız hale gelen devletler içinde milletin yeniden inşası ve vatandaşlık eğitimi önemli bir konu haline gelmiştir (Sadıgov, 2010; İbrahimoğlu & Şan, 2018, s. 71).

Sovyet döneminde, kültürel zenginliklerini kaybetmeye, ana dilleri yok olmaya yüz tutan milletlerin gururlan zedelenmiştir. Özellikle, az nüfuslu milletler büyük milletlerle eşit haklara sahip olmak istemiş ancak bu istek çoğu zaman göz ardı edilmiştir. SSCB'nin dağılmasının ardından post-Sovyet devletlerini, özellikle *"ben kimim?", "biz kimiz?"* gibi sorular meşgul etmeye başlamıştır. Devletlerin yaşamış olduğu bu durum postemperyal devlet olmalarının doğal bir sonucudur. Bu devletler için kendini arama/sorgulama durumu pek tabii SSCB bünyesindeyken de mevcuttu ancak bu sorgulama kısıtlı ve zımni bir biçimde gerçekleştirilmekteydi. Temel kültürel kimlik ve milli değerlere sahip ulus inşası sürecine girmeye Azerbaycan XIX. Yüzyılın son dönemlerinde başlamıştır (Garibov, 2018, s. 17; İbrahimoğlu & Şan, 2018, s. 71; Şadıhanov, 2006, s. 3).

Bu inşa sürecinde yapılması gereken şey milli tarih yazımını oluşturmak olmuştur. Azerbaycan için milli tarih yazımı bir zorunluluk haliydi çünkü XIX. Yüzyılda Çarlık yönetimi, XX. Yüzyılda Sovyet yönetimi ve bu ikisi arasında sadece 23 ay gibi kısa bir

süre bağımsız kalabilmesi; kendi kimlik ve tarihlerini ortaya çıkarmaları için fırsat bulamamalarına neden olmuştur. Oluşturulacak olan milli tarih yazımı Azerbaycan halkının güçlü bir devlet olarak ortaya çıkabilmesi ve gerçek bir ulusun varlığı için de gerekliydi. Bu noktada milli tarih yazımı, toplumu birleştirmek için Azerbaycan toplum mühendisliğinin bir aracı olarak kullanılmıştır. Milli tarih yazımı o dönemde Azerbaycan milliyetçiliğinin belkemiği durumuna gelmiştir. Milli tarih yazımı ile birlikte Azerbaycan, dünya kamuoyu önünde meşruiyet kazandıracak ve toplumunun ulus devlet bilincini geliştirmiş olacaktı (Hacısalihoğlu, 2012a, s. 179-180).

2.2.4. Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da milli kimliğin oluşumunun ilk dönemlerinde önemli rol oynayan faktörlerden biri de-Rusifikasyon'un (Rusçuluktan kopuş) yansıması olan de-Sovyetizasyon (Sovyetlikten kopuş) eğilimidir. Bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti hayatlarının tüm alanlarında Sovyet dönemini yansıtan, Rusluk veya Rusça ile ilgili olan her şeyden kurtulmayı hedeflemiştir. Azerbaycan'ın, post-Sovyet bir devlet olması itibariyle kültürel ve sosyal alandaki sorunların çözümü ve milli kimlik inşası da sağlanmaya çalışılmıştır. Bunu gerçekleştirmek için de tarih eğitiminin desteği alınmıştır (İbrahimoğlu & Şan, 2018, s. 71).

2.2.4.1. Ayaz Mutalibov Dönemi

Azerbaycan Yüksek Sovyeti, 18 Ekim 1991'de tam bağımsızlık kararı almıştır. Bu dönemde ise Azerbaycan Komünist Parti Genel Sekreterliğinde Ayaz Mutalibov bulunmaktaydı. 18 Eylül 1991'de Azerbaycan Meclisi, bağımsızlık kararı almıştır. Azerbaycan halkı ilkinden yaklaşık yetmiş yıl sonra yeniden bağımsız devletine kavuşmuştur. Mutalibov dönemi, siyasi çalkantıların yoğun olduğu bir dönem olmuştur. Dönemine dair kültürel bir gelişme olarak Türkiye ile yapılan karşılıklı ziyaretler

sonucunda imzalanan antlaşma gösterilebilir. Azerbaycan ve Türkiye halkları arasındaki "*tarih ve kültür, gelenek ve dil yakınlığının ve mevcut akrabalık bağlarının çok yönlü bir işbirliğinin geliştirilmesi için gerekli zemini oluşturduğuna dair inanca"* vurgu yapılarak 24 Ocak 1992 tarihinde Ankara'da *"Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması"* imzalanmıştır (Sancak, 2018, s. 59-60).

2.2.4.2. Ebulfez Elçibey Dönemi

7 Haziran 1992 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimi ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı olarak Ebulfeyz Elçibey seçilmiştir. Elçibey dönemin Azerbaycan Tahsil Nazırı Firidin Celilov'un 10 Eylül 1992 tarihli direktifleri ile eğitim programlarının inşası sürecine girişmiştir. Yeni öğretim programlarının oluşturulması ve ders kitaplarının yazılması için Tahsil Nazırlığı bünyesinde *"Vahid İlmi-Metodik Kurulu"* oluşturulmuştur. O zaman kadar ders kitabı basmada yetkili tek yayınevi olan *"Maarif Yayınevi"* faaliyetlerinin yetersiz kalması nedeniyle 26 Aralık 1992'de *"Öyretmen Yayınevi"* de faaliyete geçirilmiştir. SSCB döneminde tarih dersleri Genel Tarih ve Azerbaycan Tarihi olarak okutuluyordu. Bu dersler aynı şekilde kalmış ancak içeriklerinde değişiklik ve düzenlemelere gidilmiştir. Azerbaycan tarih ders kitaplarında; Sovyet dönemindeki mağduriyet hallerinden ve özellikle Ermeniler karşısında Sovyet yönetimince ayrımcılığa tabii tutuldukları anlatılmıştır. Sovyet yönetiminin Kafkasya'da yaptırdığı zorunlu göçler neticesiyle Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türkleri arasında etnik çatışma bölgeleri yaratıldığı aktarılan bilgiler arasındadır. SSCB'nin anti-Türk siyaseti izlediğine kanıt olarak; ders kitaplarında Ermenistan topraklarından Azerbaycan Türklerinin göç ettirilip buralara Ermenistan dışından Ermenilerin yerleştirilmesini ve bölgedeki Türk isimlerinin değiştirmesini göstermişlerdir (Turan, 2013).

Ebulfez Elçibey'in lideri olduğu Azerbaycan Halk Cephesi Nizamnamesinde yer alan bazı maddelerde Elçibey'in çalışmaları arasında tarih yoluyla millileştirme çabasının var olduğu

görülmektedir. Bu çabalar arasında; milli ve tarihi değere sahip abidelerin, el yazmaların, kitapların, minyatürlerin ve yazılı belge niteliği taşıyan her şeyin Azerbaycan'a getirilmesi, abide restorasyonu için ödenek oluşturulması ve milli medeniyetin araştırılması gibi maddeler yer almaktadır. Böylelikle Elçibey döneminde Türk milliyetçiliğine dayalı bir Azerbaycan milliyetçiliği oluşturulmaya çalışılmıştır (Hacısalihoğlu, 2012a, s. 182).

2.2.4.3. Haydar Aliyev Dönemi

Haydar Aliyev iktidara geldiğinde parti bürokrasini canlandırmıştır. Haydar Aliyev eski siyaset elitinin desteğini sağlayabilmek adına Elçibey dönemindeki depolitizasyonu terk etmiş, çokuluslu Azerbaycan, çokuluslu Bakü gibi söylemlerle yeni bir bölgeci siyaset anlayışı geliştirmiştir. Bunun için de Azerbaycan halkının milliyetçiliği vurgusu yapılmıştır. Azerbaycan halkının milliyetçiliği, sadece ortak tarih ve kültürün paylaşıldığı Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, İran ve Türkiye'ye dönük Türk milliyetçiliğini değil, Azerbaycan topraklarında yaşayan etnik gruplarla birleşebilmek amacını taşıyan bir milliyetçiliktir. Azerbaycan için Türk kimliğini reddetmek ayrı bir devlet olma meşruiyetini yitirmek demekti. Bu sebeple Aliyev'in depolitizasyonu Türk kimliği vurgulu Azerbaycan halkının milliyetçiliğidir. Aliyev'in bu depolitizasyonu, rasyonel ve bilinçli bir tercihi olduğu söylenilebilir. Haydar Aliyev dönemi Türkiye ile eğitim alanında yapılan antlaşmaların yapıldığı tarih eğitimi konusunda yeni adımlar atılmaya başlanıldığı bir dönem olmuştur (Hacısalihoğlu, 2012a, s. 183; Salmanov, 2008, s. 41).

Haydar Aliyev, geçmişin karanlık olan her bir yönünün de genç nesle aktarılması ve kimlik kazandırırken geçmişinden gurur duyacak bir neslin yetiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Milli bir bütünlük sağlayabilmek için bireylerin geçmişin bilgisine ve şuuruna sahip olması gerekliliğinin farkındaydı. Bu anlayışla da Azerbaycan milli tarihçiliği için kuramsal bir yönelimde başlamıştır. Aliyev, hiçbir etnik unsura ayrıcalık tanımayarak vatandaşlık temelinde bir Azerbaycan halkı kurmaya çalışmıştır. 2000'li yıllara doğru toplumsal

anlamda yaşanan bu değişim ve dönüşüm hareketi ise ilerleyen yıllarda eğitim programlarının tekrardan gözden geçirilmesi fikrini ortaya çıkarmıştır (Hacısalihoğlu, 2012a, s. 187-188; İbrahimoğlu & Şan, 2018, s.71).

2.3. Azerbaycan ve Türkiye Arasındaki Eğitim İlişkileri

2.3.1. Azerbaycan ve Türkiye Arasındaki Eğitim ilişkilerinin İlk Geçmişi

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkiler halkları bakımından binlerce yıl ötesine dayanmaktadır. Ancak iki ülke arasındaki eğitim ilişkilerinin ilk örnekleri görmek için daha yakın bir geçmişe bakmak gerekmektedir.

Azerbaycan'da XIX. Yüzyıl sonu XX. Yüzyıl başı eğitim alanında gelişmelerin yaşandığı yıllar olmuştur. Bu yıllar içerisinde Çarlık Rusyası tarzındaki eğitim modeli yanında İsmail Gaspıralı'nın Usul-i Cedid hareketi başlamıştır. Bu hareketin etkisi ile Azerbaycan'daki aydınların birçoğu Osmanlı Devleti ile iletişime geçmiştir. 1905 yılında Osmanlı Devleti ile geçilen iletişimin sonucunda Osmanlı Devleti'nden öğretmenler getirtilmiştir. Getirilen ilk öğretmenlerden olan Ahmet Kemal Bey, Bakü'deki Balahane mektebinde görev yapmıştır. Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in çalışmaları neticesinde ise Muallim Mehmet Cevdet ve arkadaşları Azerbaycan'a gelerek Osmanlı kültürünü doğru bir şekilde Azerbaycan halkına aktarmaya çalışmış ve Azerbaycan Türklerinin eğitim seviyesinin geliştirilmesine katkılarda bulunmuştur. 1908 yılına gelindiğinde ise bölgeye gelen Osmanlı eğitimcileri faaliyetlerini hızlandırmış, hazırlanan yeni müfredatlar okullarda uygulanmaya başlamıştır. 1917-1920 yılları arasında ise Azerbaycan'a Osmanlı Devleti'nden 300 kadar öğrenci eğitim için gelmiştir (Tuzcuoğlu, 2019).

Ekim 1918'de Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye gelerek burayı işgalden kurtarması sonrası 1920'lerde tekrarlanacak olan Rus işgaline kadar geçen süreçte Azerbaycan kısa bir bağımsızlık dönemi yaşamıştır. Bu süreçte eğitimi millileştirme çalışmaları ve Osmanlı Devleti ile olan eğitim ilişkileri devam etmiştir (Nerimanoğlu,

2002, s. 245; Büyükbaş, 2017, s. 12-13). Bu eğitim ilişkilerine dönük olarak Osmanlı Devleti'nden eğitim alanında çeşitli yardım taleplerinde bulunulmuştur. Azerbaycan Maarif Nazırlığınca eğitim için bir bütçe hazırlanmıştır. Fakat yapılan tüm bu çalışmalar ve ayrılan bütçenin ne kadar işe yarayıp yaramadığı devletin kısa ömrü sebebi ile bilinememektedir (Aslan, 2020, s. 33).

27 Nisan 1920 ile Sovyet Kızıl Ordusu işgaline maruz kalan Azerbaycan için, 1924 yılında Sovyet Rusya tarafından Latin alfabesine geçilmesi kararı alınmıştır. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da bunu uygulamasının nedeni ise Türkiye Cumhuriyeti'nde ve Sovyet Azerbaycan'ında o dönem Arap Alfabesinin kullanılması ve iki ülke arasında kültürel bir işbirliği ya da alışverişin gerçeklemesini engelleme düşüncesiydi. Konuyla ilgili olarak Vasiliyev'in (2007, s. 1192-1995) Rus Bilimler Akademisi'nde yaptığı çalışmayı Aslan (2020) şu şekilde özetlemiştir: 1927'de Azerbaycan'da Latin alfabesine geçişi hızlandırmak için dilde Latinleştirme çalışmaları başlatılmış, Rusya Yeni Türk Alfabesi Komitesi (VTSKNTA) kurulmuş, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki alfabe devrimi yakından takip edilmiştir. Ayrıca Türkiye'den Hâkimiyet-i Milliye, Milliyet, Cumhuriyet ve Türk Yurdu gibi gazete ve dergiler istenmiş; bu gazete ve dergilerde yer alan haberlere göre "Türkiye'de Yeni Alfabe" isimli bir rapor hazırlatılmıştır. Oluşturulan raporda yeni alfabeye geçiş sürecinin hızlandırıldığı, halkın bu alfabe ile daha hızlı okuma yazma öğrenebildiği, alfabenin 29 harften oluştuğu ve ülkedeki dil komisyonunun faaliyetlerinden bahsedilmektedir. İlk raporu hazırlayan kurul tarafından bir süre sonra da *"Yeni Türk Alfabesinin Başarıları"* isimli bir rapor daha hazırlanmıştır.

2.3.2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki Eğitim İlişkiler

Uluslararası uyum sürecinde Azerbaycan'ın ilk güvendiği ülke Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti, birçok alanda Türkiye Cumhuriyeti'nin

tecrübelerinden yaralanmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti, uyguladığı yeni reformlarda Türkiye Cumhuriyeti'nin tecrübelerinden faydalanmasının altında yatan sebep sadece Türk ve Türklük bilinci değil, ortak kültürle gelen milli ve manevi değerlerin oluşturduğu doğal olarak oluşan manevi bağlılıktır (Garibova, 2018, s. 19-20).

Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını diğer bağımsız olan eski Sovyet Cumhuriyetleri'nden önce 9 Kasım 1991 yılında tanımıştır. Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Bağımsızlığın ardından Haziran 1992'de Ebulfeyz Elçibey'in Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeni cumhurbaşkanı seçilmesi ile Azerbaycan dış ilişkilerde yönünü çoğunlukla Ankara'ya doğru çevirmiştir. Bu seçim kişisel değil milli bir seçim özelliği taşımıştır (Aybar & Gökçen, 2017, s. 268; Hasanlı, 2017, s. 67; Tuzcuoğlu, 2019, s. 99).

Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan en önemli antlaşma 3 Mayıs 1992 tarihinde Bakü'de imzalanan 14 Haziran 1992 tarihinde 21287 sayılı kanunla yürürlüğe giren *"Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Eğitim, Öğretim, Uzmanlık Hizmetleri, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Antlaşması"* dır. Bu antlaşmanın giriş kısmında ise 24 Ocak 1992'de yine bu iki devlet arasında imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında *"Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Antlaşması"* ile ilgili atıfta bulunmaktadır (Tuzcuoğlu, 2019, s. 103).

İmzalanan *"Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Eğitim, Öğretim, Uzmanlık Hizmetleri, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Antlaşması"* iki ülkenin eğitim alanındaki işbirliği açısından önemlidir.

Haydar Aliyev döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkiler de temel prensibi *"bir millet iki devlet"* düsturu olmuştur. İlişkilerin bu yönde bir ilerleme kazanması yalnızca iki devletin varlığı için değil aynı zamanda Türk Dünyası için de önemlidir (Mammedov, 2012, s. 7; Tuzcuoğlu, 2019, s.99). Bu ilişkilerin bir devamı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasında gerçekleşen *"Büyük Öğrenci Projesi"* daha

sonrasında Sovyet Birliğinin dağılması ardından bağımsızlık kazanan ülkelerinde dâhil olduğu bir proje haline gelmiştir (Büyükbaş, 2017, s. 13-14).

2000'li yıllara gelindiğinde ise Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki eğitim alanında işbirliği için yasal dayanaklar oluşmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı arasında eğitim alanında çeşitli protokoller imzalanmıştır. Aralık 2000'de Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanı Metin Bostancıoğlu'nun Bakü ziyareti sırasında Azerbaycan Tahsil Nazırı ile imzalamış olduğu *"Eğitim ve Bilimsel Alanda İşbirliği Protokolü"* de bu konuda önem arz eden çalışmalardandır (Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı Arşivi, 2000).

Eğitim alanında yapılan antlaşmalardan bir diğeri de 20 Temmuz 2005'te imzalanıp 6 Kasım 2007'de 5709 sayılı kanunla onaylanan *"Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Haritacılık Alanında Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Antlaşması"* dır. Antlaşma Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Eğitim, Öğretim, Uzmanlık Hizmetleri, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Antlaşması'na bağlı kalınacağını belirtmektedir (T.C. Resmi Gazete, 28.03.2008 tarihli 13366 sayılı).

2010 yılına gelindiğinde ise Türkiye Cumhuriyeti 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Bakü'ye yaptığı resmi ziyaret sırasında *"Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Yüksek Düzeyli İşbirliği Antlaşması"* imzalanmış bu antlaşma ile geçmişte imzalanan diğer antlaşmalarında daha ileriye taşınarak, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da geliştirilmesi hedeflenmiştir (Tuzcuoğlu, 2019, s. 101).

BÖLÜM III

YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

En kısa tanımıyla araştırma, belirli bir sorunun veya soruların sistematik ve mantıklı bir şekilde cevaplandırılmasına yönelik olarak girişimdir. Araştırmacı bilinmeyeni ortaya çıkarma, tanımlama ve birtakım sonuçlara ulaşma amacı içindedir. Bunun için araştırmaya yön veren, soru veya soruları cevaplayabilecek bilgileri toplar ve bu bilgileri yorumlar, ardından ise sonuçlara ulaşır. Araştırmanın sistematik olması demek araştırma desenini oluşturma, bilgi toplama ve yorumlama ve sonuçlara ulaşma sürecinin birbirini tamamlaması ve desteklemesi anlamını taşır. Araştırmanın mantıklı olması ise araştırılan soru veya soruların cevaplarının gerçekçi bir biçimde verilebilmesi ile alakalıdır. Araştırmacının her aşamada geçerlilik konusunda dikkatli olması gerekmektedir (Yıldırım, 1999, s. 7).

Yukarıdaki bilgiler ışığında araştırma için araştırma konusuna uygun düşen yöntem, nitel araştırma yöntem ve tekniklerini kullanmaktır. Nitel araştırma yöntemi; "gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma" olarak tanımlamak mümkündür. Nitel araştırma yöntemleri ile tasarlanmış araştırmalarda ele alınan konu hakkında derin bir kavrayışa ulaşma çabası

vardır. Bu yönüyle araştırmacı bir kâşif gibi hareket eder ve ilave sorularla gerçekliğin izini sürer, bunu yaparken de kaynağın öznel bakış açısına önem verir (Karataş, 2015, s. 63; Şimşek & Yıldırım, 2008, s. 39).

Araştırmada kullanılan yöntem ve teknikler

Doküman Analizi; Yazılı belgelerin içeriğini belli bir sistemetiğe uyarak titizlik içerisinde inceleyen bir nitel araştırma yöntemidir. Doküman analzi yalnızca yazılı, basılı, elektronik ortamdaki tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılabilinir. İncelenen metinlerden anlam çıkarma, anlayış oluşturma, ampirik bilgi geliştirmek içinde doküman analizi yöntemi kullanılmaktadır (Kıral, 2020, s. 173).

Literatür Tarama; Belirli bir konu üzerine yayınlanmış olabildiğince çok eserin derinlemesine ve sistematik olarak araştırılması ve belirlenmesidir (Köroğlu, 2015 s. 61).

3.2. Araştırmanın Evreni

Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde okutulan tarih ders kitapları araştırmamızın evrenini oluşturmaktadır.

3.3. Araştırmanın Örneklemi

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 2020-2021 eğitim-öğretim yılı içerisinde lise düzeyindeki sınıflarda (9., 10., ve 11. Sınıf) tarih derslerinde okutulan içeriğinde Ermenistan ve Ermenilere dair bulguların yer aldığı Azerbaycan Tarihi ve Umumi Tarih ders kitapları kullanılmıştır. Kitapların künye bilgilerine *Tablo 1'*de yer verilmiştir.

Tablo 1

Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih Ders Kitapları

Seviyesi	Kitap Adı	Yayınevi	Yayın Yeri	Yayın Yılı	Yazarlar
9. Sınıf	Ümumi Tarix	Şərq-Qərb ASC	Bakü	2020	Yaqup Mahmudlu, Tofiq Nəcəfli, Kərəm Məməddov, Sevil Bəhrəmova, Sabir Ağayev
9. Sınıf	Azərbaycan Tarixi	Şərq-Qərb ASC	Bakü	2020	Yaqup Mahmudlu, Qabil Əliyev, Mehman Abdullayev, Leyla Hüseynova, Hafiz Cabbarov
10. Sınıf	Azərbaycan Tarixi	Şərq-Qərb ASC	Bakü	2018	Təvəkkül Əliyev, Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Elşən Qasımov, Faiq Babayev, Elnur Hüseynov, Kamran Əsədov, Rafiq Məmmədov
11. Sınıf	Ümumi Tarix	Şərq-Qərb ASC	Bakü	2018	Pərviz Ağalarov, Rövşən Hətəmov, Niyaməddin Quliyev, Hafiz Cabbarov, Elnur Hüseynov
11. Sınıf	Azərbaycan Tarixi	Şərq-Qərb ASC	Bakü	2018	Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Rövşən Hətəmov, Faiq Babayev, Elşən Qasımov, Elnur Hüseynov, Hafiz Cabbarov, Sevil Bəhrəmova, Asif Hüseynov

3.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Veriler doküman analizi tekniğine uygun olarak toplanmıştır. Doküman Analizi; araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin analiz edilmesiyle veri sağlanması durumudur. Bu yöntemle araştırma yapılan alana dair

pek çok bilgi; görüşme ve gözlem yapmaya gerek kalmaksızın belge inceleme yoluyla elde edilebilme olanağı sunmaktadır (Karataş, 2015, s. 72).

Veri analizi yapılırken Osmanoğlu ve Yıldırım'ın (2013) çalışmalarında kullanmış olduğu beş temel aşama takip edilmiştir. Bu aşamalar;

1. Dokümanlara ulaşma
2. Orijinalliğin kontrol edilmesi
3. Dokümanları anlama
4. Veriyi analiz etme
5. Veriyi kullanma

Dokümanlara Ulaşma; Araştırma verilerinin bulunduğu Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde okutulan tarih ders kitapları ilgili ülkeden temin edilmiş ve ülkenin eğitim sistemi hakkında bilgi toplanmıştır. Temin edilen kitapların künye bilgileri *Tablo 1*'de verilmiştir.

Orijinalliğin Kontrol Edilmesi; Toplanan tarih ders kitapları Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı tarafından tarih ders kitabı olarak kabul edilen, denetim pulu olan ve halen okutulmakta olan ders kitaplardır. Ders kitaplarının geçerliliğini görebilmek için Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak oluşturulan resmi web siteleri https://www.e-derslik.edu.az/portal/ isimli portal da kitapların e-kitap halini görmek ve çevrimiçi okumak mümkündür.

Dokümanları Anlama; Araştırmada kullanılan ders kitapları Azerbaycan Cumhuriyeti menşeilidir. Ders kitaplarının Azerbaycan Türkçesi ve Rus dilinde nüshaları bulunmaktadır. Her iki dildeki kitapta birbirinin aynısıdır. Araştırmacının ana dilinin Türkiye Türkçesi olması ve Azerbaycan Türkçesi ile yakınlık göstermesi sebebiyle kitaplar araştırmacı tarafından tercüme edilmiştir. Tercüme işlemleri yapılırken Azerbaycan Türkçesi sözlüğünden faydalanılmış, Azerbaycan Türkçesi gramer özellikleri yazı dili ile

alakalı yapılmış olan akademik çalışmalar incelenmiştir. Tercüme metinlerindeki tercümelerin geçerliliğini arttırmak amacıyla Azerbaycan Türkçesi bilen kişilere tercüme metinleri okutulmuştur.

Veriyi Analiz Etme; Çalışmada analiz edilen Azerbaycan lise tarih ders kitapları sınıf seviyelerine göre kategorize edilerek belirlenen problem ve alt problem çerçevesinde araştırmaya uygun olduğu belirlenen nitel araştırma yöntemlerinden, doküman analizi ve nitel veri analizi teknikleri kullanılarak bulgular elde edilmiştir.

Veriyi Kullanma; Son aşamada elde edilen verilerin, belirlenen alt problemlerin hangisine veya hangilerine cevap verdiği belirlenerek, verilerin doküman analizi yoluyla elde edilen yazılı materyaller içerisinde nasıl yer aldığına bakılarak, ders kitaplarındaki bulgularla kıyas edilmiş, benzerlikler ve farklılıklar belirlenerek araştırmacı tarafından yorumlanmıştır.

BÖLÜM IV

BULGULAR VE YORUM

4.1. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı

4.1.1. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Genel ve Alt Kazanımları

Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde okutulan 9. sınıf Azerbaycan Tarihi dersi öğretiminde öğretmenlere yardımcı kullanabileceği *"9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Metot (Yöntem) Kılavuzu"* isimli yardımcı kitap bulunmaktadır. Bu kitap; dersin amacı, dersin kazanımları, ders için günlük ve yıllık plan örnekleri, ders içi kullanımına uygun araç, gereç ve yöntem önerilerini bünyesinde bulundurmaktadır. Kılavuz kitabın yazar kadrosunda yer alan isimler; Sevil Bəhrəmova ve Leyla Hüseynova'dır. 9. sınıf Azerbaycan Tarihi Metot (Yöntem) Kılavuzunda, 9. sınıf Azerbaycan Tarihi dersi için yılsonunda edinilmesi gereken genel kazanımlar ve genel kazanımların içeriğini açan alt kazanımlar belirlenmiştir.

9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Genel Kazanımlar;

- Tarihsel gelişimi zaman açısından değerlendirir ve kronolojik tablolar hazırlar.
- Yazılı kaynaklardaki farklı yaklaşımları karşılaştırır, sunumlar hazırlar.

- Azerbaycan'da insanların yaşam tarzlarındaki değişiklikleri dönemler ve medeniyetler ile ilişkilendirir.
- Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik ve siyasi gelişimi ile coğrafi konumu ve doğal koşulları arasındaki ilişkiyi değerlendirir.
- Azerbaycan'ın iç ve dış politikasını sömürge rejimi döneminde ve bağımsızlık dönemi koşullarında değerlendirir.
- Devletin güçlendirilmesi ve geliştirilmesinde tarihi şahsiyetlerin rolünü dönem açısından değerlendirir.
- Azerbaycan ve dünya kültürlerini özelliklerine göre karşılaştırır, sunumlar hazırlar (Bəhrəmova & Hüseynova, 2020, s. 5).

9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Alt Kazanımları

Alt kazanımlar; tarihsel zaman, tarihi mekân, devlet, şahsiyet ve medeniyet temalarına ayrılmıştır. Her temanın alt maddeleri bulunmaktadır. Temaların oluşturduğu alt maddeler ise 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi dersinin alt kazanımlarını oluşturmaktadır.

1. Tarihsel Zaman

1.1. Kronolojiyle ilgili tarihsel kavramlara hâkim olduğunu gösterir.

1.1.1. Önemli tarihi olayları, süreçleri ve tezahürleri zaman açısından değerlendirir.

1.1.2. Önemli olayların, süreçlerin ve tezahürlerin kronolojik tablolarını hazırlar.

1.2. Kaynaklar üzerinde araştırma becerisi gösterir.

1.2.1. Aynı olaya ilişkin yazılı kaynaklardaki farklı yaklaşımları karşılaştırır.

1.2.2. Çeşitli kaynaklara dayalı sunumlar hazırlar.

1.3. İnsanların yaşam tarzlarındaki değişiklikleri medeniyetlere bağlar.

1.3.1. Azerbaycan'da yaşayan insanların yaşam tarzı değişiklikleri dönemin özellikleriyle bağlantı kurar (Bəhrəmova & Hüseynova, 2020, s. 5).

2. Tarihi Mekân

2.1. Azerbaycan topraklarının doğal-coğrafi koşullarını; tarihi olaylar, süreçler ve tezahürlerle ilişkilendirir.

2.1.1. Azerbaycan'ın coğrafi konumu ve doğal faktörleri ile çeşitli ekonomik sektörlerin gelişimi ve üretim ilişkileri arasındaki ilişkiyi değerlendirir.

2.1.2. Çeşitli haritalar üzerinde önemli tarihsel olayları ve süreçleri açıklar (Bəhrəmova & Hüseynova, 2020, s. 6).

3. Devlet

3.1. Azerbaycan topraklarında devletlerin kurulması, gelişmesi ve gerilemesi ile ilgili bilgi ve becerileri gösterir.

3.1.1. Sömürge rejiminden bağımsızlığa idari, sosyo-ekonomik hayattaki değişiklikleri analiz eder.

3.1.2. Azerbaycan'ın yabancı ülkelerin stratejik çıkarları üzerindeki konumunu değerlendirir.

3.1.3. Azerbaycan devleti hakkında çeşitli kaynaklardan derlediği materyalleri sunar (Bəhrəmova & Hüseynova, 2020, s. 6).

4. Şahsiyet

4.1. Tarihsel şahsiyetleri dönem açısından değerlendirir.

4.1.1. Tarihi şahsiyetlerin (Mehmed Emin Resulzade, Neriman Nerimanov, Haydar Aliyev, İlham Aliyev) devleti güçlendirme ve geliştirmedeki rolünü değerlendirir.

4.1.2. Azerbaycan'ın önemli tarihi şahsiyetleri hakkında materyal toplar ve sunar (Bəhrəmova & Hüseynova, 2020, s. 6).

5. Medeniyet

5.1. Kültürleri ve medeniyetleri değerlendirir.

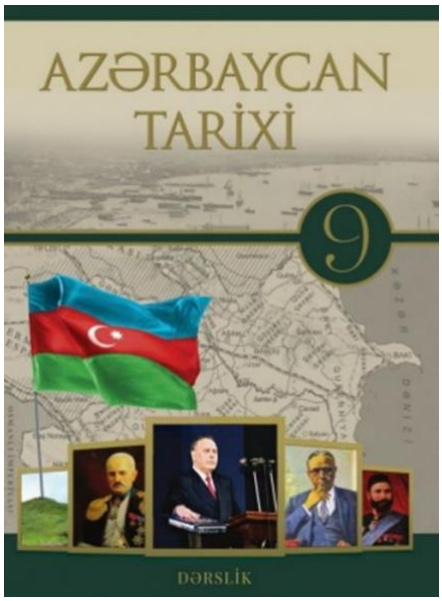
5.1.1. Azerbaycan medeniyet ve kültürünün özelliklerini yorumlar.

5.1.2. Azerbaycan medeniyet ve kültürünün özelliklerini dünya medeniyet ve kültürünün özellikleriyle karşılaştırır.

5.1.3. Azerbaycan halkının kültürel başarılarını araştırır, sonuçlarını sunar (Bəhrəmova & Hüseynova, 2020, s. 6).

4.1.2. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Genel Künyesi

9. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı; iki bölüm ve bölümler içerisinde yer alan toplam sekiz fasıldan oluşmaktadır. Fasıllar, bölümlerin ana başlıkları olmakla birlikte her fasıl da kendi içerisinde alt başlıklara ayrılmaktadır. Ders kitabının dış kapak görseli *Şekil 1*'de, bölüm ve fasıl başlıklarının dağılımı *Tablo 2*'te verilmiştir. Tarih ders kitabı XIX. yüzyıl başlangıcından günümüze Azerbaycan ve Azerbaycan tarihini ele almaktadır. Kitabın yazar kadrosunda yer alan isimler; Yaqup Mahmudlu, Qabil Əliyev, Mehman Abdullayev, Leyla Hüseynova, Hafiz Cabbarov'dur. Kitap toplam 194 sayfadan oluşmaktadır.

Şekil 1. Abdullayev M., Mahmudlu, Əliyev Q., Hüseynova, L. & Cabbarov, H. (2020). *Azerbaycan tarixi 9.* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Tablo 2

9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Bölüm ve Fasıl Başlıkları Dağılımı

Bölüm Sayısı	Bölüm Adı	Bölümdeki Fasıl Sayısı ve İsimleri
I	Azerbaycan Yeni Devirde	I. Fasıl: XIX. Yüzyılın 30'lu ve 50'li Yıllarında Azerbaycan II. Fasıl: XIX. Yüzyılın 60'lı ve 90'lı Yıllarında Azerbaycan III. Fasıl: XX. Yüzyıldan Önce Azerbaycan
II	Muasır Çağda Azerbaycan	IV. Fasıl: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti V. Fasıl: Azerbaycan'da 1920'li 1930'lu Yıllar VI. Fasıl: Azerbaycan II. Dünya Savaşı Devrinde ve Sonrasında VII. Fasıl: Azerbaycan Cumhuriyeti (1991-2000) VIII. Fasıl: Azerbaycan Milenyum Başlangıcında

4.1.3. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler

4.1.3.1 Çarlık Rusya Dönemi

Ders kitabı *"Sömürge Rejiminin Ortaya Çıkışı"* isimli konu başlığı altında Türkmençay Antlaşması ile bu antlaşma sonrasında Azerbaycan'da hanlıklar döneminin sona ermesini ve Çarlık Rusya'nın Azerbaycan topraklarındaki yayılma siyasetini anlatarak başlamaktadır. Konuya ilişkin ders kitabından alıntılar ise şu şekildedir;

> "1828 yılında Türkmençay Antlaşması ile vatanımız ikiye bölündü. Bağımsız devletimizin bir uzantısı olan hanlıklar kaldırıldı ve Çarlık Rusya'nın guberniyami (yönetim bölümü) oldu. Ülkemiz Çarlık Rusya1 için önemli jeopolitik öneme sahipti. Bu nedenle Rusya işgal altındaki Kuzey Azerbaycan'da çok ağır bir askeri-idari yönetim sistemi kurmuştur" (Abdullahyev, Cabbarova, Hüseynova, Əliyev & Mahmudlu, 2020).

Yukarıdaki şekilde ifadeler kullanılan ders kitabında, Türkmençay Antlaşması'nın neticesiyle ilgili bir ön bilgi verilmiştir. Ders kitabında, antlaşmanın nedenlerinden ziyade daha sonraki sayfalarda antlaşmanın doğurduğu sonuçlarla ilgilenilmiştir. Ders kitabı bu noktada konu girişinde Türkmençay Antlaşması ile ilgili daha fazla ön bilgi vererek, antlaşmanın kimler arasında, hangi tarihte imzalandığı bilgilerine de yer vermelidir.

Örneğin; Türkmençay Antlaşması 1826-1828 yılları arasında Rus İran savaşları sonucunda 28 Şubat 1828 tarihinde imzalanmış bir antlaşmadır (Özşavlı, 2017, s. 17).

Ders kitabı daha sonraki sayfalarda, Türkmençay Antlaşması ve antlaşma maddelerine dayanılarak yapılan göç faaliyetlerini aktararak devam etmektedir. Bu konuya ilişkin bilgiler *"Sömürge Rejiminin Ortaya Çıkışı"* başlığı altında verilmiştir. Göçle ilgili verilen bilgiler; göçlerin nerelere yapıldığı, göç edilen yerlerdeki nüfus ve göçün Azerbaycan halkı üzerinde yarattığı sosyo-ekonomik ve psikolojik bunalımları içermektedir. Konuyla ilgili ders kitabındaki ifadeler şunlardır;

> "Çarlık Rusya, Kuzey Azerbaycan'da Hristiyan nüfusu için bir destek oluşturmaya çalıştı. Bu amaçla işgalden hemen sonra Alman, Ermeni, Rus ve diğer Hristiyan halkları Azerbaycan dahil Güney Kafkasya'ya göç etmeye başladılar" (Abdullahyev vd., 2020, s. 10). Rus İmparatorluğu, Osmanlı ve Kaçar devletlerine karşı gelecekteki işgallerini gerçekleştirmek için Ermenileri Güney Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan'ın tarihi topraklarına yerleştirmek istedi. Bu nedenle Çarlık Rusya, Kaçarlarla yapılan Türkmençay (1828) ve Osmanlı Devleti ile yapılan Edirne (1829) anlaşmaları sayesinde bu devletlerin topraklarında yaşayan Ermeniler toplu halde Azerbaycan topraklarına tehcir edilmiştir. Bu olaya Rus ordusunda görev yapan Ermeni subaylar da karışmıştı. Bu politikaya öncülük eden Rus ordusunda Ermeni asıllı bir albay olan Lazarev (Lazaryan), Kaçar eyaletinden Kuzey Azerbaycan'a sürülen Ermenilere hitaben: "... Orada (yani Kuzey Azerbaycan'da.) Hristiyanların yaşadığı vatan... Acele edin! Zaman değerlidir... …orada kısa sürede ve her şeye ulaşacaksınız" (Abdullahyev vd., 2020, s. 10-11).

Ders kitabında yer alan bu ifadeler ile ilgili olarak Musa Qasımlı'nın (2014), *"Kafkaslarda Ermeni Sorunu"* isimli eserinde ders kitabında verilen bilgiler ile örtüşen anekdotlar bulunmaktadır. Bu anekdotlar;

Çarlık Rusya güneye doğru genişleyebilme politikasını sürdürmek istemekteydi ve savaşlarda bu hedefine ulaşabilmek için kullandığı çok sayıda elverişli yöntemi bulunmaktaydı. Bu yöntemlerden birini de Ermeni unsurunu kullanmak oluşturmuştur. Güney Kafkasya'da bir azınlık olarak bulunan ve Azerbaycan Türklerinin çiftliklerinde çalışan ve esnaflık yapan Ermeniler, hem aynı dine mensup olmaları hem de Rusya'ya karşı olan itaatkâr psikolojileri sebebi ile bu amaca oldukça uygun görülmüştürler. 1826-

1828 yılları arasında Rus-İran ile 1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da Ermeni unsuru Rusya tarafından kullanılmıştır. 1828 Türkmençay Antlaşmayla Çarlık Rus hâkimiyetine giren Nahçıvan bölgesi, Rusya içerisindeki mevcudiyetini 1917 (Ekim) Bolşevik ihtilâline kadar sürdürmüş ve 15. maddesi gereğince de Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesi artık resmiyet kazanmıştır. Lazarev hakkında kaynaklarda Ermenilerin göç ettirilmesi konusunda gönüllü Ermeni asıllı bir Rus Albay olduğu bilgisi aktarılmaktadır. Göçlere ilişkin söylevi *"Hristiyanlar!"* diye başlayarak Ermenilere; Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'dan herhangi birini seçerek göç etmelerini, oralarda kendilerini verimli toprakların beklediğini, göç edenlerden altı yıl boyunca vergi alınmayacağını ve başka yardımların da yapılacağını söylediği aktarılmıştır (Atnur, 1998, s. 367; Qasımlı, 2014, s. 18; Nesibli, 2021, s. 212). Ders kitabında verilenler ile ilgili kaynaklardaki ifadelerin birbiri ile örtüştüğü görülmektedir.

Ders kitabından bir başka ifade ise;

> "En büyük haksızlık, Azerbaycanlılara ait faydalı, verimli toprakların bir çiftlik kurmak için Ermenilere devredilmesiydi. Çarlık hükümeti Ermeni nüfusunu çok yüksek düzeyde korudu. 6 yıl süreyle tüm vergi ve harçlardan muaf tutuldular. Kaçar devletinden alınan tazminatın bir kısmı da onlara ek fon olarak tahsis edildi" (Abdullayev vd., 2020, s. 11) şeklindedir.

Konuyla ilgili kaynaklarda Çarlık Rusya'nın, Türkmençay Antlaşmasına dayanarak yaptığı bu göç faaliyetleri için 50 bin gümüş ruble ayırdığı, göç eden ailelerin acil ihtiyaçlarını karşılamak içinde bu ailelere 10 ila 20 gümüş ruble arasında para verildiği ifade edilmiştir (Qasımlı, 2012, s. 19). Ders kitabında paranın miktarıyla ilgili bir bilgi yer almasa da konuyla ilgili kaynaklarda göç için Çarlık Rusya tarafından bir fon oluşturulduğu bilgisini görmek mümkündür. Göç ettirilen Ermenilerin sayısıyla ilgili olarak ders kitabı sayfa 11'de 130 bin kişi olduğu bilgisini vermiştir. Nesibli (2021) 124 bin Ermeni'nin, Qasımlı (2014) 150 ila 300 ailenin, Özsavlı (2017) ise 100 bin kadar Ermeni'nin barıştan sonra Rusya'ya giderek burada Erivan, Ahıskelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirildiklerini yazmışlardır.

Ders kitabı *"Nüfusun Hayatı ve Ekonomi"* başlığı altında, yapılan Ermeni göçlerinin Azerbaycan köylüsü için doğurduğu sonuçlara da yer vermiştir. Ders kitabında bununla ilgili olarak;

> "Yarı göçebe sığır yetiştiriciliği yapan köylüler de ciddi zorluklarla karşı karşıya kaldı. Çünkü Rus İmparatorluğu'nun iskân politikasının bir sonucu olarak, meraların ve kışlakların çoğu Ermenilerin ve Rusların eline geçmiş oldu. Yöre halkının zaman içinde hayvanlarını mera ve kışlaklara taşıyamaması nedeniyle hayvanların bir kısmı telef olmuş, yuvasından ve toprağından mahrum kalan nüfus iflas etmiştir. Rus hükümeti, yarı göçebe nüfusu "vahşi ve kültürsüz" olarak değerlendirdi ve onları yerleşik bir yaşam sürmeye zorlamaya çalışıldı. Bu durum, nüfus için ciddi sorunlara yol açtı." (Abdullayev vd., 2020, s. 13).

İfadeleri incelediğimizde göç ettirilen yerlerde Azerbaycan Türklerinin ekonomik zorluklar yaşadıkları, bununla da kalınmayarak yarı göçebe bir şekilde hayatlarını sürdüren halka *"vahşi ve kültürsüz"* yakıştırmaları yapılarak öz topraklarında hor görüldükleri aktarılmıştır. Ders kitabının 27. sayfasında yer alan *"Tarımda Yenilikler"* başlığı altında ise Çarlık yönetiminin tarımda yaptığı yenilikler ve tarımsal gelişmeler anlatılmıştır. Yine bu konu başlığı altında Karapapaklar (Terekemeler) hakkında bir bilgi kutucuğu şablonu içerisinde bilgi verilmiştir. Bu bilgi;

> "Karapapaklar (Terekemeler) tarımla uğraşırdı... Karapapaklar (Terekemeler) mevcut Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, Ermenistan, Dağıstan ve İran topraklarında yaşamışlardır. Rus İmparatorluğu döneminde otlaklarını ve yaylaklarını kaybettiler. Çarlık Rusya'nın göç politikaları neticesinde bir kısmı evlerini ve topraklarını kaybettiler. Yapılan tehcir otlak çiftçiliğini sert bir şekilde etkilemiş oldu. Ancak onlar yine de geleneksel yaşam tarzlarından ve geleneksel tarım alışkanlıklarından vazgeçmediler..." (Abdullayev vd., 2020, s. 28).

Karapapaklar (Terekemeler) hakkında verilen bu bilgi aracılığıyla Karapapaklarında Türkmençay Antlaşması sonrasındaki Ermeni göçlerinden etkilendiği belirtilmiştir. Nitekim konuyla ilgili tarihi kaynaklarda; Karapapakların, Şimali Azerbaycan'ın Kazak-Şemseddin Hanlığı'nın yönetiminde olan Borçalı ve Kazak bölgelerinin, 1828 Türkmençay

Antlaşmasıyla Ruslara verilmesinden sonra öz dede-baba yurtlarını bırakarak Kars'a göç ettirildikleri (Kemaloğlu, 2012, s. 60) söylenmektedir.

Göçlerin yalnızca Azerbaycan Türkleri üzerinde değil, diğer Türk boyları ve farklı etnik gruplar üzerinde de etkisi olduğunu gösteren bu bilginin, göç konusu altında verilmesi konu bütünlüğü açısından daha uygun olurdu. Çünkü her ne kadar Karapapakların kendilerine has tarım yöntemleri olduğu aktarılsa da, konunun özünü göç hareketlerinin Karapapakların yaşamları üzerinde doğurduğu olumsuz sonuçlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla konu bütünlüğünde anlamsal bir kopukluk olmasına neden olunmuştur.

Ders kitabının 68. sayfasında *"Ermeniler Tarafından Azerbaycan Halkına Karşı Yapılan Katliamlar ve Ulusal-Demokratik Hareket"* başlığı altında 1905 Bakü olayları ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Ermenilerle ilgili olarak bu konu başlığı altında ders kitabında yer alan ifadeler ise şu şekildedir;

> "Anavatanımıza göç eden, en verimli topraklara yerleşen Ermeniler er ya da geç Rus hükümetine 'şükranlarını' göstermek zorunda kaldılar" (Abdullayev vd., 2020, s. 68).

Ders kitabında yer alan bu ifade Ermeni imajının nasıl çizildiği hususunda önemli bir bulgu niteliğindedir. Çünkü konunun devamında aktarılan katliam olaylarının Ermeniler tarafından aslında Rus hükümetine yaranılabilmek amacıyla, Rus hükümetinin onlara vermiş olduğu iyi imkânların karşılığında bir teşekkür zorunluluğu olarak yapıldığı aktarılmaktadır. Yapılan katliamların baş aktörü olarak yalnızca Ermeniler değil Çarlık Rusya'da görülmektedir.

> "Yirminci yüzyılın başlarında halkımızın ulusal uyanışı, Rus hükümetini büyük ölçüde korkuttu. Azerbaycan halkının 1905 yılında devrimci harekete kitlesel katılımı hükümeti bir çıkış yolu aramaya teşvik etti. Yetkililer, Ermeni elleriyle Türk-Müslüman nüfusa karşı ulusal katliam düzenlemeye karar verdiler. Kendi çıkarları doğrultusunda, Çarlık hükümeti Ermenileri bir araç olarak kullandı. Ermeniler her zaman Türk-Müslüman halklara karşı mücadelede Çarlık Rusya'ya sadakatle hizmet ettiler. Temel amacı Türkleri ve Müslümanları yok etmek olan Taşnaksutyun isimli terör Partisi, Güney Kafkasya ve Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine gönüllü Ermeni birlikleri getirerek ve onları Azerbaycan Türklerine karşı silahlandırdı" (Abdullayev vd., 2020, s. 68).

Ders kitabında yer alan bu kısım yine bir önceki paragrafta geçen ifadeyi desteler niteliktedir. Ermenilerin, Çarlık Rusya için kullanılması kolay bir halk olarak görüldüğü, yapılan katliamların her ne kadar Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiş olsa da asıl suçlunun Çarlık yönetimi olduğu hususuna dikkat çekilmiştir.

Kaynak eserlerde 1905 Bakü olaylarıyla ilgili verilen bilgiler ise şu şekildedir; XX. yüzyılın başına kadar Ermenilerin yapmış olduğu devrimci hareketler tümüyle Osmanlı Devleti'ne yönelik yapılmıştır. Ancak Kafkasya'daki Ermeniler, Rus yönetimine başkaldırmaya niyetli olmamıştır. XX. yüzyılın başlarıyla birlikte muhalif hareketlerin merkezi birdenbire Kafkasya olmuştur. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Bunlar; Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermenilere yönelik çok fazla gelişme yaşanması, Kafkasya'da kapitalizmin gelişme sahası bulması ve Ermeni kilisesinin mal varlığına el konulmasıdır. Anadolu'daki Ermeni devrim hareketlerinin kendi ülkesinde de gerçekleşmesinden korkan Çarlık Rusya, Anadolu'daki hareketleri desteklemekten vazgeçmiştir. Taşnaksutyun komitesi, Kafkas coğrafyasında geniş bir ağ kurmuş durumdaydı. Komitenin hareketlerini Osmanlı Devleti de yakından takip etmekteydi. Kars Başşahbenderliği (Konsolosluk), 10 Ağustos 1905'te göndermiş olduğu bir yazısında; Kafkasya'daki Ermeni faaliyetleri sebebiyle buradaki Müslümanların can ve mal güvenliğinin kalmadığını belirtmiştir (Günay, 2015, s. 7-8). Ders kitabında Taşnaksutyun komitesinin, Kafkasya'daki Türklere karşı girişmiş olduğu faaliyetlere dair verilen bilgiler ile kaynak kitabımızda verilen bilgiler birbiriyle örtüşmektedir.

1905 Bakü Olaylarının büyümesi ve diğer şehirlere sıçramasıyla ilgili olarak ders kitabında yer alan diğer ifadeler şu şekildedir;

> "Bakü'de başarılı olamayan Ermeniler, Kuzey Azerbaycan'ın çeşitli kazalarında halkımıza karşı katliam yapmaya başladılar. Ermeniler Rus ordusunun yardımıyla Nahçıvan ve Jahri köyünde sivillere karşı cinayet ve soygun gerçekleştirdiler. Ancak, yerel halkın ciddi direnişiyle karşı karşıya kaldıklarında, katliamı durdurmak zorunda kaldılar" (Abdullayev vd., 2020, s. 68).

> “1905 yılında, bir Taşnak subayının önderliğindeki büyük bir Ermeni eşkıya grubu, Cebrail ilçesine bağlı Kaçar köyüne saldırdı. Kaçarlar, yardıma gelen gönüllülerle birlikte Ermenilerle eşit olmayan şartlarda savaşmaktan çekinmediler” (Abdullayev vd., 2020, s. 68-69).

> “Ermeniler Şuşa kentinde Türk-Müslüman nüfusunu kitle imha etmek için büyük askeri güçler topladılar. 1905 yılının Ağustos ayında, Azerbaycan halkı Şuşa'da Ermenilerin düzenlediği katliamı önlemek için kahramanca savaşa girdi. Şuşa’ya ülkenin her yerinden yardım aldı. Celil Memmedguluzade'nin eşi Gamid hanum Javanshir, Hacı Zeynelabdin Tagiyev, Murtuza Muhtarlar da savaş alanlarına çok fazla yiyecek ve para gönderdi” (Abdullayev, 2020, s. 69).

> “1905 yılının Ağustos yenilgisinden ders alamayan Ermeniler, 1906 yılının Temmuz ayında Şuşa ve çevresinde büyük bir çete birliği kurdular. Şuşa'daki Rus birliklerinin komutanı General V. Holoshapov'a, Rus ordusunun Azerbaycan halkının yaşadığı yerlere yapılan baskınlara katılması için rüşvet verildi. Beş gün boyunca, Müslümanlara karşı katliam devam ederken, V. Holoshapov'un emriyle, Azerilerin birçok evi yıkıldı ya da top ateşi ile yakıldı. Her ne kadar Birleşik Ermeni-Rus askeri güçlerinden çok daha az olan ve kötü silahlı olan Azeri gönüllüler, düşmanı kaçmaya zorlasa da, her yerde Ermeni zulümlerinden kaçınmak imkânsızdı” (Abdullayev vd., 2020, s. 70).

Ders kitabında yer alan bu ifadelere bakıldığında, uğranılan haksızlıklar ve yaşanılan tüm olumsuz gelişmelere rağmen Azerbaycan halkının yine de direniş gösterdiği ve sessiz kalmamaya çalıştığı anlatılmıştır. Bu anlatım gerçekleştirilirken de mümkün mertebe düşmanca söylemlerden kaçınılarak, dönemin ruhu izah edilmiştir. Ders kitabının ilerleyen sayfalarında Azerbaycan Türkleri tarafından kurulan siyasi partiler, bu siyasi partilerin amaçları ve neden kuruldukları konusuna yer verilmiştir. Siyasi partilerle ilgili olarak kitapta verilen bilgiler şu şekildedir;

> “1905-1906 yıllarında Azerbaycan demokratik güçleri için en önemli mesele, halkımızı Ermenilerin yaptığı katliamlardan korumaktı… Vatansever aydınımız Ahmed Bey Ağayev 1906'da Difai Partisi'ni kurdu. Merkez Komitesinin Bakü'deki partinin tüm acil durum merkezlerinde şubeleri vardı… Partinin asıl amacı, halkımızı Ermeni teröründen korumaktı. Parti, Ermeni teröristlere ve destekçilerine misillemeler yaptı. Difai'nin kurucusu Ağayev Taşnaksutyun liderlerine açıkça şunları söyledi: "Taşnaklar faaliyetlerine devam ederse ve Müslümanlara haince saldırırlarsa, acımasız bir misillemeye maruz kalacaklardır” (Abdullayev vd., 2020, s. 73).

Ders kitabında geçen bu paragrafta; karşıdan bir saldırı gelmedikçe saldırı yapılmayacağı anlamını taşıyan ifadeler bulunmaktadır. Ağayev’in, Taşnaksutyun liderine olan söylemi

de bunu göstermektedir. Kaynaklar eserlerde, Difai Partisi'nin kuruluş dönemiyle ilgili olarak şunlar belirtilmiştir; Ekonomik bakımdan güçlenen Ermeniler, 1890'da Büyük Ermenistan Devleti'ni kurma amacıyla Tiflis merkezli Taşnaksutyun Partisi etrafında birleşmişlerdir. Taşnak çetecileri, 1905 Şubat ayında Azerbaycan'daki Türklere saldırmaya başlamışlardır. Düzenin bozulmaya başlaması bilhassa Kafkasya coğrafyasında etkisini göstererek Erivan, Nahçıvan ve Şuşa şehirlerinden başlayarak Türkleri katletme hareketi başlamıştır. Ruslar, Türklere karşı yapılan bu saldırılarda Ermenilerle birlikte hareket etmişlerdir. Plansız ve silahsız halde olan Türkler, Ermenilerin bu saldırıları karşısında çaresiz durumda kalmışlardır. Olaylar devam ederken Türklerin 1906 yılı sonbaharında Ahmet Ağayev önderliğinde birleşmesiyle *"Difai"* adlı örgüt kurulmuştur (Atnur, 2013, s. 1488; Süleymanlı, 2006, s. 114).

Kaynak eserlerdeki ifadeler de bu dönemde var olan Ermeni ve Azerbaycan Türkü çatışmaları nedeniyle, bir müdafaa amacıyla Difai Partisi'nin kurulduğunu desteklemektedir. İlerleyen kısımlarda ise Difai Partisi'nin, Rus hükümetince *"Müslümanların dövüşken partisi"* yakıştırması sebebi ile 1909 yılında kapatıldığı aktarılmıştır. Konuya ilişkin olarak parti üzerindeki baskılarla ilgili verilen ifadeler kaynaklarla benzerdir. Elizavetpol Gubernatörü'nün (valisinin) defterinde 14 Mart 1908 tarihiyle kayıtlı olan şu cümleler geçmektedir; *"Difâi Partisi'nin tamamıyla mahvedilmesi amacıyla, partinin Bakü'de bulunan merkez komitesinin başkanı Ahmet Ağaoğlu olmak üzere tüm yöneticileri Zakafkasya'dan derhal çıkarılmalıdır."* Kısa bir süre sonra da bu görüş doğrultusunda harekete geçen hükümet, 22-23 Mart 1908 tarihlerinde Difâi Partisi'nin Şuşa şubesinde görevli tüm yöneticileri yakalayarak hapse atmıştır. Yaşanan hadiseler Ahmet Ağayev'nin, arkadaşlarının ve partinin üzerindeki baskıyı gözler önüne sermektedir (Atar & Demirkol, 2015, s. 176).

Ders kitabı içerisinde hakkında bilgiler verilen bir diğer parti ise Müsavat Partisi'dir. Parti ile ilgili kitapta verilen bilgiler şöyledir;

> "Halkımızın sömürge rejimine karşı kurtuluş mücadelesi, daha sonraki yıllarda da devam etti ve yeni bir aşamaya girildi. Ekim 1911'de Mehmet Emin Rasulzade, Abbasgulu Kazımzade ve Tagi Nagiyev, Müsavat Partisi'ni kurdu. Mehmet Emin Resulzade, 1913'te sürgünden döndükten sonra Müsavat Partisinin lideri oldu. Müsavat Partisi sayesinde ulusal kurtuluş hareketi amaçlı ve planlı bir hale gelmiş oldu. Partinin yayın organı 1915'ten beri yayınlanan Açık Söz gazetesiydi. Mehmet Emin Resulzade'nin editörlüğünü yaptığı bu gazete, halkımızda milliyetçiliğin ve Türkçülüğün oluşmasında eşi benzeri olmayan bir rol oynadı" (Abdullayev, vd., 2020, s. 74).

Parti lideri olan Mehmet Emin Resulzade (1995), *"Azerbaycan Problemi"* isimli eserinde partiyle ilgili olarak şu değerlendirmeleri yapmıştır*; "Milli vicdanın sözcüsü ve halkın politik amaçlarını kesin bir dille ifade eden bir partiydi. Bu nedenle de Müsavat Partisi kısa sürede Azerbaycan'ın en geniş halk tabakasını etrafında topladı. Müsavat Partisi Rusya'nın Kafkasya'dan Müslümanların nasıl koparıp atmaya çalıştığını ve bunun içinde emin adımlarla ilerlediğini anlamış bir partiydi."*

Ders kitabı ve kaynak kitapla örtüşen bu ifadelerden, partinin Azerbaycan Türklerinin isteklerini sesli bir şekilde dile getirmesi açısından önemli bir organ olduğu anlaşılmaktadır.

> "Sarıkamış Savaşı'nı kazanan Ruslar, 15 Ocak 1915'te Tebriz şehrini ele geçirdi. Rus ordusu, Osmanlı kuvvetlerini Güney Azerbaycan'dan tamamen çıkardı. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Ruslar bölgeyi terk eder etmez İngiliz birlikleri harekete geçti ve kısa sürede Güney Azerbaycan'ı işgal etti. Kaçar hükümetinin zayıfladı. Bu durumdan yararlanan Ermeniler ve Süryaniler silahlı gruplar oluşturmuş ve Azerbaycanlılara karşı soykırım uygulamışlardır. 1918 baharında Urmiye, Hoy, Salmas ve Tebriz şehirlerinde çok sayıda sivili öldürmüştür. 21 Mart 1918'de Urmiye'de işlenen soykırımın boyutu daha da büyük olmuştur... Yaklaşık on bin masum Azerbaycan Türkü öldürülmüştür. Bu kanlı olay tarihe "Urmiye Belası" olarak geçti. Güney Azerbaycan'daki demokratik güçlerin lideri Şeyh Mohammad Khiyabani, hemen gönüllü gruplar oluşturup onları Ermeni güçlerine gönderdi. Kardeş Osmanlı Devleti de bölgeye asker gönderdi. Sonuç olarak, katliamlar önlendi" (Abdullayev vd., 2020, s. 73).

Olayla ilgili ders kitabıyla aynı ölçüde tutarlı bir başka kaynakta ise konu şu şekilde ifade edilmektedir; Kuzey ve Güney Azerbaycan'da genel olarak yapılmış olan katliamlarda 700 bin Azerbaycan Türkü hayatını kaybetmiştir. Resmi belgelere göre aylar boyunca süren olaylarda 150 bin savunmasız Güney Azerbaycanlı katledilmiştir. 1918 yılında Urmiye

bölgesinde Ermeniler, Türk nüfusa karşı kanlı olaylar gerçekleştirmişleridir. Yaşananlar, büyük güç merkezlerinin Azerbaycan, İran ve Doğu Anadolu topraklarında Ermeni devleti kurmak için yüzyıllarca düşündükleri ve planlı şekilde uyguladıkları sinsi politikanın kanlı neticesidir (Bülbül, 2018, s. 438).

Ders kitabının 89. sayfasında *"Kuzey Azerbaycan'da Türk ve Müslüman Ahaliye Karşı Soykırımlar"* başlığı altında Mart Soykırımıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Ders kitabında Mart Soykırımı büyük yer tutmuş, konu bölünmeden dört sayfa boyunca anlatılmıştır. Bu konuyla ilgili bazı bölümler şu şekildedir;

> "Mart soykırımı ana organizatörü S. Şaumyan, Bakü katliamı için Lenin'e resmi raporunda şöyle yazdı: "Bunu planlı bir şekilde yaptık... Savaşlarda mükemmel bir zafer kazandık. Düşman tamamen yenildi. Taşnaksutyun Partisinin yardımıyla Müslüman "karşı devrimi" ortadan kaldırıldı. Müslüman "karşı devrimi" kazanılsaydı, Bakü Azerbaycan'ın başkenti olacaktı ve Transkafkasya Rusya'dan ayrılacaktı." S. Şaumyan, Müslüman "karşı devrimler" hareketinden bahsederken, Bakü'de öldürülen sivillere atıfta bulundu" (Abdullayev vd., 2020, s. 89).

> "Taşnak-Bolşevik ordusu Nisan 1918'in başlarında ulusal katliamın kapsamını genişletmeye başladı. Shamahinsky ilçesindeki Ermeni güçler 110 köyünü tahrip etti. 20 binden fazla Türk-Müslüman nüfusu öldürüldü. Bu Ermeni kırımının kurbanlarının çoğu yaşlı, kadın ve çocuklardı. Şaumyan'ın Yardımcısı S. Lalay'ın emriyle Şamaha'da yaşlıların, kadınların ve çocukların barındığı camiler ateşe verildi ve yakıldı. Şaumyan'ın diğer temsilcisi Hamazaspa silahlı müfrezesi, Guba kazanında 167 köy ve Guba kasabasını yaktı. Gubin ilçesinde 4 binden fazla Türk-Müslüman ve Yahudi nüfusu öldürüldü. Lyankyaran ilçesinde Ermeniler 3 bin sivili öldürdü" (Abdullayev vd., 2020, s. 90).

> "Bakü ilinde Türk-Müslüman nüfusa karşı cinayetler ve soygunlar, Bakü şehri düşmandan kurtuluşu olan 15 Eylül 1918 tarihine kadar devam etti. Ermeni dini figürler ve aydınlar Azerbaycan halkına karşı işlenen bu cinayetlerde aktif rol aldı. Genel olarak, Mart-Nisan 1918'de Bakü eyaletinde 50 binden fazla Müslüman Türk öldürüldü" (Abdullayev vd., 2020, s. 91).

> "Güney Kafkasya Seym yönetimi, Doğu Kafkasya'da Türk-Müslüman nüfusun yaşadığı soykırımı önlemek için herhangi bir etkili önlem almak istemedi. Seym Ermeni-Gürcü çoğunluğu Osmanlı Devletine karşı savaş daha önemli kabul etti. Azerbaycan halkı ise Osmanlı devletini bölgedeki tek dayanağı, umudu olarak görüyordu" (Abdullayev vd., 2020, s 92).

Mart Soykırımıyla alakalı kaynak eserlerde verilen bilgiler ise şu şekildedir;

30,31 Mart ve 1 Nisan tarihlerinde yapılan katliamda on binden fazla Azerbaycan Türkü ölmüştür. Türk esnafının ticarethaneleri yağma edilmiş ve evleri yakılmıştır. Halka karşı çeşitli zulümler reva görülmüştür. Rus-Ermeni birlikleri ve onlara katılan gönüllü birliklerle Şemahı, Kürdemir, Suşa gibi çeşitli şehirlere aynı şekilde hücumlar gerçekleştirilmişlerdir. Şaumyan sözünü yerine getirerek Azerbaycan Türklerine Azerbaycan, istiklal yeri olarak değil mezarlık yeri olarak teslim edilmiştir. Şamunyan ve beraberindeki askerlerin Türklere karşı giriştiği katliamlara tanık olan İran komünistlerinden Mir Cafer Pişeveri hatıralarında o günü şöyle anlatmıştır; *"Ben 1918 Mart'ında Taşnakların vahşiliklerini masum adamları ve bitaraf olan İranlıların öldürülmesini, kervansarayların yakılmasını kendi gözlerimle gördüm. Yaşananlar nefret ve facia dolu olaylardı"* (Baykara, 1975, s. 251).

Neriman Nerimanov, Mart Soykırımı ile ilgili olaydan sonra şu açıklamayı yapmıştır; *"Bolşevik olan tek bir Müslümana dahi aman vermediler Taşnaklar, Bolşevikliğinizi tanımayız, öncelikle siz Müslümansınız ve bu yeter diyordu. Bolşeviklik adı altında türlü cinayetler işlediler. Öyle ki değil erkekler, hamile kadınlar bile bunlardan (Ermenilerden) canlarını kurtaramadı."* Moskova'daki Soynarkom'a gönderdiği raporda Şaumyan, üç gün içinde üç binden fazla insan öldürdüğünü yazmıştır. Şaumyan'ın verdiği bu rakam verilen diğer rakamların yanında verilen en düşük rakamdır. Mehmet Emin Resulzade'ye göre bu rakam on binleri bulmaktadır (Bal, 2010, s. 123-124).

30 Mart 1918 akşam saat 5 sularında Bakü'de ateş sesleri duyulmuştur. Mart katliamı başlayana dek tarafsızlığını beyan eden Ermeni Milli Kurulu, Taşnaksutyun ve Ermeni Kilisesi biranda Bakü Sovyeti'ni savunmaya başlayarak, Sovyet saflarında çatışmalara katılmışlarıdır. Şaumyan, o günle ilgili olarak "*Taşnaksutyun'dan yaklaşık üç ila dört bin arasında gönüllü bizim emrimiz altındaydı. Çatışma Taşnaksutyun'un da dâhil olmasıyla milli bir iç savaş halini almış oldu. Biz adımlarımızı bilinçli attık eğer o gün Bakü'de zafer kazansalardı Azerbaycanlılar orayı kendine başkent ilan edecekti"* demektedir. Katliam gaddarca usullerle gerçekleştirilmiş ve çeteler çocuk, kadın, yaşlı demeden kimseye

acımadan hareket etmişlerdir. Katliamda Azerbaycan Türklerine ait sosyal alanlarda tahrip edilmiş, yayınevleri ve mescitler ateşe verilmiştir. Yanan yerlerden biri de Azerbaycan Türkleri adına son derece önemli olan İsmailiye Binası olmuştur (Qasımlı, 2014, s. 403-404).

Ermeni ve Rus askerlerinin, 31 Mart ve 1 Nisan tarihleri arasında Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde gerçekleştirdiği katliamlar, XX. yüzyıl içerisinde insanlık tarihinde yapılmış en büyük vahşetlerden biri olmuştur. 1918 Mart'ında gerçekleşen bu olay, Ermeni şovenizminin doruk noktası olan bir soykırımdır (Garibov, 2017, s. 95-96).

Mart Soykırımıyla ilgili olarak ders kitabında verilen bilgiler ile kaynak eserlerde verilen bilgiler birbiriyle örtüşmektedir. Olayların çıkış tarihi hususunda kimi kaynaklar 31 Mart'ı kimi kaynak ise 30 Mart'ı esas alsalar da hepsinin ortak noktası yaşanan bu katliamın boyutunun büyüklüğü ve katliamın Azerbaycan Türklerine verdiği zararlardır.

4.1.3.2. Sovyetler Dönemi

Ders kitabının 111. sayfasında yer alan *"Sovyet Rejiminin Kurulması"* başlığından, 165. sayfasına kadar olan kısımda Sovyet rejimi döneminde Azerbaycan ve Azerbaycan'ın bu dönemde yaşadığı sorunlar ele alınmaktadır. Bu sayfa aralığında Ermenilerle dönem içerisindeki ilişkileri yansıtan bazı paragraflarda yer alan ifadelere karşılık kaynak eserlerde yer alan bilgiler şu şekildedir;

> "Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra Moskova'nın Azerbaycan'a yönelik politikası daha da sıkılaştı. Ermenistan'ın kurulmasından hemen sonra, Sovyet Rusya'nın baskısı altında Azerbaycan devrimci Komitesi şu ifadeyi kullandı: "Sovyet Azerbaycan ve Sovyet Ermenistan arasında sınır yoktur. Zangezur ve Nahçıvan, Sovyet Ermenistan'ın bölünmez bölgesidir" (Abdullayev vd., 2020, s. 121).

> "…Ermenistan SSC Azerbaycan'a ait dağlık Karabağ'ı ele geçirmeye çalıştı. Sovyet yönetimi-Moskova-Ermenistan'ın Karabağ'a yönelik iddialarını tatmin etmeye karar verdi. Rusya komünist (Bolşevik) partisinin Kafkas bürosu bu konuyu tartışmaya açtı. 4 Temmuz 1921 tarihli büro

> oturumunda Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a devredilmesine karar verildi" (Abdullayev vd, 2020 s. 122).
>
> "…Azerbaycan hükümeti çerçevesinde bir grup ulusal komünist, bu kararın uygulanmasına iki yıl direndi. Moskova'nın baskısı altında, Azerbaycan SSC Merkez Yürütme Komitesi sadece 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan'da Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi kurulmasına karar verdi. Bölgenin idari merkezi Hankendi seçildi. İki ay sonra Ermeniler, Azerbaycan hükümetinin onayını almadan, halkımızın acımasız düşmanı Stepan Şaumyan onuruna Hankendi adını Stepanakert olarak değiştirdiler" (Abdullahyev vd. 2020, s. 122).

Mahir Garibov (2017), *"XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu"* isimli eserinde ders kitabında yer alan bu konuyla ilgili şunları yazmıştır; 1920 yılında Ermenistan'ın, Azerbaycan topraklarını işgal etme isteği güçlenmiş olsa da, Azerbaycan tarafı aldıkları siyasi ve askeri tedbirlerle bu isteğin gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. 29 Kasım 1920'de Ermenistan, SSC'nin kurulmasıyla birlikte Kafkasya'da ekonomi işbirliğini geliştirmek adına kararlar alınmıştır. Böylelikle Sovyet Rusya'nın, Kafkasları daha iyi yönetebilmesine dair adımlar atılmıştır. Ermeni tarihçi S. M. Harmandaryan *"Lenin ve Kafkasya Federasyonu'nu Oluşumu"* isimli eserinde bu dönemi şu şekilde özetlemiştir; *"Ermenistan'da Sovyet yönetimi kurulmasıyla ekonomik ve toplumsal anlamda pek de bir değişiklik yoktu ancak arazi sınırları daha da genişlemişti."* Azerbaycan Karabağ konusunda Komünist Parti Merkez Komite Teşkilat Bürosu, Karabağ'da yaşanan gelişmeler için 24 Ekim 1921'de toplanmıştır. Bünyadzade, Ahundov, Karayev, Mirzoyan gibi isimlerin de katıldığı toplantıda, 5 maddeden oluşan bir karar listesi kabul edilmiştir. Bu kararlar;

1. Haydutlar konusunda mücadele yöntemi değiştirilecek, idama varan cezalar uygulanacak.
2. Azerbaycan Olağanüstü Komitesi haydutlarla mücadele hususunda kendi kurumlarına talimat vermesi önerisi yapılacak.
3. Ermenilerce viran edilen köyler ve göçmenler için para tahsisi yapılacak.
4. Dört kaza icra komitesine acil bir şekilde yarım milyar ruble para tahsil edilecek.

5. Halk Toprak Komiserliğine, bölgede yaşanan toprak anlaşmazlıkları hususunda yetkili bir komisyon göndermesi talimatı verilecek.

Alınan bu önlemler neticesinde Karabağ öncelikle istikrara kavuşmuştur. Haydutların faaliyetleri ilk olarak sınırlanırken daha sonraki süreçte tamamen sona ermiştir (Qasımlı, 2019, s. 181-182).

Ermenistan'ın sovyetleştirilmesine kadar olan süreçte Karabağ ve özellikle de Zengezur, Sovyet Azerbaycan'a bağlı topraklardı. Fakat Ermenistan'ın da sovyetleştirilmesi sonrasında önemli bir fırsatın ele geçtiğini düşünen Ermeniler, bölge ile ilgili iddialarını daha açık bir şekilde dile getirmişlerdir. Çünkü Ermenistan artık Sovyet ülkesi olmuştur ve Lenin tarafından Ermenilere verilen vaadin yerine getirilmesi gerekmiştir. 4 Temmuz 1921'de Komünist Parti Kafkas Bürosuna bağlı olan yedi üye (bir üye Azerbaycanlıdır) Dağlık-Karabağ bölgesinin Ermenistan'a verilmesi konusunda görüşme düzenleyerek, bölgenin Ermenistan'a verilmesi kararını almışlardır (Neciyev, 2011). Kaynaklarda yer alan bilgiler ile ders kitabında Bolşevik İhtilali sonrası Karabağ'daki genel durum ve yaşanan süreç birbiriyle çelişmemektedir.

> "1921 yılının Mart ayında Moskova'da Sovyet Rusya ve Türkiye arasında imzalanan anlaşmaya göre, Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'ın himayesinde özerk bir toprak birimi olarak organize edilecek, Azerbaycan Nahçıvan'a üçüncü bir devlete hakkını vermemeliydi. Antlaşmada üçüncü devlet Ermenistan anlamına geliyordu. Nahçıvan meselesinin adil çözümü, Azerbaycan'ın çıkarları ve Türkiye'nin güvenliği açısından büyük bir zaferdi. …Nahçıvan korunmasında yerel halkın ciddi direnişiyle birlikte kardeş Türkiye de çok değerli bir rol oynamıştır. …1921 yılının Mart ayında Moskova'da Sovyet Rusya ve Türkiye arasında imzalanan anlaşmaya göre, Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'ın himayesinde özerk bir toprak birimi olarak organize edilecekti. 1921 yılının Ekim ayında Kars'ta Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında görüşmeler başladı. Sovyet Rusya'sının talimatıyla müzakerelerde Azerbaycan, kardeş Türkiye tarafında değil, Sovyet Gürcistan ve Sovyet Ermenistan tarafındaydı. Rusya'nın katılımıyla Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında Kars Antlaşması imzalandı. Bu Anlaşma bir kez daha Nahcivan'ın Azerbaycan'a ait olduğunu doğruladı. Nahçıvan'ın özerk bölge olarak kesin sınırları da belirlenmiş oldu" (Abdullayev vd., 2020, s. 122-123).

Konuyla ilgili kaynak eserlerde, ders kitabında yer alan antlaşmaya ilişkin olarak yer alan bilgiler şu şekildedir; Kars Antlaşması için yapılan görüşmelerde Türk heyeti, Kafkaslarda yaşayan Türk-Müslüman halkın huzur ve refahı için büyük mücadele vermiştir. Örneğin; Batum'da bulunan diğer devletlerin tebaasına iyi davranıldığını, Türk tebaaya ise diğer tebaadan ayrı bir muamelenin yapılmadığını dile getirmiştir. Bunun üzerine Rus temsilcisi İlyava, Moskova Antlaşması'ndan sonra yayınlandığı buyruğunda Acar Müslümanlarının koşullarına dikkat edileceği ifadesine yer vermiştir (Boy, 2018, s. 569).

Bir başka kaynakta ise aynı konuyla alakalı olarak şu ifadeler yer alır; Türkler ve Rusları Kafkasya'da anlaşmaya iten asıl sebep, I. Dünya Savaşı'ndan her ikisinin de İngiltere ile düşman olarak ayrılmış olması ve İngiltere'nin her iki yeni devlete de yaşam hakkı tanımamasıdır (Bolat, 2019, s. 279).

1920 yılında XV. Kolordu Ermeni birliklerini mağlup ederek Gümrü Antlaşması imzalandı. Nahçıvan bu süreçte Türkiye himayesine bırakıldı. Ancak Sovyet Rusya'nın istekleri üzerine hareket etmek zorunda kalan Azerbaycan Komünist Partisi aksi yönde karar almak zorunda kaldı. Nahçıvan ve Zengezor Ermenilere verilmesi kararı 1 Aralık 1920 tarihinde Neriman Nerimanov tarafından ilan edildi. Bu kararın Nahçıvanda duyulması büyük tepkilere yol açmış ve bölgeden Türk makamlarına ve TBMM'ye mektuplar gönderilmiştir. Olayları yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa Moskova ile görüşmelerde bulunmak üzere Yusuf Kemal Bey'i görevlendirerek *"Nahçıvan Türk kapısıdır. Bu hususu nazar-ı itibara alarak elinizden geleni yapınız"* demiştir (Atnur, 2001, Atnur, 1998, s. 368-369).

Bolşevikleştirilmiş Azerbaycan yönetimi de Türkiye karşısında Rusların yanında yer almak durumundaydı. Türk heyetinin çabaları sayesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü kısmen de olsa korunmuştur. Ayrıca Nahçıvan'ın üçüncü bir ülkeye devredilmez şartıyla, Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olarak kalmasına karar verilmiştir. Burada Türkiye'nin bir diğer çabası ise Azerbaycan'ı egemen bir devlet olarak görmek ve onu böyle kabul ettirmek olmuştur. Sovyet Azerbaycan himayesine bırakılan Nahçıvan ile

Türkiye ilişkiler 1924 yılına devam etmiş ve bölgedeki Türk Ataşeliği Temmuz 1924 tarihine kadar varlığını sürdürmüştür (Atnur, 2013, s. 1493; Bolat, 2019, s. 181-182).

Ders kitabında, Nahçıvan'ın özerklik kazanma sürecinde yaşanılan gelişmelerle ilgili verdiği ifadeler ile konuyu inceleyen kaynaklarda yer alan ifadelerin birbiriyle tutarlı olduğu görülmektedir. Ders kitabında, Sovyet döneminde Karabağ problemine sıklıkla değindiği görülmektedir.

Karabağ problemiyle ilgili ders kitabında yer alan bazı paragraflar şunlardır;

> "…Sovyet Devletinde yüksek rütbeli olan I. Stalin'e yakın A. Mikoyan'ın inisiyatifiyle Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a devredilmesine ilişkin talep ortaya atıldı. Onun emriyle Ermenistan'da gizli bir "Karabağ Komitesi" kuruldu ve Ermenistan yönetimi 1945 sonbaharında Sovyet liderliğine Dağlık Karabağ'ın kendilerine devredilmesine ilişkin bir soru yöneltti. Ermeni tarafı, Dağlık Karabağ halkının çoğunluğunun Ermeni olduğunu ve "bölge ekonomisinin komşu Cumhuriyet ve Sovyet ortak çıkarları ile yakın ilişkisi olduğunu haklı göstermeye çalıştı. 1945 sonbaharında Ermenistan KP Merkez Komitesi I. Stalin'e dönerek Dağlık Karabağ meselesini bir kez daha gündeme getirdi, bu toprakların Ermenistan'a devredilmesini talep etti" (Abdullayev vd. 2020, s. 141).

> "1950'lerin sonunda Ermenilerin inisiyatifiyle Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a devredilmesi konusu yeniden gündeme geldi. Ancak N. Kruşçev, Sovyetler Birliği'nde 30 kadar tartışmalı ulusal çatışma alanı olduğu göz önüne alındığında, Dağlık Karabağ sorununun tartışılmasına son verdi. Bu dönemde Ermenistan'da Azerbaycan nüfusu üzerindeki baskı arttı. Ermenistan'da nüfusun çoğunluğunun Azerbaycanlılar olduğu bölgelerde Azerbaycan gazetelerinin yayınlanması askıya alındı. Erivan Azerbaycan drama tiyatrosu, Azerbaycan okulları için öğretmen kadrolarını hazırlayan pedagojik teknik okul kapatıldı. 1965 yılında Ermenistan'da kurgusal Ermeni soykırımının 50. yıldönümünün kutlanması, cumhuriyetteki antiazerbaycan duyarlılığını arttırdı" (Abdullayev vd. 2020, s. 146).

> "Ermeni SSC yönetimi, 70'li yıllarda Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhak edilmesi vesilesiyle Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin kışkırtmasıyla SSCB yönetimine tekrar başvurdu. 23 Kasım 1977'de SSCB hükümetinin Ermenistan yönetiminin ısrarı oturumunda bile bu konu tartışıldı ve önerilerde bulundu. Bunun farkında olan Haydar Aliyev, Ermeni siyasi saldırganlığını önlemek için kararlı adımlar attı. Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsüne Karabağ bölgesinin eski Azerbaycan toprakları olduğuna dair bilimsel bir belge hazırlaması talimatı verdi. Haydar Aliyev bu bilimsel belgeyi Azerbaycan KP Merkez Komitesi Bürosunda tartışmaya sundu. Ermeni SSC yönetiminin iddialarının asılsızlığına ilişkin karar aldı…" (Abdullayev vd. 2020, s. 151).

> "…M. Gorbaçov'un Sovyet liderliğine gelmesinden sonra yapılan Yeniden Yapılanma Politikası beklenen sonuçları vermedi. Alınan adımlar Sovyet sisteminin çöküşünü önlemek için etkili değildi… M. Gorbaçov ve yoldaşları Ekim 1987'de istifalarını verdiler. Bu olaydan bir ay sonra hiçbir şeyden korkmayan Ermeniler Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a devredilmesini talep ettiler. 14 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Ermeni ayrılıkçı yönetimi Ermenistan'a katılım konusunu gündeme getirdi. Karabağ Ermenileri, Azerbaycan hükümetinden bölgenin statüsünün değiştirilmesini, SSCB liderliğinden bölgenin Azerbaycan SSC bileşiminden çıkarılmasını ve Ermeni SSC'sinin transferini talep ettiler. Buna karşı protesto eden Azerbaycan gençleri Hankendi'de barışçıl bir protesto yürüyüşü gerçekleştirdi" (Abdullayev vd., 2020, s. 154).

> "Ermeni milliyetçileri, dünya kamuoyunu şaşırtmak, vahşi bir Azeri imajı yaratmak için 28 Şubat 1988'de Sumgayıt'ta sabotaj yaptılar. E. Grigoryan adında bir Ermeni kendini "Azerbaycan Paşası" olarak adlandırdı ve kendi müfrezesiyle kentte yaşayan Ermenileri öldürüp dairelerini yok etmeye başladı. Öldürülen Ermeniler Taşnaksutyun parti fonuna para transfer etmeyen, milliyetçileri korumayan sivillerdi… Genel olarak, 1988-1991 yıllarında Ermenistan'ın 185 yerleşim yerinden 230 bin Azerbaycanlı zorla tahliye edildi, binlerce sivil Ermeni milliyetçi güçleri tarafından öldürüldü, soykırıma maruz kaldı" (Abdullayev vd. 2020, s. 155).

Ders kitabında Sovyetler döneminde Azerbaycan'ın genel durumuyla ilgili verilen bilgiler 111. ve 164. sayfalar aralığındadır. Dönem içerisinde Karabağ'ın siyasi durumu ve bölgede yaşanan gelişmeler büyük yer tutmaktadır. Ders kitabının 111. sayfasından başlanarak 155. sayfasına kadar Sovyet döneminde Karabağ'da yaşanan gelişimler yer yer aktarılmıştır. Bu sayfa aralığında yer alan Karabağ meselesi; Sovyet döneminde Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan gelişmeler arasında toplamda 16 sayfa ile dönem içerisinde yaşanan gelişmelere dair en çok yer tutan konu olmuştur.

Dönemi araştıran kaynak eserlerde konu şu şekilde geçmektedir;

Ermenilerin, Karabağ üzerindeki iddiaları genelde, bölgenin hep Ermenistan'a bağlı olduğu ve Sovyet Rusya'nın Karabağ'ı zorla alarak Azerbaycan'a bağladığı şeklindedir. Ancak resmi kayıtlar tam tersini söylemektedir (Aliyev, 2006 s. 13). Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla Karabağ meselesi için atılan adımlar meselenin göreceli ve geçici olarak sakin bir dönem yaşamasını sağlamıştır. Fakat hem bu dönemde, hem de SSCB kurulduktan sonraki dönemde Moskova yönetiminin izlediği politikalar, Azerbaycan

içerisinde Karabağ'ın sorun haline gelme potansiyelinin sürekli artmasına yol açmıştır (Aliyev, 2006, s. 13).

1935 tarihinde Ermeni Komünist Parti Sekreteri, Stalin'den Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'ı istemiştir. Ancak bu istek SSCB tarafından kabul edilmemiştir. Ermenistan, SSCB'nin kurulduğu tarihten sonraki süreçte bu yöndeki isteğini sürekli tekrarlamıştır. Genellikle Moskova tarafından Ermenilerin bu isteğine olumlu bakılmış olsa da, o zamanki dünyanın genel siyasi durumu bu isteği uygulamaya elverişli olmadığından, bu istek her seferinde reddedilmiştir. 23 Aralık 1947 yılında, Stalin tarafından imzalanan bir kararla; Ermenistan sınırları içerisinde yer alan tarihi toprakları olan Karabağ bölgesinden ayrılmak zorunda kalan Azeriler, Azerbaycan'ın içlerine doğru göç etmeye itilmişlerdir. Bizzat devlet eliyle yürütülen bu zorunlu göçlerde, baskı ve şiddetlere daha fazla dayanamayan on binlerce kişi yaşamış olduğu toprakları terk ederek Azerbaycan'a göç etmişlerdir. Ermeniler bu soruna ilişkin olarak 1963-1965 Rus lider Kruşçev döneminde, Dağlık-Karabağ'ın Ermeni yöneticileri vasıtasıyla Azerbaycan'ın kınanması ve Dağlık-Karabağ bölgesinin Ermenistan topraklarına katılması için dilekçeler verilmiştir. Bu istekler Erivan yönetimi tarafından da belirtilmiş ancak olumlu karşılanmamıştır (Ekici, 2017, s. 64).

1987'den başlayarak Ermeniler Karabağ'ın Ermenistan'a katılması konusunu uluslararası kamuoyunun da gündemine taşımaya başlamışlardır. 18 Kasım 1987'de Erivan sokaklarında yapılan mitinglerde sadece Dağlık-Karabağ bölgesinin değil, Nahçıvan'ın da Ermenistan topraklarına katılması istenilmiştir. Ermenistan'daki Ermeni bölücü örgütlerin bu çalışmalarını eleştirdiği için *Pravda* (Gerçek) isimli gazetenin yayını durdurulmuştur. Erivan'da yapılan mitingler sayesinde destek alan Ermeniler, 13 Şubat 1988'de, Dağlık Karabağ'ın başkenti Hankendi'de gösteriler yapmaya başlamışlardır. Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a katılmasını istemişlerdir. Bu olaylardan sonra bölgedeki Ermeni bölücü örgütlerinin faaliyetleri daha da tırmanmıştır. Bölgedeki idari kurumlara Ermenistan bayrağı asılmıştır (Garibov, 2006, s. 294-295).

1980'Ierde Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesi ile birlikte yürürlüğe koymuş olduğu *"demokrasi", "glastnost"* ve "*perestroyka"* politikaları neticesinde Sovyetler Birliği'ne bağlı milletler içerisinde milli duyguların uyanışına başlamıştırr. Merkezî sistemin zayıflamasıyla birlikte de gelişmeye ortam bulan milliyetçi duygular, milletler arasında etnik çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu etnik çatışmalar Sovyetler Birliği içerisinde kendini ilk olarak Kafkas bölgesinde yaş)ayan Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında kendini göstermiştir (Şadıhanov, 2006, s. 7-8).

Gorbaçov dönemi Ermenilerin Karabağ taleplerinin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmuştur. 18 Şubat 1988'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi genel kurulunda Gorbaçov konuşma yapmış ve milliyetler meselesinin görüşülmesini istemiştir. Bu istek Karabağ'daki Ermenileri harekete geçirmiş ve 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Sovyeti, bölgenin Ermenistan'a dâhil edilmesi yönünde karar alarak bu kararını almıştır. Kararın ardından, Karabağ'da Ermenilerle Azeriler arasında çatışmaların çıkmıştır. Ermenistan'da yapılan mitinglerde Azerilerin bir an önce ülkeyi terk etmelerini istemişlerdir. Mayıs 1988 tarihiyle birlikte Ermeni silahlı çeteleri Ermenistan'daki Azeri köylerine saldırmışlardır. Ermenistan güvenlik güçleri, Azerilere karşı yapılan saldırılar sırasında Ermeni çeteleriyle birlikte hareket etmişler ve Azerilerin, yaşadıkları köyleri bir an önce boşaltmalarını istemişlerdir. Ermenistan radyo ve televizyon kanalları milliyetçiliği kışkırtan yayınlar yaparak, etnik düşmanlığı daha da kızıştırmıştır (Garibov, 2006, s. 295; Yılmaz, 2010, s. 231).

Ermenilerin,Azerbaycan'a karşı toprak iddialarını birkaç kez daha dile getirmişlerdir. Fakat istediklerini elde edememişlerdir. 1965 yılında Taşnak çetesinin ve Eçmiyazin Piskoposluğu'nun tahrik çalışmalarıyla, 1915 Sözde Ermeni soykırımının 50. yılında, Erivan'da, Türkiye aleyhine büyük çapta gösteriler yapılmış ve sonraki süreçte Ermeniler artık hem Türkiye'den hem de Azerbaycan'dan toprak talebinde bulunmuştur. Ruslar ise *"Antitürk"* politikası gereği Ermenilere müsamaha göstermiş ve Ermenilerin *"Sözde Soykırım"* için Türkler aleyhine anıt dikmelerine izin vermiştir. 24 Nisan tarihini soykırım

günü olarak ilan etmişlerdir. Majorei Hausepian'ın Commentary dergisinde *"Hatırlanmayan Soykırım"* isimli bir makale yayınlatılarak ABD kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışılmıştır. Aynı yıl içerisine binlerce Azerbaycan Türkü, Ermenistan'daki topraklarından çıkartılmışlardır. Bu olaylar üzerine Dağlık-Karabağ bölgesinde yaşayan Türkler de Ermenilerle tekrardan mücadele etmeye başlamıştır. Böylelikle Dağlık-Karabağ bölgesinde Ermeni-Türk çatışması yeniden başlamıştır. Yaşanan bu çatışmalar 1967-1968 yılları süresince devam etmiştir. 1975 yılında Ermeniler, tekrardan Dağlık-Karabağ bölgesinin Ermenistan'a dâhil edilmesi için Moskova'ya müracaat etmişlerdir. Ancak Komünist Parti Bölge Komitesi bu talebi reddetmiştir (Özdağ & Yeniçeri, 2011, s. 157; Süleymanov, 2013, s.103-104).

4.1.3.3. Bağımsızlık Dönemi

Ders kitabının 165. sayfasından 191. sayfasına kadar olan kısmında bağımsızlık döneminde Azerbaycan tarihini ele alınmakta ve 1991-2020 yılları arasını kapsamaktadır. Ders kitabının bu kısmında Ermenistan ve Ermenilerle olan ilişkiler hakkında yer alan bazı ifadeler şöyledir;

> "Dağlık Karabağ Ermenileri Rusya tarafından Azerbaycan'a karşı silahlandırdı ve açık savaş başlamış oldu… 1991 yazında Dağlık Karabağ'daki durum daha da gerginleşti. Eylül ayı başlarında, işgalci Ermeni liderliğinin desteklediği Ermeni ayrılıkçılar tarafından Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin kurulduğu açıklandı… Ocak 1992'de Azerbaycan ordusu ilk operasyonu gerçekleştirdi" (Abdullayev vd., 2020, s. 166).

> "…Bir sonraki hedef Hocalı idi. Çünkü Hocalı, Askeran-Hankendi yolu üzerinde bulunuyordu. Dağlık Karabağ'daki tek havaalanı da buradaydı… 25-26 Şubat 1992 gecesi, Hankendi'de konuşlu olan Sovyet Ordusunun 366. Alayı ve Ermeni silahlı grupları Hocalı'ya saldırdı. Şehir halkı kanlar içinde kaldı. Bu soykırım sonucunda 63'ü çocuk, 106'sı kadın ve 70'i yaşlı olmak üzere 613 Hocalı sakini katledilmiş, 8 aile tamamen yıkılmış, 25 çocuk her iki ebeveyni, 130 çocuk ise bir ebeveynini kaybetmiştir" (Abdullayev vd., 2020, s. 166-167).

> “Nisan 1994'te Rusya, birliklerini cepheye yerleştirmek için bir barış anlaşması taslağı önerdi ve böylece Azerbaycan'dan siyasi ve ekonomik faydalar elde etti. 10 Nisan'da Ermeniler, Ermenistan'ın da onayladığı bu projeyi Azerbaycan'a kabul ettirmek için tüm cephelerde yeni bir saldırı başlattı. Azerbaycan Ordusu düşmanın saldırılarını başarıyla püskürttü. Ancak, anlaşmazlığı yalnızca Rusya üzerinden ve önerilen şartlarda çözme planı gerçekleşmedi. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in ileri görüşlü dış politikası ve Milli Ordu'nun güçlendirilmesi sonucunda, Ermenistan ve yandaşları, Karabağ sorununun güç kullanarak çözüme kavuşturulmasının imkânsız olduğunu çoktan anladılar. 8 Mayıs 1994'te Azerbaycan Cumhuriyeti Bişkek Protokolünü imzaladı ve cephede ateşkes sağladı” (Abdullayev vd., 2020, s. 173).

> “2003-2020 yıllarında Azerbaycan devletinin dış politikasının temel çizgisi Azerbaycan'ın dünya ülkeleri arasında uluslararası otoritesinin daha da güçlendirilmesi, dünyanın önde gelen devletleri ve komşu ülkelerle karşılıklı yararlı işbirliğinin geliştirilmesi, Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarına uygun olarak adil bir çözümün elde edilmesiydi” (Abdullayev vd., 2020, s. 185).

Ders kitabındaki ifadeleri incelediğimizde; Ermenistan ile yaşanan sorunların toprak meseleleri olduğu görülmektedir. Ders kitabında verilen ifadelere yönelik olarak kaynak eserlerde geçen ifadeler ise şu şekildedir;

Sadece Azerbaycan tarihi için değil, insanlık tarihi için de en kanlı hadiselerden biri olan Hocalı Soykırımı münferit bir olay değildir. Aksine Ermenilerin, yaklaşık olarak 200 yıldan beridir süregelen *“denizden denize Büyük Ermenistan*” hayallerinin en kanlı hadisesidir. 25-26 Şubat 1992 tarihinde, Ermenistan Silahlı Kuvvetleri’nin ve Rus 366. Motorize Gücü’nün, 10 bin nüfuslu Hocalı mevkiinde gerçekleştirdiği saldırıda; 83 çocuk, 106 kadın ve 70’den fazla yaşlı dâhil olmak üzere toplam 613 kişi katledilmiş, 487 kişi ise ağır yaralanmıştır. İnsanlık dışı işkencelerle öldürülen bu insanların haricinde 1275 kişi rehin alınmış, akıbeti hala belli olmayan 150’ye yakın kişi ise kaybolmuştur (Özdaşlı, 2020, s. 460).

8 Mayıs 1994'te Moskova'da imzalanan Bişkek Protokolü ile Ermenistan ve Azerbaycan devletleri arasında ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Karabağ’da yaşanan bu hadiselerin en önemli sebebi; bölgenin jeopolitik ve jeostratejik açıdan öneme sahip olmasıdır. Zira maşa olarak kullanılabilen bir Ermenistan devleti ile Kafkasya'ya hâkimi olmak isteyen Rusya

için Karabağ önemli bir konuma sahiptir. Karabağ'a sahip olmanın Kafkasya'ya sahip olmak anlamına geldiğini bilen Ruslar, devamlı olarak bölgeye hâkim olmayı istemişlerdir. Ermenilerin bölgeye yönelik emellerinin arkasında da bu gerçekler gizlidir (Özçelik, 2017, s.452). Karabağ'da gerçekleşen olaylar ve Hocalı Soykırımı adına verilen rakamlar ve Ermenilerin tutumu konusundaki bilgiler ders kitabındaki ifadelerle örtüşmektedir.

4.2. 9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı

4.2.1. 9. Sınıf Umumi Tarih Dersi Genel ve Alt Kazanımları

Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde okutulan 9. sınıf Umumi Tarih dersi öğretiminde öğretmenlere yardımcı kullanabileceği *"9. Sınıf Umum, Tarih Metot (Yöntem) Kılavuzu"* isimli yardımcı kitap bulunmaktadır. Bu kitap; dersin amacı, dersin kazanımları, ders için günlük ve yıllık plan örnekleri, ders içi kullanımına uygun araç, gereç ve yöntem önerilerini bünyesinde bulundurmaktadır. Kılavuz kitabın yazar kadrosunda yer alan isimler; Sevil Bəhrəmova ve Amənə Kərbalayeva'dır. 9. Sınıf Umumi Tarih Metot (Yöntem) Kılavuzunda, 9. Sınıf Umumi Tarih dersi için yılsonunda edinilmesi gereken genel kazanımlar ve genel kazanımların içeriğini açan alt kazanımlar belirlenmiştir.

9. Sınıf Umumi Tarih Dersi Genel Kazanımları

- Farklı ülkelerde meydana gelen benzer tarihi olaylar ve gerçekleri dönemi içerisinde değerlendirir.
- Kapitalist ilişkilerin ortaya çıkışını ve dünyada meydana gelen değişimleri mekâna göre açıklar.
- Dünya ülkelerinin gelişimindeki dengesizliği siyasi yapılarıyla ilişkilendirir.
- Tarihi şahsiyetleri dönemi içerisine değerlendirir.
- Kültürleri, medeniyetleri karakteristik özelliklerine göre ayırt eder (Bəhrəmova & Kərbalayeva, 2020, s. 6).

9. Sınıf Umumi Tarih Dersi Alt Kazanımları

1. Tarihsel Zaman

1.1. Tarihsel gerçeklerin tarihsel zamanla ilişkisini anlar.

1.1.1. Farklı ülkelerde farklı zamanlarda meydana gelen benzer tarihsel olayların nedenlerini ve sonuçlarını açıklar.

1.1.2. Benzer tarihi olayların, meydana geldiği tarihsel koşullar arasındaki farkı belirler.

1.1.3. Önemli tarihi gerçeklerin zaman ilişkisini gösteren eşleme tabloları hazırlar (Bəhrəmova & Kərbalayeva, 2020, s. 6).

2. Tarihi Mekân

2.1. Coğrafya üzerinde meydana gelen olaylar, süreçler ve tezahürler hakkında bilgi ve becerileri gösterir.

2.1.1. Modern dünyada kapitalist ilişkilerin gelişiminde, ülke ve halkların sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yaşamındaki değişimleri mekânsal bir bakış açısıyla değerlendirir.

1. 2.1.2. Devlet sınırlarında meydana gelen arazi değişiklikleri gösteren tablo ve şemalar hazırlar (Bəhrəmova & Kərbalayeva, 2020, s. 6).

3. Devlet

3.1. Devletlerin oluşumu, gelişimi ve çöküşü ile ilgili bilgi ve becerileri gösterir.

3.1.1. Dünya ülkelerinin (Avrupa ülkeleri ve Rusya, ABD ve Latin Amerika ülkeleri, Türk dünyası ve Kafkasya, Asya, Afrika halkları) siyasal gelişim aşamalarını yorumlar.

2. 3.1.2. Dünyadaki siyasi gelişme sahnesine ilişkin sunumlar hazırlar (Bəhrəmova & Kərbalayeva, 2020, s. 7).

4. Şahsiyet

4.1. Tarihsel şahsiyetleri dönem açısından değerlendirir.

4.1.1.Tarihsel şahsiyetlerin sosyal grupların faaliyetlerini çıkarları açısından analiz eder.

41.2. Topladığı materyallere dayanarak tarihi şahsiyetler hakkında makaleler ve hikâyeler yazar (Bəhrəmova & Kərbalayeva, 2020, s. 7).

5. Medeniyet

5.1. Kültürleri ve medeniyetleri değerlendirir.

5.1.1. Kültürlerin gelişimini etkileyen faktörleri açıklar.

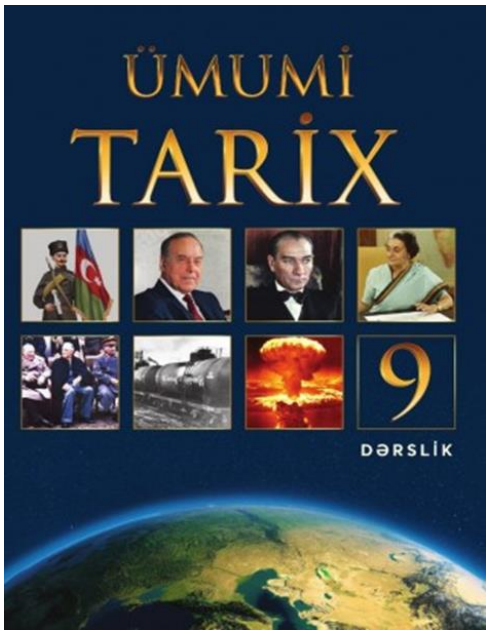
5.1.2. Kültürler ve medeniyetler arasındaki etkileşimleri ve çelişkileri açıklar.

3. 5.1.3. Kültürlerarası ve medeniyetler arası ilişkiler üzerine yazılar ve hikâyeler yazar (Bəhrəmova & Kərbalayeva, 2020, s. 7).

4.2.2. 9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Genel Künyesi

Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde, 9. sınıf seviyesinde tarih derslerinde okutulan tarih kitaplarından bir diğeri Umumi Tarih ders kitabıdır. Umumi Tarih ders kitabı, genel dünya tarihi dersi niteliğindedir. Azerbaycan Tarihi ders kitabından farklı olarak burada diğer dünya ülkelerinin siyasal ve kültürel gelişmelerinden bahsedilmektedir. 9. sınıf Umumi Tarih ders kitabı toplam 138 sayfadan oluşmaktadır. Konu anlatım kısmının yapıldığı sayfalar 7-133. sayfa aralığında yer almaktadır.

9. sınıf Umumi Tarih ders kitabının dış kapak görseli *Şekil 2*'de, konu içeriği, bölüm ve fasıl başlıklarını dağılımı *Tablo 3'*te yer almaktadır. Ders kitabının yazar kadrosunda bulunan isimler; Yaqup Mahmudlu, Tofiq Nəcəfli, Kərəm Məməddov, Sevil Bəhrəmova, Sabir Ağayev'dir.

Şekil 2. Ağayev. S., Mahmudlu, Y., Nəcəfli,T., Məməddov, K. & Bəhrəmova, S. (2020). *Umumi tarix 9.* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Tablo 3

9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Bölüm ve Fasıl Başlıkları Dağılımı

Bölüm Sayısı	Bölüm Adı	Bölümdeki Fasıl Sayısı ve İsimleri
I	XIX. ve XX. Yüzyıllarda Dünya Ülkeleri	I. Fasıl: Türk dünyası: Kaçar İranı ve Kafkasya II. Fasıl: Asya Devletleri III. Fasıl: Avrupa Ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri
II	Dünya Ülkeleri 1918-1945 Yıllarında	IV. Fasıl: Avrupa Ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri V. Fasıl: Asya Ülkeleri VI. Fasıl: II. Dünya Savaşı
III	Dünya Ülkeleri II. Dünya Savaşı'ndan Sonraki Devirde	VII. Fasıl: Avrupa Ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri VIII. Asya Ülkeleri

4.2.3. 9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler

4.2.3.1. Çarlık Rusya Dönemi

"Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Ermeni milliyetçileri, Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu illerinin yaşadığı Kafkasya bölgeleri pahasına kurgusal "Büyük

> Ermenistan" yaratmak için geniş bir faaliyet gerçekleştirdiler. Rus iktidar çevreleri, imparatorluk topraklarında yaşayan Ermenileri, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik işgal planlarını uygulamak ve silahlandırmak için bir araç olarak kullandılar" (Ağayev, Behramova, Mahmudlu, Memmedov & Necefli, 2020, s. 18).

I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Enver Paşa herhangi bir savaş patlak verirse, bu savaşta Ermenilerin desteğinin alınamayacağını anlamıştı. Çünkü Ermeniler, Çarlık Rusya'dan herhangi bir savaşın başlaması durumunda kendilerine destek verilmesi halinde büyük Ermeni devletinin kurulmasına yardım edileceğine dair teklif almışlardır. Bu teklif Osmanlı içerisinde yaşayan Ermenileri, Türklere karşı savaşa sevk etmeye yetmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde Çar II. Nikola'nın Kafkasya'ya gelmesi ve Ermenilere, Türklere karşı iş birliği teklif etmesiyle durum ciddileşmiştir. II. Nikola, Tiflis'te yapılan görüşmelerde *"Rus gemileri Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında yüzmeli, Ermeni halkı da Osmanlı toprakları içerisinde kendi müstakil devletlerini kurmalı"* demiştir. II. Nikola'nın bu söylevi Ermenileri, Rusya tarafında savaşa katılmaya teşvik etmiştir (İsgenderov, 2008, s. 81).

Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin isyan hareketlerini canlandırmakla yalnızca kendi Ermeni tebaasının bağlılığını güçlendirmekle kalmayacaktı. Aynı zamanda Transkafkasya'daki olası bir ayaklanma hareketinin önüne geçmiş olacaktı. Ermeniler, Rusya'nın planlarına dâhil olarak, birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Böylece 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Hükümeti'nin seferberlik ilanından sonra Ermenilerle, Ruslar arasında iş birliği gerçekleşmiş olmuştur. Rusya'nın, Doğu Anadolu'yu işgal etmesi için yapılacaklar konusunda da anlaşmaya varılmıştır. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş ilanı verilmeden yaklaşık bir ay önce Çar tarafından Ermenilere hitaben yapılan beyannamede; Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri isyana davet etmiştir. Ayrıca Rus hükümeti, Türk Ermenilerini silahlandırmak ve savaş sırasında ülke içinde isyan çıkartmak için maddi yardımlarda bulunmuştur (Sarıyar, 2008, s. 102).

> "I. Dünya Savaşı'nın sonunda Ermeni-Taşnak silahlı birlikleri Bakü, Erivan, Nahçıvan, Karabağ, Zangezur, Şamah, Guba, Lyankaran, Doğu Anadolu ve Güney Azerbaycan'da Türk-Müslüman nüfusa karşı kitlesel soykırımlar gerçekleştirdi" (Ağayev vd., 2020, s. 18).

Azerbaycan hükümeti 15 Temmuz 1918 tarihine ülkede yaşayan Ermeniler tarafından çıkarılan katliamları incelemesi amacıyla Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nu oluşturmuştur. Bu olaylara hukuki anlam katarak katliamların Müslüman Türk nüfusa karşı gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Olayları araştırmak amacıyla oluşturulan Olağanüstü Tahkikat Komisyonu'nun topladığı belgeler de şunu göstermektedir ki; iyi silahlanmış ve eğitilmiş olan Ermeni askerleri, Müslüman Türklerin evlerine girmiş ve evdekileri katletmiştir. Ermeniler, Müslüman Türkleri katletmekle de kalmayıp, onların mallarını, evlerini tahrip etmiş ve değerli eşyalarını da gasp etmiştir (Atlı, 2020, s. 426).

4.2.1.2. Sovyet Rusya Dönemi

> "…Rusya'da tek parti sistemi kuruldu. Bolşevikler Partisi ülkedeki tek siyasi güç haline geldi. Aralık 1922'de Sovyetler Birliği Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Federal devleti) birleşmesini onayladı. SSCB'nin oluşumu ve Sovyet toplumunun oluşumunda önemli rolü, 1920'lerin ortalarından beri sanayileşme, onu takip eden kolektif hareketler, komünist ideolojiye dayanan kültürel ve manevi yaşamın oluşumu gibi faaliyetlerle oynadı. SSCB, 20'li yılların sonlarından geçen yüzyılın 30'lu yıllarına kadar uygulanan beş yıllık planların bir sonucu olarak, bir tarım ülkesinden güçlü bir endüstriyel ülkeye dönüştü" (Ağayev vd., 2020, s. 67-68).

Paragrafa ilişkin kaynaklar eserlerde yer alan ifadeler;

I. Dünya Savaşı döneminde, Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilali beraberinde ülke içerisinde bir iç savaş çıkmasına neden olmuştur. 1921 yılına gelindiğinde ise Bolşevikler iç savaştan galip ayrılan taraf olmuşlardır. Yaşanan bu gelişmelerin ardından Rusya ve diğer Sovyet ülkelerinin (Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan gibi) birleşmesi ile 30 Aralık 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) resmen kurulmuştur (Uçarol, 2013, s. 691).

Rusya'daki Bolşevik İhtilali'nin ardından ekonomik plânlama yönünden önem taşıyan gelişme, 5 Aralık 1917 tarihinde yayınlanan bir kararname sonucu gelişmiştir. Bu gelişme sonrasında Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi (VSNKh) kurulmuştur. Bu konsey, ülke ekonomisini düzenlemek, genel ilkeleri belirlemek ve plânlar hazırlamakla görevlendirilmişti. Ayrıca, federe cumhuriyetler için de bölgeler düzeyinde VSNKh'ye benzer görevlere sahip Ekonomi Konseyleri oluşturulmuştur. Lenin, oluşturulan bu konseyler aracılığıyla sınaî ham madde üretimini arttırmayı ve ülkedeki teknoloji düzeyini yükseltmeyi, bu hedefle de sanayinin elektrifikasyonuna, ulaşıma ve tarıma özel bir ağırlık verilmesini amaçlamıştır. Bu hedeflerin ardından Lenin, Rus Komünist Partisi'ne ekonominin belli başlı makinelere ve tüketim mallarına olan ihtiyacını ve bu malları yurtiçinde üretimini gerçekleştirme veya ithalat yoluyla ülkeye getirebilme olanaklarını ana hatlarıyla ortaya koyan bir araştırma yaptırmıştır (Çelebican, 1973, s. 250-251).

> "20. yüzyılın 60-80'lerinde, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinde, Azerbaycan'da dâhil olmak üzere, ulusal bir canlanma, ulusal duyguların uyanışı meydana geldi. Ermenistan'da Türklere ve Azerilere yönelik nefreti açıkça yaymaya başladılar. Sovyet yönetiminin 1980'lerin ikinci yarısında yeniden yapılanma çizgisinin ilan edilmesi, bağımsız bir devletin restorasyonunun taleplerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, sert milliyetçi konuşmaların kitlesel bir resim elde etmesine, radikal güçlerin yoğunlaşmasına yol açtı. Azerbaycanlılar, Ermeni SSC'sine bağlı tarihi Azerbaycan topraklarından- Gayçin, Zangezur ve Erivan'dan sürgün edildi" (Ağayev vd., 2020, s. 104).

Paragrafa ilişkin kaynak eserlerde yer alan ifadeler;

1920-1980 yılları arasında Azerbaycan totaliter rejiminin de etkisiyle, Azerbaycan Türklüğü tam bir kontrol altına alınmıştır. Komünist iktidar, bu kontrolün yok olmasına kesinlikle izin vermemekteydi. Milliyetçilik hareketleri üzerine yapılan bu kontroller, Çarlık döneminde yapılana oranla daha fazlaydı 1964-1982 yılları arası Sovyet Rusya için durgunluk dönemi olarak adlandırılmıştır. Fakat bu dönemde de muhalif ve milliyetçi hareketlere karşı sert mücadeleler yaşanmıştır (Nesibli, 2021).

Bu dönem araştırıldığında özellikle dikkat edilmesi gereken husus, Ermenilerin; Erivan, Nahçıvan ve Karabağ'a göç ettirilmesi zamanı, bölgenin yerli halkı olan Azerbaycan

Türklerinin kendi yurtlarını terk etmek zorunda bırakılmış olmalarıdır. Bu durum, 1948 yılında Ermenistan SSC'den, Azerbaycan SSC'ye 34.382 kişinin göç ettirilmesinden açıkça anlaşılmaktadır. Genel olarak; 1948-1953 yıllarında Ermenistan SSC'den 100 binden fazla Azerbaycanlı, tarihi topraklarından zorla sürgün edilmiştir. Stalin'in ölümünden sonra göç ettirme politikası durmuştur. 1948-1953 yıllarında tarihi toprakları olan Aras-Kura ovasından zorla göç ettirilen on binlerce Azerbaycan Türkü'nün üçte birinin akıbeti ise uygun olmayan iklim ve yaşam koşulları sebebiyle açlık ve hastalıktan hayatlarını kaybetmeleriyle sonuçlanmıştır (Mustafayev, 2015, s.86-87).

> "Ermenistan'da 1980'lerin sonunda güçlü milliyetçi güçler Azerbaycan ve Gürcistan da dâhil olmak üzere komşu devletlere toprak iddialarında bulunmaya başladılar. 23 Eylül 1991'de Ermenistan Sovyetler Birliği'nden çekildi. İşgalci Ermeni devleti Azerbaycan'a karşı açık bir askeri saldırganlık başlattı. Rus ordusunun katılımıyla da dâhil olmak üzere Rusya'nın kapsamlı yardımı ile Dağlık Karabağ ve çevresindeki 7 bölge işgal edildi. Büyük lider Haydar Aliyev'in yetkilerinin bir sonucu olarak, bu istilalar durduruldu, ateşkes ilan edildi. Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik yakalama politikası tüm dünyaya duyuruldu" (Ağayev vd., 2020, s. 104-105).

Paragrafa ilişkin kaynak eserlerde yer alan ifadeler;

1918-1920 yıllarının ardından, Ermenilerin *"Büyük Ermenistan"* yaratmak arzusu daha da güçlenmiştir. Kendilerine komşu olan cumhuriyetlerden Rusya, İran, Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'dan toprak taleplerinde bulunmuşlardır. Kızıl Ordu'nun, Azerbaycan'ı işgal etmesiyle Ermenilerin toprak talepleri daha da artmıştır. Ermeniler ilk önce Azerbaycan topraklarından Nahcivan, Zengezur, Dereleyez, Gökçe ve Dağlık-Karabağ'ı Ermenistan'a dâhil etme çabası içine girmişlerdir. Sovyetler döneminde, Ermenilerin bu plânlarının bir kısmını Rusya da desteklemiş ve bu planlar yerine getirilmiştir. Bu zaman zarfında Azerbaycan'da Sovyet hükûmeti kurulmuştur. Ardından Sovyet Rusya, Ermenistan'daki Taşnak Partisi Hükûmetine, Ermenistan'da bir Sovyet yönetimi kurulmasına karşılık olarak Sovyet Azerbaycan'dan bir kısım toprakların kendilerine verilebileceği teklifini götürmüştür. Azerbaycan topraklarında *"Büyük Ermenistan"* kurma hayalini gerçekleştirmek için Ermeni siyasilerce faaliyeteler başlatılmıştır. Ermeni faaliyetlerinin

ilk kurbanları ise yine Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri olmuştur. 24 Şubat 1988'de Yukarı Karabağ'ın Asgeran bölgesinde Ermeniler, Azerbaycanlılara karşı saldırılarda bulunmuşlardır. 1988'den itibaren Ermenistan'dan toplamda 230 bin Azerbaycanlı sürgün edilmiş ve 225 kişi öldürülmüştür. Bütün bu olaylar yaşanırken merkezi Moskova Hükûmeti, yaşanan bu olayları sessizce seyretmiştir (Garibov, 2006).

4.3. 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı

4.3.1. 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Genel ve Alt Kazanımları

Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde okutulan 10. sınıf Azerbaycan Tarihi dersi öğretiminde öğretmenlere yardımcı kullanabileceği *"9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Metot (Yöntem) Kılavuzu"* isimli yardımcı kitap bulunmaktadır. Bu kitap; dersin amacı, dersin kazanımları, ders için günlük ve yıllık plan örnekleri, ders içi kullanımına uygun araç, gereç ve yöntem önerilerini bünyesinde bulundurmaktadır. Kılavuz kitabın yazar kadrosunda yer alan isimler; Elnur Hüseynov ve Niyaməddin Quliyev'dır.

10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Metot (Yöntem) Kılavuzunda, 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi dersi için yılsonunda edinilmesi gereken genel kazanımlar ve genel kazanımların içeriğini açan alt kazanımlar belirlenmiştir.

10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Genel Kazanımlar

- Kaynaklar temelinde Azerbaycan tarihinin geçmişini ve bugününü karşılaştırarak kronolojik tablolar hazırlar.
- Yazının kaynakların ait olduğu devri belirler.
- Kaynaklara dayalı olarak insanları yaşam tarzlarındaki değişimleri değerlendirir.
- Farklı tarihi devirlerde Azerbaycan'ın jeopolitik konumu değerlendirir. Grafik ve diyagramlar oluşturur.
- Devletlerin kuruluşunu ve gelişimini döneme göre değerlendirir

- Azerbaycan'ın devletlerarasındaki ilişkilerdeki konumu belirler ve devrin önde gelen şahsiyetleri ile ilgili sunumlar yapar.
- Türk-İslam kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak Azerbaycan kültürünü değerlendirir (Hüseynov & Quliyev, 2017, s. 8).

10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Alt Kazanımları

Alt kazanımlar; tarihsel zaman, tarihi mekân, devlet, şahsiyet ve medeniyet temalarına ayrılmıştır. Her temanın alt maddeleri bulunmaktadır. Temaların oluşturduğu alt maddeler ise 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi dersinin alt kazanımlarını oluşturmaktadır.

1. Tarihi Zaman

1.1. Kronolojiyle ilgili tarihsel kavramlara hâkim olur.

1.1.1. Azerbaycan'ın tarihsel geçmişini ve bugününü kaynaklar temelinde karşılaştırarak sunumlar hazırlar.

1.1.2. Kaynaklara dayalı olarak Azerbaycan'ın geçmişi ve bugünü ile ilgili rapor hazırlar ve sunar.

1.2. Kaynaklar üzerinde araştırma becerisini gösterir.

1.2.1. Yazılı kaynağı ait olduğu devir içerisinde değerlendirir.

1.2.2. Yazılı bir kaynak veya tarihi bir belgenin hangi devre ait olduğunu belirleyebilir.

1.3. İnsanların yaşam tarzlarındaki değişimleri medeniyetlerle ilişkilendirir.

1.3.1. Kaynaklara dayalı olarak insanların yaşam tarzlarındaki değişimlerle ilgili sunum yapar (Hüseynov & Quliyev, 2017, s. 8).

2. Tarihi Mekân

2.1. Azerbaycan topraklarının coğrafyasının tarihi olay ve süreçlere olan etkisini belirler.

2.1.1. Farklı tarihsel dönemlerde Azerbaycan'ın jeopolitik konumunun önemini değerlendirir.

2.1.2. Azerbaycan'ın farklı tarihsel dönemler jeopolitik konumunun önemine ilişkin tablo ve diyagramlar hazırlar (Hüseynov & Quliyev, 2017, s. 8).

3. Devlet

3.1. Azerbaycan topraklarında devletlerin kurulmuşa gelişmesi ve gerilemesi ile ilgili bilgi ve beceriler geliştirir.

3.1.1. Devletlerin oluşumunda ve gelişiminde ilgili dönemin özelliklerini değerlendirir.

3.1.2. Farklı zamanlarda devletlerarası ilişkilerde Azerbaycan'ın konumunu değerlendirir.

3.1.3. Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik gelişimine ilişkin tablo ve diyagramlar hazırlar (Hüseynov & Quliyev, 2017, s. 9).

4. Şahsiyet

4.1. Tarihsel karakterleri dönemi açısından değerlendirir.

4.1.1. Azerbaycan'ın önde gelen tarihi şahsiyetleri (Kara Yusuf, Uzun Hasan, Nadir Şah, Cevad Han, Şah İsmail…) dünyanın önde gelen diğer tarihi şahsiyetleri ile karşılaştırır.

4.1.2. Önde gelen tarihi Şahsiyetler için özetler ve sunumlar hazırlar (Hüseynov & Quliyev, 2017, s. 9).

5. Medeniyet

5.1. Kültür ve medeniyetleri değerlendirir.

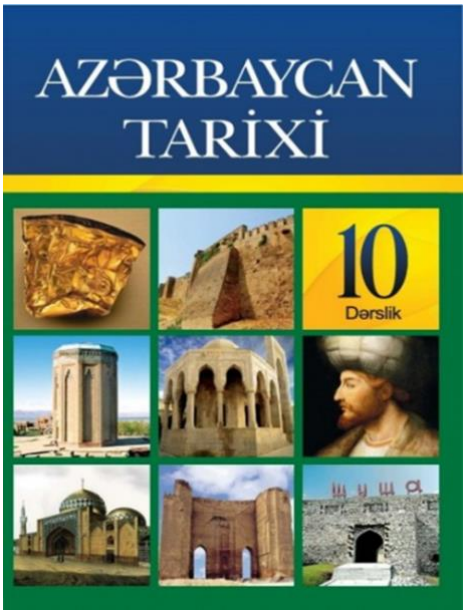
5.1.1. Medeniyetin gelişiminde tarihi koşullar ve sosyo ekonomik durumun önemini değerlendirir.

5.1.2. Azerbaycan kültürünü Türk-İslam kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirir.

5.1.3. Türk- İslam kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak Azerbaycan kültürü ile ilgili araştırmalar yapar ve sunum hazırlar. (Hüseynov & Quliyev, 2017, s. 9).

4.3.2. 9. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabının Genel Künyesi

10. Azerbaycan Tarihi ders kitabı; İlkçağ döneminden, hanlıklar devrine Azerbaycan topraklarında yaşanan tarihsel ve kültürel gelişmeleri aktarmaktadır. Ders kitabı toplam 202 sayfadan oluşmaktadır. Konu anlatımının yapıldığı sayfalar 8. ve 195. sayfa aralığındadır. Ders kitabının görseli Ş*ekil 3*'de yer almaktadır. *Tablo 4*'te ders kitabının içerisindeki bölüm ve konu başlıklarının dağılımı yer almaktadır. Diğer tarih kitaplarından farklı olarak bu ders kitabında fasıl başlığı kullanılmamıştır. Ders kitabının yazar kadrosunda bulunan isimler; Təvəkkül Əliyev, Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Elşən Qasımov, Faiq Babayev, Elnur Hüseynov, Kamran Əsədov, Rafiq Məmmədov 'dur

Şekil 3. Ağalarov, P., Babayev, F., Əliyev, T., Əsədov, K., Hüseynov, E., Qasımov, E., Quliyev, N. & Məmmədov, R. (2018). *Azerbaycan tarixi 10.* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Tablo 4

10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Bölüm ve Bölüm Başlıkları Dağılımı

Bölüm Sayısı	Bölüm Adı	Bölümdeki Başlık Sayısı ve İsimleri
I	Eskiçağlarda Azerbaycan	1. İlkel Toplum 2. Azerbaycan Topraklarında İlk Aşiret Birlikleri ve Devlet Kurumları 3. İlk Azerbaycan Devleti - Manna 4. M.Ö. Azerbaycan VII-IV yYüzyıllarda 5. Atropatena Devleti 6. Albanya Devleti 7. Medeniyet
II	III. ve XI. Yüzyıllarda Azerbaycan	8. Sasani Döneminde Azerbaycan 9. Girdiman Devleti. Cavanshire 10. Azerbaycan'ın Arap Hilafetine Katılımı 11. Azerbaycan'da Hilafet Politikası 12. Özgürlük Hareketi. Babek 13. Şirvanşah Devleti. Derbent Emirliği 14. Saci, Salari ve Revadi Devletleri 15.Şeddadiler Devleti ve Tiflis Müslüman Emirliği 16. Orta Çağ'ın başlarında Sosyo-Ekonomik Yaşam 17. Medeniyet
III	XI. ve XV. Yüzyıllarda Azerbaycan	18. Azerbaycan ve Selçuklular 19. Azerbaycan Atabeylerinin (İldenizlerinin) durumu 20. XI-XIV Yüzyıllarda Şirvanşahlar 21. Rönesans kültürü 22. Moğol Seferleri Sırasında Azerbaycan 23. Azerbaycan Hülagu devletinin bir parçası olarak 24. Celairiler ve Timurlar Döneminde Azerbaycan 25. Karakoyunlu Devleti 26. Akkoyunlu Devleti 27. XIV. Yüzyılın Sonlarında – XV. Yüzyılın Başlarında Şirvanşahların Durumu 28. Şeki Hâkimiyeti ve Erdebil'de Safevilerin Hâkimiyeti
IV.	XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Azerbaycan	30. Safevi Devletinin Ortaya Çıkışı ve Yükselişi 31. XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Safevi Devleti 32. Şah I. Abbas Döneminde Safevi Devleti 33. XVII Yüzyılın İkinci Yarısında Safevi Devleti - XVIII Yüzyılın Başı 34. Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Kalkınmasının Özellikleri 35. Safevi Dönemi'nde Medeniyet 36. Azerbaycan Topraklarının Kurtuluşu İçin Mücadele. Nadir Şah 37. Kuba Hanlığının Birleştirme Politikası 38. Şeki Hanlığı. Car-Balakan Topluluğu 39. Karabağ Hanlığı 40. Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları 41. Güney Hanlıkları 42. Ağamuhammed Şah Kaçar'ın Merkezileşme Politikası 43. Hanlıklar Döneminde Sosyo-Ekonomik Hayat 44. Hanlıklar Döneminde Medeniyet

4.3.3. 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler

> "1048 yılında Doğu Anadolu'da başarılı operasyonlar yürüten Selçuklu-Azerbaycan ordusu, Bizans'a ciddi bir darbe indirdi. Revvadi hükümdarı, Vehsudan direnişinin önemsiz olduğunu görerek 1054'te Selçuklulara boyun eğdi. Azerbaycan kentlerinin (Hoy ve Salmas) nüfusuna karşı direnç hiçbir sonuç vermedi. Şeddadi hükümdarı Ebu'l Eşver Şavur Selçuklu ile bir anlaşma imzaladı. Bu Antlaşma şartlarına göre, Şeddadiler Selçuklu Türkleriyle birlikte Bizans'a ve Ermeni-Gürcü feodallere karşı mücadele ettiler. Azerbaycan topraklarının Selçuklular tarafından kolayca işgal edilmesinin birkaç nedeni vardı. Her şeyden önce, Azerbaycan'da yaşayan nüfus Selçuklu kabilesiydi, yani ikisi de Türklerdi. Buna ek olarak, Selçuklu Türklerinin Azerbaycan'a yaptığı kampanya sırasında burada tek bir devlet yoktu. Yerel halk, Selçukluları Bizans-Ermeni-Gürcü feodallerine karşı mücadelede başarılı müttefikler olarak gördü" (Ağalarov, Aliyev, Quliyev, Qasımov, Babayev, Hüseynov, Əsədov & Məmmədov 2018, s. 79).

Ders kitabında yer alan ifadelere ilişkin diğer kaynak eserlerde yer alan bilgiler;

Ebu'l Hasan Ali b. Musa Leşkeri'nin 1048 yılında ölmesi üzerine Şeddadi Devleti'nin başına Ebu'l Asvar Şavur b. Fadl geçmiştir. 1054 yılında Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Azerbaycan'a gelmiştir. Bu geliş üzerine Ebu'l Asvar Şavur b. Fadl, Tuğrul Bey'e bağlılıklarını bildirmiştir. Böylelikle Şeddadiler ve Selçuklular arasında güzel bir ilişki kurulmuştur. Şeddadi Emiri Arran, Azerbaycan yörelerinde Bizans, Ermeni ve Gürcülerle yapılan mücadelelerde Selçuklu Devleti'ne kılavuzluk etmiştir. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan, Ani Kalesi'ni fethetmiştir. Ani Kalesi, hizmetleri ve yararlılıkları sebebiyle Ebu'l Asvar Şavur b. Fadl'a verilmiştir. Ancak Ebu'l Asvar Şavur b. Fadl'ın o dönemde oldukça ileri bir yaşta olması sebebi ile oğlu Menuçehr, Ani Kalesi'ne hâkim olmuştur (Erdal, 2019, s. 128).

Esvar'a müttefiklik talebinde bulunmuştur. Bölgede bir fetih politikası yürüten Ebu'l Esvar teklifi kabul etmiştir. Ancak Bizans İmparatoru Ani'yi ele geçirdikten sonra Ebu'l Esvar'a verdiği sözleri tutmamıştır. Bununla birlikte İmparator, Esvar'ın ele geçirdiği yerleri de geri almak için Ermeni, Gürcü ve Bizans askerilerinden oluşan bir orduyu Esvar'ın üzerine göndermiştir. Netice itibariyle Ebu'l Esvar, fethettiği yerleri kaybetmiştir. Artan Bizans saldırıları karşısında Ebu'l Esvar, Selçuklularla işbirliği yapmaya başlamıştır. Ebu'l Esvar, 1054 yılında Gence'ye gelen Tuğrul Bey'e tabii olduğunu bildirerek, adına hutbe

okutmuştur. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Anadolu ve Kafkas seferlerine katılan Ebu'l Esvar, Ermenistan'da pek çok kalenin fethedilmesine yardım etmiştir. Bunlara karşılık olarak ise Ani Kalesi'nin yönetimi yeniden Ebu'l Esvar'a bırakılmıştır (Keleş, 2015, s. 163-164).

4.4. 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı

4.4.1. 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Genel ve Alt Kazanımları

Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde okutulan 11. sınıf Azerbaycan Tarihi dersi öğretiminde öğretmenlere yardımcı kullanabileceği *"11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Metot (Yöntem) Kılavuzu"* isimli yardımcı kitap bulunmaktadır. Bu kitap; dersin amacı, dersin kazanımları, ders için günlük ve yıllık plan örnekleri, ders içi kullanımına uygun araç, gereç ve yöntem önerilerini bünyesinde bulundurmaktadır.

Kılavuz kitabın yazar kadrosunda yer alan isimler; Elnur Hüseynov ve Sevil Bəhrəmova'dır. 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Metot (Yöntem) Kılavuzunda, 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi dersi için yılsonunda edinilmesi gereken genel kazanımlar ve genel kazanımların içeriğini açan alt kazanımlar belirlenmiştir.

9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Genel Kazanımlar

- Azerbaycan'ın tarihi geçmişi ve modern dönemini kaynaklar temelinde değerlendirir, sunumlar hazırlar.
- Tarihi olayların, süreçlerin ve tezahürlerin incelenmek için uygun kaynakları seçer, farklı görüşleri değerlendirir.
- Azerbaycan halkının oluşumunu tarihsel dönemlerle ilişkilendirir.
- Azerbaycan'ın jeopolitik konumunun önemini değerlendirir, sunumlar hazırlar.
- Azerbaycan'da farklı zamanlarda var olan devletlerin devlet geleneklerinin ve medeniyetinin gelişmesinde oynadığı rolü değerlendirir ve tahminlerde bulunur.

- Azerbaycan'ın küresel sorunları çözümündeki konumunu değerlendirir.
- Tarihsel gelişim içerisinde bireylerin faaliyetlerini değerlendirir ve projeler geliştirir.
- Dünya medeniyetinin gelişiminde Azerbaycan kültürünün rolünü değerlendirir.
- Azerbaycan halkının dünya kültürüne katkıları konusunda araştırmalar yapar, sonuçları sunar (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018a, s. 10).

11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Dersi Alt Kazanımları

Alt kazanımlar; tarihsel zaman, tarihi mekân, devlet, şahsiyet ve medeniyet temalarına ayrılmıştır. Her temanın alt maddeleri bulunmaktadır. Temaların oluşturduğu alt maddeler ise 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi dersinin alt kazanımlarını oluşturmaktadır.

1. Tarihsel Zaman

1.1. Kronolojiyle ilgili tarihsel kavramlara hâkim olduğunu gösterir.

1.1.1. Kaynaklara dayalı olarak Azerbaycan'ın tarihi geçmişini ve modern dönemini değerlendirir, sunumlar hazırlar.

1.1.2. Kaynaklara dayalı olarak Azerbaycan'ın tarihi geçmişi ve modern zamanları hakkında karşılaştırmalı-senkron tablolar hazırlar.

1.2. Kaynakları araştırma yeteneğini gösterir.

1.2.1. Kaynaklardaki aynı tarihsel olay, süreç ve tezahürler hakkında farklı görüşleri değerlendirir.

1.2.2. Tarihsel olayların, süreçlerin ve tezahürlerin incelenmesi için uygun kaynakları seçer.

1.3. İnsanların yaşam tarzlarındaki değişiklikleri medeniyetlere bağlar.

1.3.1. Azerbaycan halkının oluşum özelliklerini tarihi dönemlere bağlar (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018a, s. 10).

2. Tarihi Mekân

2.1. Azerbaycan topraklarının doğal-coğrafi koşullarını tarihi olaylar, süreçler ve tezahürlerle ilişkilendirir.

2.1.1. Azerbaycan'ın jeopolitik konumunun önemini değerlendirir.

2.1.2. Azerbaycan'ın jeopolitik konumunu gösteren sunumlar hazırlar (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018a, s. 10-11).

3. Devlet

3.1. Azerbaycan topraklarında devletlerin kurulması, gelişmesi ve gerilemesi ile ilgili bilgi ve becerileri gösterir.

3.1.1. Azerbaycan'da farklı dönemlerde kurulan devletlerin devlet geleneklerinin ve medeniyetinin gelişmesindeki rolünü değerlendirir.

3.1.2. Azerbaycan'ın küresel sorunları çözmedeki konumunu ve siyasi politikasını değerlendirir.

3.1.3. Azerbaycan devlet tarihi hakkında kaynaklara dayalı araştırmalar yapar, tahminlerde bulunur (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018a, s. 11).

4. Şahsiyet

4.1. Tarihsel şahsiyetleri dönem açısından değerlendirir.

4.1.1. Tarihsel olaylar ve süreçler sırasında şahsiyetler (Mehmed Emin Resulzade, Fetali Han Hoyski, Sheikh Muhammed Khiyabani, Neriman Nerimanov, Ebulfez Aliyev, Haydar Aliyev, İlham Aliyev vb.) rol ve faaliyeti değerlendirir.

4.1.2. Önemli tarihi şahsiyetler hakkında projeler geliştirir (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018a, s. 11).

5. Medeniyet

5.1. Kültürleri ve medeniyetleri değerlendirir.

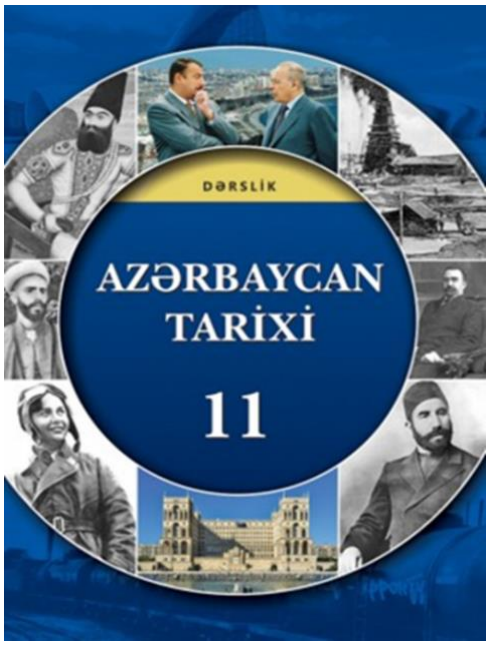
5.1.1. Azerbaycan kültürünün dünya kültürünün gelişimindeki rolünü değerlendirir.

5.1.2. Azerbaycan halkının dünya kültürüne katkısı olarak; Azerbaycan'ın milli ve manevi değerlerine değer verir.

5.1.3. Azerbaycan kültürünün dünya kültürüne katkısı konusunda araştırmalar yapar, sonuçlarını sunar (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018a, s. 11).

4.4.2. 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Genel Künyesi

Azerbaycan'da lise kademesinde okutulan 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı XIX. yüzyıl başlangıcından günümüze Azerbaycan ve Azerbaycan Tarihini ele almaktadır. Ders kitabı toplam 210 sayfadan oluşmaktadır. Konu anlatımı yapılan sayfalar, ders kitabının 8. ve 206. sayfa aralığında yer almaktadır. 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabının dış kapak görseline *Şekil 4*'te, bölüm ve fasıl başlıklarının dağılımına *Tablo 5*'te yer verilmiştir. Ders kitabının yazar kadrosunda yer alan isimler; Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Rövşən Hətəmov, Faiq Babayev, Elşən Qasımov, Elnur Hüseynov, Hafiz Cabbarov, Sevil Bəhrəmova, Asif Hüseynov'dur.

Şekil 4. Ağalarov, P., Babayev, F., Bəhrəmova, S., Cabbarov, H., Hətəmov, R., Qasımov, E., Quliyev, N., Hüseynov, A. & Hüseynov, E. (2018). *Azerbaycan tarixi 11.* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Tablo 5

11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı Bölüm ve Fasıl Başlıkları Dağılımı

Bölüm Sayısı	Bölüm Adı	Bölümdeki Fasıl Sayısı ve İsimleri
I	XIX. ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan	I. Fasıl: Kuzey Azerbaycan Topraklarının Rusya Tarafından İşgali II. Fasıl: Kuzey Azerbaycan Rusya İşgali Devrinde III. Fasıl: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyıl Yıllarında Kuzey Azerbaycan'da Sosyal, İktisadi ve Siyasi Faaliyetler IV. Fasıl: Güney Azerbaycan'da Sosyal ve İktisadi Faaliyetler V. Fasıl: Azerbaycan Medeniyeti
II	1917-1920 Yıllarında Azerbaycan	VI. Fasıl: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti VII. Fasıl: 1917-1920 Yıllarında Güney Azerbaycan
III	20. Yüzyıl 1920 ve 1980 Aralığında Azerbaycan	VIII. Fasıl XX. Yüzyılın 1920-1940 Yıllarında Azerbaycan IX. Fasıl: II. Dünya Savaşından Sonraki Yıllarda Azerbaycan
IV.	Azerbaycan Cumhuriyeti	X. Fasıl: Azerbaycan Cumhuriyeti Bağımsızlığının Restorasyonunun İlk Yılları XI. Fasıl: Hukuki ve Demokratik Devlet Kurma Yolunda

4.4.3. 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler

4.4.3.1. Çarlık Rusya Dönemi

11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı, 9. sayfadan başlayarak 72. sayfaya kadar Çarlık Rusya dönemi Azerbaycan tarihini ele almaktadır. Ders kitabı sayfa 73'ten 111'e kadar ise Azerbaycan'ın 1917-1920 yıllarını, bu süre içerisinde yaşadığı kısa süreli bağımsızlık dönemini anlatmaktadır. Ders kitabında yer alan bu kısa süreli bağımsızlık yılları da bu

başlık altında incelenmiştir. Çarlık Rusya döneminde Azerbaycan'a ilişkin ders kitabında yer alan bazı ifadeler şu şekildedir;

> "Çarlık Rusya, Ermeni faktörüne özel önem verdi. Rus ordusunda hizmet veren Ermeni kilise figürleri ve Ermeni kökenli subaylar aracılığıyla, Kaçarlar ve Osmanlı Devletlerinde yaşayan bu halkın temsilcileri arasında Kafkasya'ya göç konusunda propaganda yapıldı. Çarlık hükümeti onlara Azerbaycan topraklarında bir devlet kurma sözü verdi. Ermenilerin Kaçar İran'dan Kuzey Azerbaycan'a göçü 1804 yılından itibaren aşamalı olarak gerçekleştirildi. 1804 yılında Elizabethpolsk ilçesinde 105 Ermeni ailesi, 1805 yılında ise 1.300 Ermeni yerleşti" (Ağalarov, Babayev, Bəhrəmova, Cabbarov, Hətəmov, Hüseynov, Hüseynov, Qasımov & Quliyev, 2018, s. 23-24).

Ders kitabında geçen bu ifadelerle ilgili olarak Musa Qasımlı (2014), "*Kafkaslarda Ermeni Sorunu*" isimli eserinde şu ifadeleri kullanmıştır; Çarlık Rusya 1803-1813 yılları arasında Kaçar Devleti ile savaşmıştır. Savaş sonunda 1813 yılında Gülistan Antlaşması imzalanmıştır. 1806-1812 yılları arasında ise Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti ile savaşmıştır. Savaş sonrasında 1812 yılında Bükreş Antlaşması imzalanmıştır. Çarlık Rusya imzalanan antlaşmalar neticesine bölgede kuvvetlenmiş, kazanılan bu kuvvet de Ermenilerin kısa sürede Güney Kafkasya'ya yerleştirilmesi sürecini başlatmıştır.

> "Çarlık hükümeti XIX yüzyılın başlarında ortaya çıktı. Bazı yıllarda Ermeni, Rus ve Alman aileleri Azerbaycan'a toplu olarak göç ettiler, yerel köylülerin verimli topraklarına yerleştirildiler, onlara belli ayrıcalıklar verildi. Yerel nüfusa kıyasla, çoğu durumda bu ailelere karşı ulusal, dini ayrımcılık yapıldı ve "böl ve yönet" politikası yapıldı" (Ağalarov vd., 2018, s. 50).

Ders kitabında yer alan ifadelerle ilgili kaynak kitapta döneme ilişkin şu bilgiler aktarılmaktadır; Çar hükümetinin ekonomik, askeri, idari anlamda yaptığı işlerin hepsi hükümetin sömürge politikasına hizmet etmiştir. Kafkasya'da, Osmanlı Devleti'ne ve İran'a düşman olan halkları bölgeye yerleştiren Çarlık yönetimi, sınır güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Bölgenin demografik yapısını etkileyen bu yerleştirmeler, bölgedeki hâkim nüfus olan Müslüman halklarının da Hristiyanlaştırılması amacını da taşımıştır Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ermeniler için, yerleştirmeler olumlu sonuçlar

doğurmuştur. Çar hükümeti, Ermenilere özel imtiyazlar vererek onları verimli topraklara yerleştirmiş ve kısa zamanda zenginleşmelerini sağlamıştır (Qasımlı, 2014).

> "Bakü çok uluslu bir sanayi şehrine dönüştü. Ermeni işçiler iş bulmak için buraya geldiler, hatta girişimcilik yapıyorlardı. 1905 yılının başında, Bakü'de Çarlık hükümeti tarafından Ulusal katliamın gerçekleştirilmesi için özel bir plan geliştirildi. Bu planın uygulanmasında Vali M. Nakaşidze tarafından görevlendirildi. Bu dönemde Taşnaksutyun Ermeni Partisi büyük etkinlik gösterdi. 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun Partisi, Türkleri Ermeni halkının ezeli düşmanı olarak konumlandırdı, iki halkı birbirine karşı koydurttu. "Taşnaksutyun" katliam organizasyonunda büyük rol oynadı" (Ağalarov vd. 2018, s. 50).

Paragrafta bahsedilen katliam 1905 yılında gerçekleşen Bakü Olaylarıdır. Kaynaklarda olayla ilgili olarak şunlar geçmektir;

Bakü Olayları, 6 Şubat 1905 tarihinde Bakü'de bir Azerbaycan Türkü'nün, Ermeni komitacılar tarafından öldürülmesi ile başlamıştır. Olaylar, Ermenilerin Müslüman halkı katletmesi ile devam etmiştir. Bakü olaylarının merkezi olan Bakü şehri, Güney Kafkasya'daki zengin Ermenilerin, zaman zaman bir araya geldikleri bir noktadır. Bakü'de gerçekleşen bu olaylar, bir planın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Şöyle ki; Ermeniler, Bakü'de Ermeni milyonerlerin yardımları aracılığıyla Bakü'nün petrol gücünü ele geçirmeyi, sonrasında ise tüm Müslümanları Güney Kafkasya'dan silah zoruyla sürmeyi planlamışlardır. Böylelikle de bölgede bir Ermeni devleti kurabilmeyi hedeflemişlerdir. 6 Şubat'tan, 10 Şubat'a kadar Bakü'de şiddetli bir şekilde devam eden katliamlar sonucunda her iki tarafın da kaybı binli sayılara kadar ulaşmıştır (Mustafa, 2014, s. 5).

Ders kitabının 78. ve 82. sayfaları arasında, 1917-1918 yıllarında Bakü'de Azerbaycan Türklerinin yaşadığı soykırım olayları ele alınmıştır. Yaşananların kısa özeti olarak ise Mehmet Emin Resulzade'nin, Azerbaycan Gazetesi'ndeki sözleri renkli kutucuk içerisinde konu sonunda verilmiştir.

> "Mart ayında dökülen kan, Türkler arasında milliyetçilik ve özgürlük fikrini, Azerbaycan'ın ateşini söndürmedi. …Kana boğulmak istenen Azerbaycan fikri, bir kez daha Türkler arasında kendini

göstermiştir. Bakü bizim başkentimiz oldu, kan ve çekişmelerin başkenti değil (M.E. Rasulzade, Azerbaycan Gazetesi, 31 Mart 1919)" (Ağalarov vd., 2018, s. 82).

Katliamın boyutlarıyla ilgili olarak kaynaklarda, Ermeni Bolşeviklerinin liderlerinden olan O. A. Arutyunyan kendi anılarında 1905 yılı olaylarından şöyle bahsetmektedir: *"1905 yılının başlarında Taşnakların silahlı askerleri Mavzeristler (mavzerciler) "Azerbaycanlıları öldüre bildiğin kadar öldür ve yağmala" söylemi ile onları yok etme hareketini başlattılar. Taşnaklar, Ermeni köylerine giderek katliama davet konuşmaları yaptılar. Köylüleri ellerine silahlar verilerek Ermenileri 'onurunu ve hayatını koru' sloganıyla çağırdılar. Böylece Ermeni nüfusunu Azerbaycanlılara karşı silahlandırmaya başladılar"* (Mustafayev, 2015, s. 84-85).

"Karabağ Genel Valiliği 1918 yazında Karabağ'ın Ermeni nüfusu Ermenistan'dan alınan yardımlar sayesinde yoğunlaştı. Onların amacı, nüfusun çoğunluğunun Müslüman olmasına rağmen, bu yerin Ermenistan'a ilhakını sağlamaktı. Bu dönemde Kafkas İslam Ordusu tüm çabalarını Bakü'nün kurtuluşuna odaklarken, Karabağ'da Ermeni çetelerinin Müslüman nüfusa yönelik katliamları yaygınlaştı. Bakü'nün kurtarılmasından hemen sonra Halk Cephesi hükümeti, Kafkas İslam Ordusu'nun bir bölümünü Karabağ'da istikrarı sağlamak ve Ermeni çetelerini silahsızlandırmak için gönderdi. Eylül-Ekim aylarındaki askeri operasyonların ardından Karabağ'da AHC hükümeti kuruldu. Osmanlı birliklerinin Kuzey Azerbaycan'dan çekilmesiyle birlikte Ermenistan'ın desteklediği çeteler daha aktif hale geldi. Bu kez AHC ordusu onlara karşı savaşmak zorunda kaldı. 13 Ocak 1919'da Halk Cephesi hükümeti Karabağ'ın Azeri nüfusunu Ermeni çetelerinin zulmünden korumak için Karabağ'da Şuşa, Cavanşir, Cebrail ve Zengezur ilçelerini kapsayan geçici bir genel vali kurmaya karar verdi. Ulusal kurtuluş hareketinin önde gelen isimlerinden Halk Cephesi'nin ilk hükümetinde Harbiye Nazırı olan Hüsrev Bey Sultanov bu göreve getirildi. Ermeni hükümetinin Karabağ'da bu mevziin kurulmasını ve Ermeni düşmanı olarak nitelendirdiği Sultanov'un bu konuma gelmesini protesto etti ancak bundan bir sonuç çıkmadı. 5 Haziran'da Karabağ'da AHC hükümetine karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunan Ermeni Ulusal Konseyi'nin aktif üyeleri, General Thomson'ın yardımıyla ülkeden sınır dışı edildi. Ertesi gün Şuşa'nın Ermeni nüfusu Sultanov'a bir mektup yazdı. Sultanov, ayrılıkçıların kışkırtmaları için Şuşa'nın Müslüman nüfusundan özür diledi" (Ağalarov vd., 2018, s. 91-92).

Kaynaklarda Karabağ bölgesi, bölgedeki demografik yapı ve Türk - Ermeni ilişkileriyle ilgili olarak şu bilgiler yer alır;

Karabağ bölgesinde daha önceden Ermeni nüfus varlığı söz konusu olmasına rağmen, XIX. yüzyılın ilk yıllarında nüfusun büyük çoğunluğunu eski zamanlarda da olduğu gibi Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı. Rusya, güney yönünde İran'a ve Azerbaycan'a doğru sınırlarını genişletebilmek amacıyla, bu bölgedeki nüfus yapısını kısmen de olsa değiştirmeye çalışmıştır. Nitekim XIX. yüzyılın sonuna kadar (1897 yılı) Rusya, Karabağ'a bağlı bir şehir olan Şuşa'daki nüfus dengesini Ermeniler lehine değiştirmiştir. Rusya, bu politika doğrultusunda tüm Güney Kafkasya'da bu yönlü benzer başarılar elde etmiştir. Uygulanan politika sayesinde, Karabağ'daki Ermeni nüfusu 1822-1826 yıllarında %9,3 iken, 1916 yılında bu oran %32,8'e ulaşmıştır. Rusya böylelikle, Güney Kafkasya'ya ve hatta Karabağ'a, Ermeni nüfusunu yerleştirerek, sınırlarını güney yönünde genişletmede kullanabileceği bir dayanak noktası oluşturmuştur. Ancak bu politika sadece Rusya'nın genişleme politikasına hizmet etmekle kalmamıştır. Aynı zamanda XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkacak olan Azerbaycan Türkü ve Ermeni çatışmalarına da zemin hazırlamıştır. 1905 yılında iki taraf arasında başlayan gerginlik hali, bugün hâlâ devam etmektedir (Çapraz, 2012, s. 239).

> "29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Ulusal Konseyi toplantısında katılımcıların çoğu, Erivan şehrini başkentte Ermenistan'a verme hakkını "kaçınılmaz acı bir gerçek" ve "tarihsel gereklilik" olarak tanımladılar. Her ne kadar Ulusal Konsey üyeleri, Anavatanın bir kısmının kaybının ülke nüfusunda hükümete karşı bir miktar güvensizlik yaratabileceğini fark etseler de, Osmanlı İmparatorluğu'nun sağladığı yardımın AHC'nin oluşumu için hayati önem taşıdığından emindiler" (Ağalarov vd., 2018, s. 99).

Erivan'ın Ermenilere devredilmesi konusunda kaynak eserlerde şu bilgiler yer almaktadır; Rusya'da 1917'de yaşanan Şubat Devrimi sonrasında, bölgenin yönetimi için öncelikle Zakafkasya (Güney Kafkasya) Komiserliği kurulmuştur. 26-28 Mayıs 1918'de Zakafkasya Seymi'nin Gürcü milletvekilleri Gürcistan'ın, Azerbaycan milletvekilleri ise Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmelerinin ardından, Ermeni milletvekilleri de kendi bağımsız devletlerini kurduklarını açıklamışlardır. Ancak yeni kurulan Azerbaycan ve

Gürcistan devletlerinin sınırları belli olmasına rağmen, Ermenilerin kendileri bile, devletlerinin hangi topraklar üzerine kurulacağını bilememişlerdir. Bu durumda Ermeni milletvekilleri, Azerbaycan milletvekillerinden; Erivan'ın yeni kurulan Ermeni devletinin başkenti ilan edilmesine izin verilmesi için istekte bulunulmuşlardır. Azerbaycan Millî Şûrası, bölgede barışın gerçekleşmesi ve iyi komşuluk ortamının oluşabilmesi için Erivan'ın Ermenilere başkent olarak devrini kabul etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı olan Fethali Han Hoyski, bu karara ilişkin "*Biz Revan'ı (Erivan) Ermenilere verdik. Böylece, savaşa son verilecek"* ifadelerini kullanmıştır (Hasanoğlu & Süleymanlı, 2013).

4.4.3.2. Sovyet Rusya Dönemi

Sovyet Rusya döneminde Azerbaycan ile ilgili ifadeler 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabının 113. sayfasından 164. sayfasına kadar sürmektedir. Bu dönemle ilgili ders kitabında yer alan bazı ifadeler şu şekildedir;

> "28 Nisan 1920 işgali, Kuzey Azerbaycan tarihinin gelişmesi üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Komünist ideolojiye sahip ikinci Cumhuriyet Azerbaycan SSR örneği üzerine kuruldu. Bağımsız devlet olma özelliğinin kaybedilmesiyle sonuçlanan bu olay aslında Azerbaycan'ı Rusya'nın bir vilayeti haline dönüştürdü. Bolşevik istilasının bir sonucu olarak, sadece bağımsız devlet değil, aynı zamanda topraklar da kaybedildi. XX yüzyılın 20-30'larında, AHC'den miras kalan toprakların önemli bir kısmı Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında dağıtıldı. Bu dönemde bugünkü Dağlık Karabağ sorununun temeli atıldı. O yıllarda yapılan Bolşevik-Komünist reformlar da geleneksel mülkiyet ilişkilerini baltaladı. Bütün bunlara karşı çıkan binlerce Azerbaycan vatandaşı ya öldürüldü ya sürgün edildi ya da ülkeden göç etmek zorunda kaldı" (Ağalarov vd., 2018, s. 112).

> "Moskova yönetimi Kuzey Azerbaycan'ın resmi bağımsızlığına yavaş yavaş son verdi. Bu süreç, üç Güney Kafkasya cumhuriyeti arasında 1920-1922 yıllarında Sovyet Rusya'nın diktasına uygun olarak ikili ve çok taraflı anlaşmalar yoluyla gerçekleştirilmiştir. Aralık 1922'nin başlarında Azerbaycan SSC'i, Gürcistan SSC'i ve Ermeni SSC'i Transkafkasya Demokratik Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (TDFSC) ile birleştirildi. Örgütün Merkez Yürütme Komitesi seçildi. Aslında, TDFSR, Moskova tarafından düzenlenen ve doğrudan kendisine bağlı olan Transkafkasya bölgesi parti komitesi tarafından yönetildi. Özünde, bu yapı Çarlık Rusya döneminde Kafkasya'nın yönetimi için yaratılan canişinlik sistemini hatırlattı. TSFSC'nin kurulması, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin

> egemenlik haklarını sınırlandırdı ve parti tekeşliliği koşullarında Moskova'ya bağımlılıklarını artırdı. Bu dönemde Azerbaycan bağımsız dış politika ve dış ticaret ilişkilerinden mahrum bırakıldı. …30 Aralık 1922'de, TSFSC, Belarus SSC ve Ukrayna SSC'nin tam yetkili delegasyonları, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) adı verilen bir devletin kurulmasına ilişkin bir deklarasyon ve Anlaşma imzaladılar. "Sovyet devleti ", bağımsız Sovyet cumhuriyetlerinin" gönüllü birliği "olarak Federasyon ilkesine dayanmasına rağmen, hükümetin merkezi tek partili rejimine atıfta bulunan üniter bir oluşumdu. Her cumhuriyetin "gönüllü olarak Federasyondan çekilme" hakkına sahip olmasına rağmen, bu aslında sadece resmiyetteydi SSCB'nin kurulmasıyla Azerbaycan SSC'i Bolşevik İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline geldi" (Ağalarov vd., 2018, s. 112).

> "Güney Kafkasya'nın Bolşevik istilasının ilk kurbanı Azerbaycan'dı. Cumhuriyetin doğal kaynakları, özellikle de petrol zenginliği, ekonomik krizden geçen Sovyet Rusya için hayati önem taşıyordu. Bundan kısa süre sonra da resmi "bağımsızlık" kaybedildi. Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki toprak anlaşmazlıkları da Azerbaycan'ın çıkarlarına aykırı olarak "çözüldü" ve bugün ki Karabağ sorununun temeli atıldı" (Ağalarov vd., 2018, s. 117).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığına son verilmesini ve Azerbaycan'da Sovyetler döneminin başlamasını anlatan tarih ders kitabındaki bu ifadelerle ilgili olarak konu ile ilgili kaynak eserlerde şu bilgiler yer alır;

Rusya'daki mutlakıyet rejiminin yıkılmasının ardından 1917 yılında çıkan Bolşevik İhtilali'nden yararlan Azerbaycan halkı, 28 Mayıs 1918'de kendi hür ve müstakil devletlerini kurduklarını ilan etmişlerdir. Doğal kaynakların varlığı açısından Kafkas coğrafyasının en zengin bölgesi Azerbaycan topraklarıdır. Bu durum, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin iki yıllık bağımsızlık süresi boyunca, bağımsızlığını tehdit eden en önemli unsur olmuştur (Abutalibov & Mamulia, 2017, s. 15).

Bu dönem içerisinde Osmanlı Devleti'nde Enver Paşa, özünü bir Türk tümenin, çoğunluğunu ise Azerbaycan Türkü gönüllülerin oluşturduğu Kafkas İslam Ordusunu kurmuştur. Azerbaycan'a gidecek olan subaylara bazı teşvikler verilerek subayların rütbesi bir derece arttırılacağı ve maaşları iki katına çıkarılacağı bildirilmiştir. Enver Paşa'nın 3 Şubat 1918 tarihinde 6. Ordu Kumandalığına gönderdiği bir mektubunda ise oluşturulan ordunun komutanlığını kardeşi Nuri Paşa'ya verildiğini bildirmiştir. Nuri Paşa komutasındaki ordu, Sovyet Rusya ve Almanya'nın tüm karşı çıkma gayretine rağmen

Bakü'ye doğru harekete geçmiştir. Ordunun bu yöndeki hareketi İngiltere ve Rusya üzerinde oldukça büyük endişe yaratmıştır. Bu endişenin nedeni ise petrol kaynakları bakımından zengin olan Bakü'nün, Türklerin eline geçebilme ihtimali olmuştur. Rus, İngiliz ve Ermeni kuvvetlerinin tüm müdahalelerine rağmen Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girmiş ve diğer kuvvetler şehri boşaltmak zorunda kalmışlardır (Karaköse, 2010; Süleymanov, 2012, s. 205; Uçarol, 2013, s. 637-638).

Kafkas coğrafyasında bağımsızlığını ilan etmiş olan; Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan için Rus tehdidinin varlığı, aralarında ortak bir dayanışma duygusunun geliştirilmesine neden olurken, bölgedeki diğer bir bağımsız devlet olan Ermenistan'dan ise uzaklaşılmıştır. Çünkü bu dönemde Ermeniler, Bolşevik Kızıl Ordusu karşısında olan Beyaz Ordu'nun, Kuzey Kafkasya'daki faaliyetlerini, Azerbaycan ve Gürcistan'ın aksine kınamışlardır. Bununla birlikte Ermeniler, Bakü-Tiflis Ortak Savunma Kuvvetleri'ne katılması davetini de reddetmişlerdir. Ayrıca çıkacak herhangi bir savaşta Ermenilerin tarafsız kalmalarını istiyorlar ise, Azerbaycan'ın, Ermenistan'a Karabağ'ı vermesi gerektiğini belirtmişlerdir (Abutalibov & Mamulia, 2017, s. 16-17).

Beyaz Ordu'nun, Kızıl Ordu tarafından yok edilmesinin ardından Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki savunma işbirliği umutsuz bir hal almıştır. Kızıl Ordu'nun ilerleyişiyle birlikte Azerbaycan Meclisi, 27 Mayıs 1920 tarihinde akşam saatlerinde iktidarın devredilmesine ilişkin karar almıştır Böylelikle hür durumda olan Azerbaycan devletinin varlığı son bulmuştur. Kararın ardından Kızıl Ordu, Bakü'de yağma hareketine başlamış ve Azerbaycan'ın şehir ve köyleri birer birer işgal edilmiştir. Lenin, yaşanan bu gelişmelerle ilgili olarak daha sonra şöyle demiştir; *"Hepimiz sanayimizin yakıt eksikliği sebebiyle durduğunu biliyoruz. Ancak artık Bakü proletaryası iktidarı eline alarak Azerbaycan hükümetini devirmiştir. Bu durum da şimdi bizim sanayimize hayat verebilecek bir ekonomik varlığa sahip olduğumuz anlamına gelmektedir"* (Abutalibov & Mamulia, 2017, s. 17; Nesibli, 2021, s. 379-380).

Azerbaycan tamamen sovyetleştirildikten sonra ise Moskova'daki hükümet, komşu ülkelere baskı yapabilmek için Sovyet Azerbaycan'ı aktif bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Sovyet sömürgeciliği uyarınca başlayan bu kullanma hareketinin sonucu olarak; Demokratik Gürcistan ve Sovyet Azerbaycan arasında savaş başlatılmış ve İran'ın kuzeyine ise Sovyet Azerbaycan'ı adına askeri birlikler gönderilmiştir (Nesibli, 2021, s. 380).

> "Azerbaycan yönetiminin Moskova diktatörlüğüne tabii olduğu dönemde, Nahçıvan nüfusunun Ermeni-Rus anlaşmasına karşı mücadelede dayandığı tek güç, bölgede konuşlanmış Türk birlikleriydi. Nahçıvan'ın Azerbaycan SSC himayesinden çekilmesi ve Ermenistan'a devredilmesi planı, bölgede Türk birliklerinin yerleştirme şartı ile başarısızlığa mahkûm edildi. 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Türkiye arasında Moskova'da imzalanan dostluk anlaşması sayesinde Ermeni iç anlaşmazlıkları sona erdi.
>
> Bu antlaşmanın üçüncü maddesine göre Nahcivan bölgesi "Azerbaycan'ın üçüncü devlete taviz vermemesi şartıyla Azerbaycan'ın himayesi altında özerk bir bölge haline geldi. Nahcivan'ın Azerbaycan'ın himayesi altında özerk bir bölge olarak statüsü, 13 Ekim 1921'de Sovyet Rusya'nın katılımıyla Azerbaycan, Gürcistan Ermenistan ve Türkiye arasında Kars'ta imzalanan 20 maddelik dostluk antlaşmasında da belirtildi. Her iki antlaşma da süresizdir ve bugüne kadar Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki devlet sınırlarını düzenleyen tek uluslararası belge olarak kabul edildi" (Ağalarov vd., 2018, s. 123).

Ders kitabında yer alan bu ifadelerle ilgili olarak kaynak eserlerde şu bilgiler geçmektedir; Kars'ta bulunan TBMM ordusu, Ermenileri panik içerisine sürüklemiştir. Çünkü Taşnak çeteleri bölgede katliamlar yapmıştır. Türk ordusu karşısında dayanamayan bu çeteler kaçmaya başlamıştır. Ancak Türk ordusu, Taşnak çeteleriyle mücadele verirken bölgedeki Ermeni ahaliye dokunmayarak, dil, din ve kimlik ayrımı yapmayarak herkese eşit muamele göstermiştir 27 Şubat 1921 tarihinde Moskova'da başlayan Türk-Rus konferansı sırasında Gümrü Antlaşması ile ilgili tartışmalar yaşanmış ve Gümrü Antlaşması'nın dokunulmaz olduğunu, Rus tarafına vurgulamıştır (Qasımlı, 2019, s.70).

Nahçıvan konusunda, müzakereler yapıldığında ise Türk delegesi şunları bildirmiştir; Burada hali hazırda bir Türk ordusunun bulunduğu ve bölgedeki Türk nüfusun varlığı sebebiyle buranın himayesinin Türkiye'ye ait olduğu, bu nedenle de bu hakkın ancak

Azerbaycan'a devredilebileceğini belirtmiştir. Rus tarafı ise Nahçıvan'ın, Ermenistan'a devredilmesini istemiştir. Ancak bunun da Türk tarafınca kabul edilmesinin imkânsız bir durum olduğunu gören Rusya, Nahçıvan'a özerk bir statü verilmesi halinde Azerbaycan sınırları içerisinde kalmasının kendileri için daha doğru olacağını belirtmiştir. 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması Türkçe, Fransızca, Rusça, Ermenice, Gürcüce dillerinde hazırlanmıştır. Moskova ve Kars Antlaşmaları sayesinde Türkiye ve Azerbaycan'ın temel bağlantı noktası olan Nahcivan Özerk Cumhuriyetinin bugünkü statüsü korunabilmiştir (İsayev, 2012; Karabulut, 2021; Qasımlı, 2019).

> "Cumhuriyette Azerbaycan diline resmi devlet dili statüsünün sağlanması konusunda açık bir tartışma yapıldı. 1956 yılında Azerbaycan SSC Yüksek Konseyi, 1937'de kabul edilen Anayasaya da devlet dilinin Azerbaycan dili olduğu maddesi eklenildi. Azerbaycan dilinde evrak işlerini yürütmek için somut önlemler alındı. 1956 yılında Bakü televizyon stüdyosu çalışmaya başladı. Yargı sorunları, Medeni ve ceza kodlarının kabulü cumhuriyetlerin sorumluluğundaydı. Baskı yıllarında cezalandırılanların davalarını gözden geçirmek için komisyonlar oluşturuldu ve masumiyetlerini kanıtladıktan sonra beraat ettiler. Binlerce Azerbaycanlıya "halkın düşmanı" damgalandı. Yakında Azerbaycan yönetimine karşı zulüm başladı. Dağlık Karabağ'ın sorunu bir kez daha gündeme geldi. Ermeni SSC, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a transferini talep etti. Maalesef ki merkezi yönetim bu talebi reddetti. Bu cumhuriyette Türk karşıtı duygular yeniden alevlendi. Erivan Pedagoji Enstitüsü'nün Azerbaycan şubeleri kapatıldı. Erivan Azerbaycan Pedagoji Teknik Okulu Azerbaycan'ın Hanlar (şimdi Geigel) bölgesine transfer edildi. C. Cabbarlı Dram Tiyatrosu, Azerbaycan gazeteleri, vb. yayınların faaliyetleri askıya alındı" (Ağalarov vd., 2018, s. 142).

Sovyet Rusya döneminde Azerbaycan'da sosyo-kültürel hayatta yaşanılanların anlatıldığı bu paragrafla ilgili kaynak eserlerde şu bilgiler geçmektedir; Lenin, sosyalist bir toplumda devlet dilinin gereksiz olduğuna inanmaktadır. Aynı zamanda *"Zorunlu Devlet Dili Gerekli midir?"* isimli eserinde Rusçanın büyük ve güçlü bir dil olduğundan, diğer halkların folklorunu ve edebiyatlarını zenginleştireceğinden bahsetmiştir. 1924 yılında Azerbaycan SSC'nin kabul ettiği Anayasanın 34. maddesinde devlet dili, Türk-Tatarca olarak gösterilmiştir. Ancak, Azerbaycan SSC'nin, 1936 yılında kabul ettiği yeni Anayasasında devlet dili *"Azerbaycanca"* olarak geçmektedir. Azerbaycan SSC'de yapılan bütün resmi yazışmalar ise devlet dili statüsünde bulunmayan Rusça yapılmış ve okullarda

ana dil ikinci plana atılmıştır. Devletin resmi işlerinde de Rusça kullanılmıştır. Ancak Lenin, Stalin ve Marks gibi yazarların eserleri, daha geniş kitlelere hitap edebilmesi için Azerbaycan Türkçesine çevirtilerek, basılmıştır. Azerbaycan Türklerini milli duygulardan uzaklaştırmak adına Rus klasiklerinden; Tolstoy, Puşkin, Gogol, Gorki ve Turgenyev, gibi isimlerin eserleri tercüme edilerek basılmış ve okullarda okutulmuştur. Bilimsel çalışmaların büyük çoğunluğu, çalışmanın tamamı Rusça olacak biçimde yazılmış ve değerlendirilmesi için Moskova'ya gönderilmiştir. Bu dönemde tarih ve milli duygular üzerine eser kaleme alanlar ise rejimin baskılarına maruz kalmıştır. Azerbaycan Türkü aydın ve düşünürlerin pek çoğu sürgüne gönderilmiş, birçoğu da bu sürgünlerden geri dönememiştir. Özellikle 1937-1938 yıllarında gerçekleştirilen sürgünler sırasında 70-80 bin Azerbaycanlı Türk yazar, şair, öğretmen, gibi Azerbaycan'ın önde gelen aydın isimleri, mahkemelerde 15-20 dakika içerisinde yapılan yargılamalar neticesinde, Nargin Adası'nda kurşuna dizilmiştir. Sağ bırakılanlar ise, *"halk düşmanı"* olarak nitelendirilmiş ve öz vatanlarından çok uzakta olan Sibirya çöllerinde sürgün hayatı yaşamışlardır (Abbaslı & Subaşı, 2018, s. 262).

Bu dönem içerisindeki Ermenistan'ın, Karabağ'ı kendi topraklarına katma talebiyle ilgili olarak kaynak eserlerde yer alan bilgiler şu şekildedir; Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı olması gerçeği ile Ermeniler hiçbir zaman barışmamıştır. 1945 tarihinde Ermenistan Komünist Partisi Genel Sekreteri Grigori Arutyunov, Stalin'e bir mektup yazmıştır. Arutyunov mektubunda, Dağlık-Karabağ'ın Ermenistan'a dâhil edilmesi talebinde bulunmuştur. Stalin, bu talep üzere Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri Mircafer Bağırov ile görüşmüştür. Bağırov, Stalin'e yazdığı mektupta prensip olarak bunun mümkün olabileceğini, fakat buna karşılık olarak; Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan'da Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak bulunduğu bölgelerin Azerbaycan'a verilmesinin gerektiğini belirtmiştir. Ancak Ermeniler, bu koşullar altında Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesinin bir anlamı olmadığını bildirerek konuyu kapatmışlardır (Cabbarlı, 2008, s. 155-156).

> “1985'ten sonra, SSCB'nin parçalanmaya doğru ilerlediğine dair işaretler, ekonomik gücünün yıllık zayıflamasında kendini göstermeye başladı. Ülkenin sosyo-politik yaşamındaki gergin ve çalkantılı olaylar ülkeyi sarstı ve ekonominin durgunluğunu hızlandırdı. Azerbaycan'ın sosyo-politik yaşamının, ekonomik sistemin uyumu, 1988 yılında Dağlık Karabağ çevresinde başlayan Ermeni milliyetçilerinin isyanı ile bozuldu.
> …1980'lerin ikinci yarısında Azerbaycan endüstrisi çelişkili, çok karmaşık ve zor bir dönem geçirdi. Öte yandan, yararsız bir yöntem olan yeniden yapılanma, Uluslararası çatışmalar, Azerbaycan'da liderliğin zayıflığı ekonomik kalkınmayı engel oluşturmaktaydı. …Demokrasi mi, keyfilik mi? "Yeniden yapılanma”, "gerçeklik" ve "demokrasi", imparatorluğun kurbanı olan halkların ulusal öz farkındalığı üzerinde büyük bir etkiye sahipti. İdeolojinin kurbanı olan tarih yeniden incelenmeye başladı. Sahte ve “unutulmuş” tarihi anlar aydınlatıldı. Azerbaycan halkının ulusal uyanış süreci hızlandı” (Ağalarov vd., 2018, s. 148-149).

Sovyet Rusya’nın çöküşüne doğru Azerbaycan’da yaşanılanlarla ilgili, o döneme dair araştırmalar gerçekleştiren kaynak eserlerde şu ifadeler yer alır;

Dağlık-Karabağ sorununun, ciddi bir hal kazanması süreci 1988 yılına denk gelmektedir. Sovyetler Birliği’ni dağılma sürecine sürükleyen *glasnost* ve *perestroyka* politikalarının uygulanmaya konduğu 1980’li yılların sonlarında, Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında Dağlık-Karabağ bölgesinde silahlı çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Şubat 1988’e gelindiğinde Yukarı Karabağ Özerk Bölgesi Halk Vekilleri Kurulunda, Azerbaycan milletvekillerinin bulunmadığı bir toplantı sırasında alınan bir kararla, bölgenin Azerbaycan SSC yönetiminden çıkarılıp Ermenistan SSC yönetimine verilmesi görüşmesi yapılmıştır. Ardından Ermeniler, Yukarı Karabağ Özerk Bölgesi’nin Ermenistan sınırlarına dâhil olması gerektiğini dile getirdikleri mitingler düzenlemişlerdir (Kurt, 2021).

Sovyetler Birliği yönetimi ise Ermeni isteklerinin artık bir iç karışıklığa dönüşmesinden ve olayların daha da artarak diğer milletleri de etnik çatışmalara yönlendirebilecek bir örnek oluşturması ihtimalinden rahatsızlık duymuştur. Merkez Sovyet yönetimi, içine düştüğü bu durum karşısında ne yapacağını bilemeyerek sadece sakin olunması çağrısında bulunmuştur. SSCB Yüksek Sovyeti, 18 Kasım 1989’da DKÖB’nin yeniden Azerbaycan’a bırakılmasına, fakat güvenlik güçlerinin orada kalmasının devam etmesine karar vermiştir.

Ancak bu kararın gerçekleşmesi için Karabağ'daki Ermenilerin haklarının korunması adına gerekli yasal düzenlemelerin yapılması şartı da ileri sürülmüştür (İzzatov, 2006, s. 68; Kurt, 2021).

> "…Ermenilerin Azerbaycan'a toprak iddialarıyla başlayan ulusal katliam politikasıydı. Karabağ'da başlayan ayrılıkçı hareket SSCB'nin çöküşünde büyük rol oynamıştır. … Aslında Ermeniler bu çatışmaya sistematik olarak hazırlanıyorlardı. Ermenistan'da "Taşnaksutyun" milliyetçi Partisi harekete geçti ve Azerbaycan topraklarına doğru genişlemek hedefini belirledi. Çeşitli basın organlarında Ermeni aydınları, Azerbaycanlılara karşı tarihi gerçeklerin sahteleştirilmesi ile yanlış bilgiler doğru gibi gösterdi, iki ulus arasında düşmanlık çağrısında bulunuldu. Bu çağrı yapanlar arasında Azerbaycan halkına karşı yaptığı suç eylemleriyle" bilinen" Ermeni "aydın" Zori Balayan'dı. Yazdığı kitap "Ocak", "Ermenistan'ı Türklerden (Azeriler) arındırmak", "denizden denize Büyük Ermenistan" gibi sloganlar bol miktardaydı. ...Ocak 1988'den itibaren Ermeniler Ermenistan'da yaşayan Azerileri tarihi yerlerinden tahliye etmeye başladılar. İlk mülteciler komşu Cumhuriyetin Qafan ve Mehri bölgelerinden Azerbaycan topraklarına akın etti" (Ağalarov vd., 2018, s. 149-150).

Ders kitabındaki ifadelere ilişkin olarak kaynak eserlerde şunlar yazar; 80'li yıllarda Ermenilerin Azerbaycan'a karşı Dağlık-Karabağ'da gerçekleştirdikleri bir sonraki tahribat dalgasının plan ve yönleri, 70 yıl hüküm süren sosyalizm zamanında hazırlanmıştır. Ermeniler yaşadıkları topraklarda, amaçlı ve planlı bir şekilde yerel nüfus ve güçleri kendilerine karşı tahrik ederek çeşitli tahribatlar yapmışlardır. Bu yıllarda başta şair Silva Kaputikyan ve yazar Zori Balayan gibi Ermeni aydınları tarafından Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için yoğun bir propaganda faaliyetine girişilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmakta olduğu bu yıllarda, aynı coğrafyada bulunan milletler öncelikle egemenliklerini daha sonrasında ise bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Yaşanan bu bağımsızlık hareketleri, bazı cumhuriyetlerde etnik mücadelelerin yaşanmasıyla bir kargaşa ortamının doğmasına neden olmuştur. Azerbaycanlıların, Ermenistan'dan sınır dışı edilmesinden dört yıl sonra ise SSCB dağılmıştır (Kazımova, 2017, s. 25; Sarıahmetoğlu, 2013, s. 124-125).

4.4.1.3. Bağımsızlık Dönemi

Bağımsızlık döneminde Azerbaycan ile ilgili anlatılar ders kitabının 165. ve 205. sayfa aralığında yapılmıştır. Bu dönemle ilgili ders kitabında yer alan bazı ifadeler şunlardır;

> "Ermeni saldırganlar ve yandaşları tarafından başlatılan Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan'ı büyük mahrumiyetler içinde bırakmıştır. Merkezin bu konuya çifte standarttan yaklaşması, Ermenileri açıkça himaye etmesi, halkın siyasi aktivizmine ivme kazandırdı. Bağımsızlıklarının ilk yıllarından itibaren topraklarını kaybettiler ve ülke içinde mülteci oldular. Sovyetler Birliği gibi ciddi sorunlarla karşı karşıya kalan Azerbaycan halkı daha da birleşerek güçlendi. Halk, mevcut sorunları çözmek ve güvenle ilerlemek için kurtarıcısını büyük lider Haydar Aliyev'in şahsında gördü. 1993 yılında Azerbaycan'da tekrar iktidara gelmesi önemli bir dönüm noktası oldu. Bu olay ülke tarihinde haklı olarak Milli Kurtuluş olarak nitelendirilmektedir. Azerbaycan, Haydar Aliyev'in akıllı liderliği altında birçok sorunu başarıyla aşmış, istikrar ve refah dönemine girmiştir. Azerbaycancılık devletin resmi ideolojisi haline gelmiştir" (Ağalaov vd., 2018, s. 165).

1985 yılında Mihail Gorbaçov, ekonomik ve siyasal alanda öne sürdüğü politikalardan glasnost politikasının uygulanması, SSCB'de eskiye nazaran baskının ve sansürün azalmasını sağlamıştır. Sovyetler içerisinde farklı etnik kökenler arasındaki fırsat ve ekonomik eşitsizlik; bu halkların milliyetçilik duygularının körüklenmesine neden olmuştur. Azerbaycan'da da kendini gösteren milliyetçilik hareketi, glasnost politikası sayesinde kendi dillerini, kültürlerini ve dinlerini açıkça savunabilmek için bir fırsat doğurmuştur (Nasirova, 2020, s. 187).

1993 yılına gelindiğinde Haydar Aliyev, 15 Haziran 1993`te Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclis Başkanlığı`na seçilmiştir. 3 Ekim 1993`te yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde de Azerbaycan Cumhuriyeti`nin Devlet Başkanı olmuştur. Devlet başkanı seçilmesini takriben Aliyev, ileri düzeyde anarşi ve keşmekeş halini yaşayan yönetim üzerinde kontrolü sağlamıştır. Aliyev, gerek ülke içinde, gerekse ülke dışında ortaya çıkan sorunlarla baş edebilmek için bir dizi yeni politikalar uygulamaya koyulmuştur. Bu politikaların başında ise Azerbaycan ulusal kimliğinin yeniden tanımlanması gelmiştir. Bu bağlamda güncel sosyo-politik sorunları çözmek için dengeleme özelliğine sahip

Azerbaycancılık şiarı doğrudan Aliyev`in girişimleriyle daha da etkinleştirilmiştir. Hatta genel olarak Azerbaycan`ın ulusal kimliğini temsil eden ideoloji konumuna getirilmiştir (Rustamov, 2008, s. 174-175).

> "Azerbaycan, egemenliğine saygı duyarak, Rusya'nın çatışmayı çözme çabalarına da Azerbaycan saygı ile yaklaştı. 8 Mayıs 1994'te Azerbaycan Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ'daki Azeri ve Ermeni toplulukları da dâhil olmak üzere çatışmaya taraf olanların niyetlerini teyit eden Bişkek Protokolünü imzaladı. 12 Mayıs 1994'te cephe hattında ateşkes sağlandı" (Ağalarov vd. 2018, s. 173).

Karabağ probleminde Rusya kilit ülke konumunu sürekli olarak korumuştur. Birkaç başarısız girişimin ardındansa ateşkes anlaşmasının imzalanmasını önemli ölçüde Rusya'nın girişimleri sağlamıştır. 26 Nisan-2 Mayıs 1994 tarihleri arasında AGİT heyeti, bölgeyi ziyaret etmiştir. 4–5 Mayıs 1994 tarihlerinde, Bişkek'te BDT Parlamentolar Arası Kurulu çerçevesinde; Rusya Dışişleri Bakanlığı, Kırgızistan Parlamentosu temsilcileri, Ermenistan ve Azerbaycan parlamentoları başkanları ile DKÖB'nin Azerbaycan Türkleri ve Ermeni nüfusunun temsilcileri bir araya gelmişlerdir. Bu görüşmede barışa yönelik atılacak bir adım olan Bişkek Protokolü, Mayıs 1994'te imzalanmıştır (Aslanlı & Caferov, 2016).

11. sınıf Azerbaycan Tarih ders kitabında soykırım olarak nitelendirilen son konu Hocalı Soykırımı'dır. Hocalı Soykırımı, bağımsızlık döneminin anlatıldığı konular arasında en çok yer tutan konulardan biri olmuştur. Ders Kitabında Hocalı Soykırımına 174. sayfadan 178. sayfaya kadar yer verilmiştir. Hocalı Soykırımıyla alakalı tarih ders kitabında geçen bazı ifadeler şunlardır;

> "Tarihlerinde defalarca Ermeni soykırımına maruz kalan Azerbaycan halkı Şubat 1992'de Hocalı'da korkunç bir trajediyle karşı karşıya kaldı. Bu kez, yüzyılın en çarpıcı olaylarına biri olarak ve ülkenin tarihine siyah harflerle yazıldı" (Ağalarov vd., 2018, s. 174).

26 Şubat 1992 tarihinde sadece Azerbaycan tarihinin değil, aynı zamanda tüm çağdaş dünya tarihinin görebileceği en trajik olaylardan biri yaşanmıştır. Ermeniler, Hocalı'da

Azerbaycan Türklerine karşı korkunç bir soykırım hareketi gerçekleştirmişlerdir. Gerçekleştirilen bu soykırım, II. Dünya Savaşı'nda faşizm adına işlenen korkunç katliamların ardından, günümüz insanlığına karşı işlenen en büyük ve en korkunç soykırımlardan biri olmuştur. O dönemde Hocalı'da yaşanılanları görmüş binlerce şahitse hala hayattadır (Ramazanov, 2016, s. 53).

> "Haydar Aliyev'in 1993 yılında iktidara dönmesinin ardından Hocalı Soykırımı ciddi bir siyasi ve hukuki değerlendirme aldı. Milli Meclis girişimiyle 1994 yılında Hocalı soykırımı gününde bir karar kabul edildi. Olayın nedenlerini ve suçluları tüm detaylarıyla inceledi. …Hocalı trajedisinin soykırım olarak değerlendirilmesi ve dünya kamuoyuna sunulması Azerbaycan'ın dış politikasının temel yönelimlerinden biridir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu yönde tutarlı ve sistemik önlemler almaktadır. Bu bağlamda Haydar Aliyev Vakfı'nın, özellikle Cumhurbaşkanı, Azerbaycan Cumhuriyeti birinci Başkan Yardımcısı Mihriban Aliyev'in faaliyetleri özellikle dikkat çekicidir. 2008 yılında Haydar Aliyev Vakfı Başkan Yardımcısı Leyla Aliyev'in inisiyatifiyle "Hocalı için adalet" uluslararası bilgilendirme kampanyası başlatılmıştır. Kampanya, Hocalı Soykırımı'nın dünya çapında tanınması, Ermeni suçluların adalete teslim edilmesi, Hocalı soykırımının kurbanlarının anılması, hafızalarının korunması ve hayatta kalan ailelerin desteklenmesi amaçlamaktadır. Bu kampanya sonucunda her yıl dünyada Hocalı olaylarını soykırım olarak tanıyan ülke sayısı artmaktadır. Hocalı trajedisi, Ermeni milliyetçi şovenistlerin, yaklaşık 200 yıldır Azerbaycanlılara karşı yürüttüğü etnik temizlik ve soykırım politikasının en kanlı sayfası olmuştur" (Ağalarov vd., 2018, s. 177).

> "1994'te Budapeşte'de ve 1996'da Lizbon'da yapılan AGİT zirveleri, Dağlık Karabağ sorununun adil, uluslararası ilkeler temelinde çözülmesinin önemini bir kez daha teyit etti. Minsk Grubu bu konuda arabuluculuk yapmak zorundaydı. Budapeşte zirvesinde Minsk Grubu eş başkanları kuruldu. Lizbon zirvesinde siyasi öngörü ve irade sergileyen Haydar Aliyev, Azerbaycan'ın konumunun 53 ülke tarafından tanınmasını ve korunmasını sağladı. Zirve tarafından kabul edilen ve resmi belgesini ilan eden bildiride, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tanınması vurgulandı. Dağlık Karabağ sorununda ateşkes anlaşmasına varılmasının ardından Azerbaycan Cumhuriyeti, sorunu barışçıl yollarla çözme çabalarını bir an olsun durdurmadı. Aynı zamanda Azerbaycan, çatışmayı çözmek isteyen uluslararası kuruluşlarla yakın işbirliği içinde çalıştı. AGİT Minsk Grubu eş başkanları ABD, Rusya ve Fransa ile temaslar vurgulanmalıdır. 1997-1998'de Minsk Grubu eş başkanları, çatışmanın çözümü için çeşitli önerilerde bulundu. Azerbaycan liderliği, işgal altındaki toprakların geri verilmesi ve Ermenilerin ülkenin yasalarına saygı duyması koşuluyla Dağlık Karabağ'a özerklik verebileceğini belirterek müzakerelerde her zaman yapıcı bir tutum sergiledi. Ancak Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ın sözde bağımsızlığının tanınmasına yönelik yapıcı olmayan tutumu, müzakerelerde ciddi sonuçların elde edilmesini her zaman engellemiştir. Azerbaycan topraklarının işgalinden vazgeçmeyen Ermenistan, yasadışı eylemlerini durdurmadı" (Ağalarov vd., 2018, s. 192).

28 Kasım 1989 tarihinde Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti Karabağ bölgesini Azerbaycan'a verilmesine karar verdi ancak bu karar Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında kanlı mücadeleler başlamasına sebep olmuştur. 1991 yılında Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsız olması ile Rusya, Ermenilerin gerçekleştirmiş olduğu eylemlerde onu desteklemiştir. Bölgede yaşananlar neticesinde Türkiye'nin gayreti ile AGİT toplanarak ateşkes ilanı ve sınırların değişmeyeceği konulu karar alınmıştır. 1993 yılına gelindiğinde ise bölgede hala olaylar devam etmekteydi. Olayların çözümü için AGİT çerçevesinde 11 üyeli Minsk Grubu oluşturulmuştur (Yılmaz, 2010, s. 232-233).

1990'lı yılların sonlarına geldiğinde BM, AGİT Minsk Grubu, Rusya ve İran arabuluculuk girişimlerinde bulunmuşlardır. Fakat bu girişimlerde sonuçsuz kalmıştır. Dağlık-Karabağ'da, 9 Mayıs 1994'te ateşkes antlaşması imzalanmış ancak nihai barış gerçekleştirilememiştir. Bu tarihe kadar ABD, sorunun çözümüne yönelik olarak AGİT Minsk Grubu çerçevesinde çalışmalarda bulunmuştur. Daha sonraları doğrudan bu sorunun çözümüne ilişkin taraflarla görüşmeler başlatmıştır. ABD, ağırlıklı olarak her iki ülkenin devlet başkanlarını bir araya getirerek, nihai barışın sağlanması için uğraşmıştır. ABD, NATO'nun kuruluşunun 50. yıl kutlamalarında nihai barış ve ateşkes talebini her iki tarafa karşı yinelemiş ve olumlu cevaplar almıştır (Cabbarlı, 2008, s. 175-176).

> "2003 yılından bu yana Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının temel hedefleri, ülkeyi modern ve rekabetçi bir ülkeye dönüştürmek, Ermenistan'ın askeri saldırganlığının bir sonucu olarak Dağlık Karabağ sorununun barışçıl bir şekilde çözülmesi, ülkenin uluslararası enerji, ulaşım ve transit merkezleri, refahın daha da iyileştirilmesi için daha uygun uluslararası koşulların sağlanması vb. idi. Bu hedeflere ulaşmak için esnek, dengeli ve etkin bir dış politika izlenmiştir" (Ağalarov vd., 2018, s. 196).

Haydar Aliyev ve İlham Aliyev, ülkeyi tek kutuplu bir dış politikadan ziyade denge politikalarının uygulandığı farklı bir düstur üzere yönetmeye çalışmışlardır. Bu politikanın merkezinde ABD, AB, Rusya, Türkiye ve İran yer almaktadır. Azerbaycan bir taraftan Batı ile ilişkileri geliştirmeye çalışırken, diğer taraftan da Rusya ile iyi ilişkiler geliştirerek

Dağlık-Karabağ sorununu çözmeye çalışmıştır. Denge politikası çerçevesinde, Azerbaycan petrol ve doğalgazının işletilmesine ve dünya pazarına ulaştırılmasına özel bir önem verilmiştir. Bu politika çerçevesinde batılı şirketlere enerji kaynaklarını işletebilme fırsatı verilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti, BDT üyesi olması ve NATO'daki ikili askeri anlaşmaları bulunmasına rağmen, Rusya ile olan ilişkilerde belirli bir mesafeyi hep korumuştur. Bunu yaparken de batılı şirketlerle olan anlaşmalarına bağlı kalmaya çalışmıştır (Sayın & Yılmaz, 2013, s. 39).

> "Biz barış içindeyiz, savaşın başlangıcına karşıyız, kan dökülmesine karşıyız, ama dünyadan daha önemli olan Anavatanımızın eski topraklarına geri dönmektir. Gerekirse, BM tüzüğüne uygun olarak saldırganlara güç kullanımı da göz ardı edilemez." Azerbaycan aydınlarının 30 Mayıs 2001 tarihli açıklamasından Haydar Aliyev'in bu konuyu çeşitli uluslararası kuruluşlarda yaptığı konuşmalarda ve toplantılarda her zaman ele aldığı söylenebilir. Sonuç olarak, tüm dünya toplumu Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışmasının gerçek doğasını tanıdı. 2001 yılında Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi Başkanı. "uluslararası arenada Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgal ettiği yönünde bir görüş vardır" demiştir (Ağalarov vd., 2018, s. 199-200).

4.5. 11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı

4.5.1. 11. Sınıf Umumi Tarih Dersi Genel ve Alt Kazanımlar

Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde okutulan 11. sınıf Umumi Tarih dersi öğretiminde öğretmenlere yardımcı kullanabileceği *"11. Sınıf Umum, Tarih Metot (Yöntem) Kılavuzu"* isimli yardımcı kitap bulunmaktadır. Bu kitap; dersin amacı, dersin kazanımları, ders için günlük ve yıllık plan örnekleri, ders içi kullanımına uygun araç, gereç ve yöntem önerilerini bünyesinde bulundurmaktadır. Kılavuz kitabın yazar kadrosunda yer alan isimler; Elnur Hüseynov ve Sevil Bəhrəmova'dır.

11. Sınıf Umumi Tarih Metot (Yöntem) Kılavuzunda, 11. Sınıf Umumi Tarih dersi için yılsonunda edinilmesi gereken genel kazanımlar ve genel kazanımların içeriğini açan alt kazanımlar belirlenmiştir.

11. Sınıf Umumi Tarih Dersi Genel Kazanımları

- Ülkede meydana gelen siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel olguların, gelişimini belirli bir dönem ile bağlantılı olarak değerlendirir.
- Dünyadaki ve Azerbaycan'daki olaylar, süreçler ve tezahürler arasındaki ilişkiyi tarihsel zaman açısından değerlendirir.
- Ülkelerin ve halkların yaşamlarında, uluslararası ilişkilerde meydana gelen değişiklikleri mekânsal açısından değerlendirir.
- Tarım, sanayi ve bilgi toplumlarında devletin rolünü değerlendirir.
- Tarihi şahsiyetleri ait oldukları ülkenin iç ve dış politikalarına etkileri açısından değerlendirir.
- Tarım, sanayi ve bilgi toplumlarında kültür ve kültürlerarası ilişkilerin gelişimini değerlendirir (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018b, s. 7).

11. Sınıf Umumi Tarih Dersi Alt Kazanımları

Alt kazanımlar; tarihsel zaman, tarihi mekân, devlet, şahsiyet ve medeniyet temalarına ayrılmıştır. Her temanın alt maddeleri bulunmaktadır. Temaların oluşturduğu alt maddeler ise 11. Sınıf Umum, Tarih dersinin alt kazanımlarını oluşturmaktadır.

1. Tarihsel Zaman

1.1. Tarihsel gerçekleri tarihsel zamana göre değerlendirir.

1.1.1. Ülkedeki sosyo-ekonomik yaşamın gerçeklerini, ekonomik gelişiminin belirli bir aşamasıyla bağlantılı olarak değerlendirir.

1.1.2. Ülkedeki siyasi hayatı, siyasi gelişiminin belirli bir aşaması açısından değerlendirir.

1.1.3. Kültürel gelişiminin belirli bir aşamasıyla bağlantılı olarak ülkedeki kültürel yaşamın gerçeklerini değerlendirir.

1.1.4. Dünyadaki ve Azerbaycan'daki olaylar, süreçler ve tezahürler arasındaki ilişkiyi tarihsel zaman açısından değerlendirir (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018b, s. 7).

2. Tarihi Mekân

2.1. Bir bölgedeki olaylar, süreçler ve tezahürlerle ilgili bilgiler edinerek değerlendirir.

2.1.1. Ülkelerin ve halkların sosyo-ekonomik ve kültürel hayatındaki değişimleri, uluslararası ilişkileri, entegrasyon sürecine ilişkin bilgileri, mekânsal açıdan değerlendirir.

2.1.2. Modern zamanlardaki jeopolitik değişiklikleri çeşitli şekillerde (haritalar, şemalar, tablolar, diyagramlar) sunar (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018b, s. 7).

3. Devlet

3.1. Devletlerin siyasal, sosyo-ekonomik ilişkilerini devletlerin gelişim doğasıyla ile birlikte değerlendirir.

3.1.1. Toplumun yeni ve modern gelişme aşamasında, devletlerin siyasi yapısını, (Almanya, İngiltere, Fransa, ABD, SSCB, Rusya, Türkiye, Japonya, Çin, Kore, Hindistan, İran, Kafkaslar, Orta Asya, Kırım, Volga, Sibirya, Arap ülkeleri), tarım, sanayi ve bilgi toplumları çerçevesinde değerlendirir.

3.1.2. Küresel sorunların çözümünde devletlerin rolünü açıklar.

3.1.3. Kaynaklara dayalı olarak devletlerin tarihini analiz eder, özetler ve tezler hazırlar (Bəhrəmova & Hüseynov, 2018b, s. 7-8).

4. Şahsiyet

4.1. Tarihsel şahsiyetleri dönem açısından değerlendirir.

4.1.1. Tarihsel kişilikler (Peter I, George Washington, III. Selim, Nadir Şah, Aga Mohammad Şah Kaçar, Napolyon I, Alexander I, Abraham Lincoln, Franklin Roosevelt, Vladimir Ilyich Lenin, Joseph Stalin, Mustafa Kemal Atatürk, Sun Yatsen, Charles de Konrad Adenauer, Turgut Özal, Mao Zedong, Jawahirlal Nehru, Haydar Aliyev) Bağlı oldukları ülkelerin iç ve dış politikalarına etkilerini değerlendirir.

4.1.2. Tarihi şahsiyetler üzerinde araştırma ve sunumlar yapar(Bəhrəmova & Hüseynov, 2018b, s. 8).

5. Medeniyet

5.1. Kültürleri ve medeniyetleri değerlendirir.

5.1.1. Tarım, sanayi ve bilgi toplumlarının kültürün gelişimi üzerindeki etkisini açıklar.

5.1.2. Tarım, sanayi ve bilgi toplumlarının kültürler arası ve medeniyetler arası ilişkiler üzerindeki etkisini kanıtlar.

5.1.3. Kültürlerarası ve medeniyetler arası ilişkiler üzerine özetler ve tezler hazırlar(Bəhrəmova & Hüseynov, 2018b, s. 8).

4.5.2. 11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Genel Künyesi

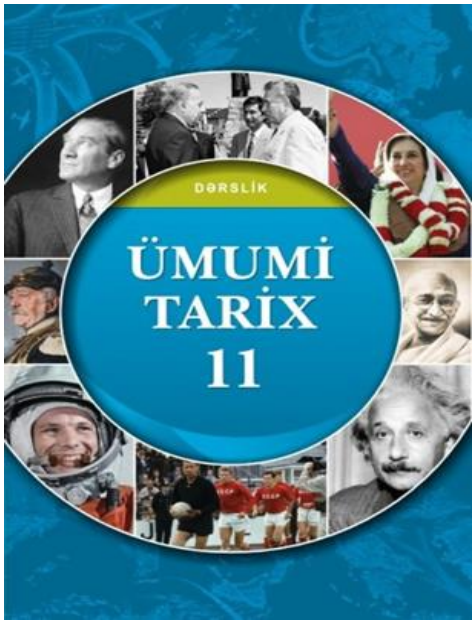
Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde 11. sınıf seviyesinde okutulan tarih kitaplarından bir diğeri Umumi Tarih ders kitabıdır. Umumi Tarih ders kitabı genel tarih dersi niteliğindedir ve Azerbaycan Tarihi ders kitabından farklı olarak burada diğer ülkelerdeki siyasal ve

kültürel gelişmelerden de bahsedilmektedir. 11. sınıf Umumi Tarih ders kitabı toplam 146 sayfadan oluşmaktadır. Konu anlatım kısmının yapıldığı sayfalar 6-143. sayfa aralığındadır. Ders kitabı XIX. yüzyıl dünya tarihinden başlayarak XXI. yüzyıl dünya tarihine değin Azerbaycan'ın ve dünya devletlerinin tarihini ele almaktadır. Ders kitabı 3 ana bölümden ve bölümler içerisine dağılmış 26 ana başlıktan oluşmaktadır. Bu ders kitabında diğer ders kitaplarının aksine 10. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabında olduğu gibi fasıl ve alt başlık ayrımı yapılmamıştır. 11.Sınıf Umumi Tarih ders kitabının dış kapak görseli *Şekil 5*'te, ünite ve fasıl başlıklarının dağılımı *Tablo 6'*da gösterilmektedir. Ders kitabının yazar kadrosunda bulunan isimler; Pərviz Ağalarov, Rövşən Hətəmov, Niyaməddin Quliyev, Hafiz Cabbarov, Elnur Hüseynov'dur.

Tablo 6

11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabı Bölüm ve Bölüm Başlıkları Dağılımı

Bölüm Sayısı	Bölüm Adı	Bölümdeki Başlık Sayısı ve İsimleri
I	XIX. ve XX. Yüzyıllarda Dünya Devletleri	1. ABD, Büyük Britanya ve Fransa 2. Almanya ve İtalya 3. Rusya 4. Osmanlı Devleti 6. İran, Hindistan, Çin ve Japonya 7. XIX. ve XX. Yüzyıllarda Devletlerarası İlişkiler 8. I. Dünya Savaşı 9. Medeniyet
II	1918 ve 1945 Yıllarında Dünya Devletleri	9. Versay-Washington Sistemi 10. ABD, Büyük Britanya ve Fransa 11. Almanya, İtalya ve SSCB 12. Türkiye ve İran 13. Asya Ülkeleri (Arap Ülkeleri, Hindistan, Çin ve Japonya) 14. XX. Yüzyılın 1920-1930 Yıllarında Devletlerarası İlişkiler 15. İkinci Dünya Savaşı ve Faşist Blok Üstünlüğü 16. Savaş ve Faşist Blokun Yenilgisi 17. Medeniyet
III	İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Dünya Devletleri (1945-2017)	18. ABD 19. Batı Avrupa Ülkeleri 20. SSCB ve Doğu Avrup Ülkeleri 21. Türkiye ve İran 22. Hindistan, Pakistan ve Arap Ülkeleri 23. Çin, Japonya ve Kore 24. Soğuk Savaş Devri 25. Muasır Devirde Devletlerarası İlişkiler 26. Medeniyet

Şekil 5. Ağalarov, P., Hətəmov, R., Quliyev, N., Cabbarov, H. & Hüseynov, E. (2018). *Ümumi tarix 11*. Bakü: Şərq-Qərb ASC.

4.5.3. 11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabında Ermenistan ve Ermeniler

4.5.3.1. Sovyet Dönemi

11. sınıf Umumi Tarih ders kitabında Azerbaycan ve Ermenistan ilişkileriyle alakalı bilgiler Sovyet döneminde yaşanan gelişmeler ile sınırlıdır. Sovyet dönemindeki Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine yönelik ders kitabında aktarılan bilgiler *"Yeniden Yapılandıramadan Sükût"* yan başlığı ile verilmiştir.

> "1985'te iktidara gelen Mihail Gorbaçov, "Perestroyka" adlı bir reform programı açıkladı. Kruşçev döneminden farklı olarak, yeniden yapılanma sadece ekonomik alanı değil, aynı zamanda iç ve dış politik sistemi de içeriyordu. Ekonomik reformlar kapsamında ticaret ve hizmetler alanında özel girişimciliğe izin verildi. Verimliliği artırmak için personelin azaltılması işsizliğin gelişmesine yol açmıştır. Enflasyon, grevler artıyordu ve üretim çöküyordu. …Toplumda meydana gelen sosyo-ekonomik süreçler Baltık ülkelerinde, Kafkasya'da ve diğer bölgelerde milliyetçiliğin artmasına neden olmuştur. Yeniden yapılanma politikası birçok eksikle gerçekleştirildi. Bir hükümet toplantısında bu eksiklikleri Gorbaçov'a cesurca anlatan Haydar Aliyev 1987'de görevden alındı. Bu

> durumdan istifade eden Ermenistan Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ arazilerine karşı bazı iddialar ileri sürdü. Bundan kısa bir süre sonrada Ermenistan ve Karabağ'da Azerbaycan nüfusuna karşı terör faaliyetleri başladı. Sovyet liderliğinin başarısızlığı, ülkede yeni ulusal çatışma merkezlerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu da ekonomik ve politik krizi derinleştirdi. Öte yandan parti ve devlet yönetimindeki muhafazakâr grup Gorbaçov'u anarşi yaratmakla suçladı. Ağustos 1991'de bir darbe girişiminde bulunuldu. Ancak halkın direnişi darbenin başarısız olmasına yol açtı. Bu, ülkedeki komünist rejimden hoşnutsuzluğu arttırdı ve Merkezi İktidarın düşüşünü hızlandırdı. SSCB'ye giren devletler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Aralık 1991'de Gorbaçov'un istifasıyla SSCB'nin varlığına son verildi" (Ağalarov, Cabbarov, Hətəmov, Hüseynov & Quliyev, 2018, s. 108-109).

"Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya" isimli eserinde Kamer Kasım (2009), dönemi şu şekilde aktarmaktadır; Dağlık-Karabağ sorunu SSCB dağılmadan önce, 1988 yılında başlamıştır. 1991 yılında ise Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsız olmasıyla birlikte sorun devletlerarası ve bölgesel bir sorun haline dönüşmüştür. Dağlık-Karabağ Otonom Bölgesi 5 Temmuz 1921 tarihli Komünist Partisi Merkez Komitesi Kafkasya Bürosu'nun kararı ile oluşturulmuştur. Sonraki süreçteyse Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bu bölgenin kendilerine bağlanması için 75 bin dilekçeyi Yüksek Sovyet Meclisine göndererek, bölgede referandum yapılmasını istemiştir. 1988 yılına gelindiğinde ise Dağlık-Karabağ Sovyeti, kendilerinin Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlanmalarını isteyen bir karar almıştır. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ise SSCB Anayasasına göre bu isteği reddetmiştir. Moskova'nın kararı da Azerbaycan SSC ile aynı yönde olmuştur. Ancak Dağlık-Karabağ Sovyet'indeki Ermeniler kararlarındaki ısrarlı yaklaşımı sürdürerek, DKÖB'nin merkezi Hankendi'de Azerbaycan Türklerine yönelik saldırı hareketleri başlatmışlardır. Öyle ki; bölgede yaşanan bu saldırılar neticesinde, 4 bin kişi ülke içerisinde yer değiştirmek zorunda kalmıştır.

4.6. Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddiasına Dair Bulgular İddiaları

Çalışma sürecinde 9. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı, 9. sınıf Umumi Tarih ders kitabı, 10. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı, 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı ve 11. sınıf

Umumi tarih ders kitapları incelenmiştir. 1915 Sevk ve İskân Kanunu'na ve Ermenilerin Türkiye'ye yönelik iddiasına dönük bulgular yalnızca 3 tarih ders kitabında bulunmaktadır. Bunlar 9. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı, 9. sınıf Umumi Tarih ders kitabı ve 11. sınıf Umumi Tarih ders kitabıdır.

4.6.1. 9. Sınıf Azerbaycan Tarihi Ders Kitabında 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddiasına Dair Bulgular

9. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabındaki 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Ermeni iddialarıyla alakalı verilen bilgiler şöyledir;

> "1915 baharında Doğu Anadolu'da Ruslara karşı yapılan yoğun çatışmalarda Ermeniler ihanet edip isyan ederek Osmanlı ordusuna açıktan arkadan saldırdılar. Rus ordusu ilerledikçe, Ermenilerin Türk-Müslüman ve Kürt nüfusu öldürülmeleri ve yağmalanması yaygınlaştı. 15 Nisan'da Ermeniler Van'da Türklere karşı yeni katliamlar yaptılar. Iğdır, Erzurum, Kars ve daha birçok bölgede cinayetler işlendi. Savaş devam ederken Ermenilerin sivil halka yönelik katliamları göz ardı edilemezdi. 24 Nisan'da İstanbul'da Ermeni yetkililer, halkı Osmanlı devletine karşı protestoya kışkırtmaktan tutuklandı. 27 Mayıs'ta kabul edilen yasaya göre, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinden iç bölgelere - Irak, Suriye ve Lübnan'a yerleştirilmelerine karar verildi" (Abdullayev vd., 2020, s. 77).

Osmanlı Devleti'nin 1915 yılında Ermenilere karşı aldığı kararlarla ilgili olarak kaynaklarda yer alan ifadeler şu şekildedir; Osmanlı Devleti'ni, Ermenileri göç ettirmeye zorlayan sebeplerin temeli I. Dünya Savaşı'ndan da öncesine dayanır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında Ermeni Patrikhanesi, Ermeni cemaatine, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etme fikrini yavaş yavaş aşılamıştır. Sultan II. Abdülhamit zamanında yer yer isyanlar çıkarmaya başlamışlardır (Hocaoğlu, 1975, s. 650).

Rusya, Osmanlı Devleti içerisinde Doğu Anadolu bölgesinde yaşamakta olan Ermenilerin durumuyla çok yakından alakadar olmuştur. 1880'den sonra dernekler kurarak örgütlenmeye ve militanlarla işbirliği yaparak; Osmanlı Devleti içerisindeki Ermenileri

örgütleyip, silahlandırmışlardır. Örgütlenen Ermeniler Osmanlı Devleti içerisindeki diğer Ermenileri isyan etmeleri için kışkırtmışlardır (Sonyel, 2009, s. 117).

I. Dünya Savaşı sırasında ise Ermeniler, isyancı çetelerle Türk köylerini basmış, kıtal ve yağma yaparak, köyleri yangınlarla harabelere çevirmişlerdir (Hocaoğlu, 1975, s. 650). Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde meydana gelen Ermeni isyanları üzerine Osmanlı Devleti, Başkumandanlık ve Bakanlığın müracaatıyla üç maddelik bir kanun çıkarmıştır. 27 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân kararları bu kanuna dayanmaktadır. Hükümeti tedbir kararı alamaya zorlayan Ermeniler, göçler neticesinde yine Osmanlı Devleti mülkü olan Suriye taraflarına yerleştirilmiştir. (Bal, 2010, 36-37; Halaçoğlu, 2006b, s. 50-51). 1915 yılında Ermenilerin göç ettirilmesi konusunda kaynak eserlerde verilen bilgiler ile ders kitabında verilen bilgilerin örtüştüğünü söylemek mümkündür.

4.6.2. 9. Umumi Tarih Ders Kitabında 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddiasına Dair Bulgular

Ders kitabındaki 1915 Ermeni olayları hakkındaki ifadeler şu şekildedir;

> "Kafkas cephesinde çatışmaların başlamasından sonra Ermeni silahlı birlikleri arka cephede yoğunlaştı. Türk-Müslüman nüfusunu yok etmeye, Osmanlı ordusu için mühimmat ve yiyecek taşıyan karavanlara baskın yapmaya başladılar. Bu nedenle, Osmanlı Devleti 24 Nisan 1915'te Ermeni müfrezelerinin liderlerinin tutuklanmasına, aynı yılın Mayıs ayında Ermeni halkının ön cepheden imparatorluğun iç bölgelerine göçüne karar verdi. Bundan sonraki yıllarda Ermeni siyasetçiler bu olayı "devlet düzeyinde Türkler tarafından Ermenilerin örgütlü yıkımı" olarak nitelendirerek "Ermeni Soykırımı" iddiasını ortaya koydular" (Ağayev vd., 2020, s. 18).

İlgili kaynak eserlerde 1915 Ermeni Sevk ve İskânı;

I. Dünya Savaşı gerçekleştiği sırada Rusya ile Osmanlı ve Alman kuvvetleri savaşmaktaydı. Bu savaş sırasında Ruslar, Ermeni gönüllü birliklerinden yardım almaktaydı. Ruslara yardım eden Ermeni gönüllü birliklerinin sayısı konusunda net bir bilgi olmasa da bu sayının binleri hatta yüzbinleri bulduğu düşünülmektedir. Gönüllü

Ermeni birliklerinin amacı; Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan ve Ermenilerin Batı Ermenistan olarak isimlendirdiği Doğu Anadolu topraklarından Türkleri atmaktır. 1915 yılının ilk aylarında, ilk olarak Van ardından Zeytun'da ve Anadolu'nun birçok yerinde ortaya çıkan isyanlar neticesinde Osmanlı Devleti bünyesindeki yöneticiler Ermenilerin ciddi bir tehlikeye dönüştüklerinin farkına varmışlardır. Bunun sonucu olarak da Ermeni komitalar konusunda kararlar almaya mecbur kalmışlardır (Özşavlı, 2019, s. 20-21).

24 Nisan 1915'e kadar giden süreçte Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne I. Dünya Savaşı devam ederken çok fazla zarar vermişlerdir. Yerel halka ait tarla ve bahçeleri yakmak, yüzbinlerce Müslümanı genç, yaşlı, kadın, çocuk demeden katletmek, cephelerden dönen yararlı askerleri öldürmek, Osmanlı ordusunun ikmal yollarını tahrip etmek, Osmanlı Devleti aleyhine casusluk yapmak bunlardan sadece bazılarıdır (Özçelik, 2000, s. 35-36).

24 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezareti; Ermeni komitalarına ait merkezlerin kapatılması, merkezlerde yer alan evraklara el konulması ve komita elebaşlarının yakalanması konusunda talimatname yayınlamıştır. Dâhiliye Nezareti'nin talimatnamesi üzerine İstanbul'da 24 Nisan günü 2354 kişi tutuklanmıştır (Gürün, 2012, s. 319).

26 Mayıs 1915'te Başkomutanlık, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler ile Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı diğer merkezlerde yeniden isyan merkezleri oluşmasına engel olmak amacıyla, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerlerden Ermenileri gönderme kararını almıştır. Aynı gün içerisinde Dâhiliye Nezaretince, Sadaret Makamına bir yazı gönderilerek Ermenilerin isyan hareketi halinde oldukları ve içinde bulundukları ihanetler hakkında bilgi verilerek sevk yapılmasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Ertesi gün 27 Mayıs 1915'te ise Osmanlı Hükümetince, kendisine karşı isyan edenlere karşı önlem alma yetkisini içeren Sevk ve İskân Kanunu onaylanmıştır. Onaylanan bu kanun, geçici bir kanunundur. Zira meclis toplantı halinde değildir (Sonyel, 209. S. 364).

Ermeniler arasında Katolik ve Protestan olup zararlı faaliyetlerde bulunmayanlar sevk kanuna tabii tutulmamışlardır. Bu sebeple Ermeniler arasında din değiştirme çabası içine

girenler de olmuştur. Ancak Osmanlı Hükümeti, bu girişimlere itibar etmeyerek bu gibi kimselerin sevkinden vazgeçmemiştir. Hükümet, yolculuğa dayanamayan Ermeni çocuklar içinse yetimhaneler açmış hatta ABD'de Near East Relief isimli yardım kuruluşu aracılığıyla Ermenilere yardım eli uzatmıştır (Günay, 2009, 579).

4.6.3. 11. Sınıf Umumi Tarih Ders Kitabında 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddiasına Dair Bulgular

11. sınıf Umumi Tarih ders kitabında en çok yer tutan konulardan biri; 1915 Ermeni olayları ve döneme ilişkin tarihsel anlatılardır. Bu dönemle ilgili ifadeler *"I. Dünya Savaşı"* başlığı altında anlatılmıştır. 41. sayfadan 45. sayfaya kadar bu konu üzerinde durulmuştur. Konu ders kitabı içerisinde yerli ve yabancı birçok kaynak eserden istifade edilerek hazırlanmış, kaynakların künye bilgilerine de ders kitabı konu anlatımı yaptığı sayfalar içerisinde yer verilmiştir.

Ders kitabındaki 1915 Ermeni Tehciri hakkındaki ifadeler şu şekildedir;

> "*Büyük Yalan.* Müttefikler tarafından silahlandırılan ve kışkırtılan Ermeni terör grupları, 1915 Nisan ayının ortalarında Van'da isyan ederek sivilleri, Türk ve Müslümanları katletmeye başladılar. Daha sonra Ermeniler Doğu Anadolu'da sivil halka karşı terör faaliyetleri uyguladılar. Ayrıca casusluk faaliyetlerini Müttefikler lehine artırdılar. Ermenilerin yaptığı soykırımın hedefi sadece Müslüman nüfus değildi. Bölgede yaşayan Rumlar ve Yahudiler de Ermeni terörüne maruz kaldılar. Buna karşılık, Osmanlı Devleti öncelikle Ermenilerin dini ve siyasi liderlerinden öldürme ve yağma hareketini durdurmalarını talep etti. Ancak katliamların Ermeniler tarafınca devam ettirilmesi, 24 Nisan 1915'te Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlerde suçlu olanların tutuklaması emrini vermiştir. Ermenilerin her yıl "soykırım günü" olarak kaydettikleri tarih, aslında Ermeni çetelerinin liderlerinin tutuklandığı gündür. Mayıs ayında cephede yaşayan Ermenilerin geçici olarak iskân edilmesine ilişkin bir yasa kabul edildi. Kafkas cephesindeki Rus komutanlar, Ermeni çetelerinin Müslüman nüfusa karşı vahşet işlediklerini, cinsiyeti ve yaşı ne olursa olsun herkesi öldürdüğünü kabul ettiler. Bu vahşet, iskân kanunundan önce de sistematik olarak yürütülüyordu" (Ağalarov vd., 2018, s. 41).

Ders kitabı yazarlarınca *"Büyük Yalan"* başlığı verilen bu paragrafın ardından konuya ilişkin verilen diğer bilgiler şu şekildedir.

"Ermeni terör gruplarının emirleri: "

1. Rus ordusu sınırı geçer geçmez Ermeni grupları ve firariler onlara katılarak Osmanlı ordusuna saldıracaklar.

2. İki yaşını doldurmuş tüm Müslümanlar öldürülecek.

3. Ermeniler evlerini, yemeklerini ve kiliselerini terk edecekler, hayır kurumlarını yakacaklar ve Müslümanmış gibi propaganda yapacaklar.

4. Cepheden yaralı olarak dönen Osmanlı askerleri öldürülecek" (Ağalarov vd., s. 42).

Ders kitabının bu paragrafında ise "*Ermeni Terör Gruplarının Emirleri"* başlığı atılarak 4 maddede bu emirlere yer verilmiştir. Koyu renkli kutucuk içerisinde ders kitabında yer alan bu pasajda herhangi bir yorumlama yapılmamış, maddelerin ardından bilgilerin nereden alındığı gösterilmiştir. Bu bilgilerle ilgili olarak kaynakçada verilen çarpıcı husus ise aynı ifadelere dair farklı devletlere ait alta alta dört kaynakça gösterilmiş olmasıdır. Bu kaynaklar sırasıyla şu şekildedir;

"1. Türkiye Genelkurmay Arşivleri, ATASE, 1/2 numara, belge / 2061

2. Kapriel Serope Papazian, Patriotism Perverted, s. 37-38.

3. Aram Turabian, Les Volontaires Arméniens Sous Les Drapeaux Français Broché (Fransız Bayrağı Altında Ermeni Gönüllüler), s. 6.

4. Georges de Malevill, 1915 Ermeni Trajedisi, s. 34-35.

Ders kitabında geçen 1915 Ermeni olaylarına ilişkin bir diğer paragrafta ise Sevk ve İskân Kanunu'nun içeriği ile bilgiler, Yusuf Halaçoğlu'nun Ermeni Tehciri isimli eseri kaynak gösterilerek verilmiş ve kanuna dair bilgiler şu şekilde aktarılmıştır;

"27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu:

1. Yeniden yerleştirilmesi gerekenler güvenli bir şekilde varış yerlerine ulaştırılacaktır.
2. Yollarda konforu, can ve mal güvenliği sağlanacaktır.
3. Geçimlerini ve yiyeceklerini sağlamak için gerekli tüm yardım sağlanacaktır.
4. Mali durumlarına göre onlara mal ve arazi verilecektir.
5. Devlet tarafından bir ev yapılacak" (Ağalarov vd., 2018, s. 42).

Ders kitabı diğer üç ders kitabına (9. sınıf Azerbaycan Tarihi, 9. sınıf Umumi Tarih ve 11. sınıf Azerbaycan Tarihi) nazaran konuya daha bilimsel bir bakış açısı yaklaşarak, ders kitabında yer alan ifadelerin alındığı kaynak eserlerin künye bilgileri paragraf sonlarında verilmiştir. Ders kitabının 41. ve 42. sayfasında yer alan bu durum, konuya titizlikle yaklaşıldığını ve bilimsel bir tarih yazıcılığı gözetilerek konunun anlatımının yapıldığını göstermektedir. Ders kitabında 1915 Ermeni olaylarının yer aldığı bir başka sayfa ise 44. sayfadır. Sayfanın yarısını kapsayan kare bir kutu içerisinde okuma parçası biçiminde, *"Uydurma Ermeni Soykırımı"* başlığı altında verilmiştir. Bu başlık altında verilen bilgiler şu şekildedir;

> "… Ermeniler ve Müttefikler bu olayları siyasi amaçlarla propaganda aracı olarak kullandılar ve yalanladılar. Sözde Ermeni soykırımını destekleyen ilk kaynaklardan biri İngiliz hükümeti tarafından 1916'da hazırlanan *Mavi Kitap*'tır. Yazarlar Bu kişilerin isimleri gizli tutuldu, ancak *Mavi Kitap*'ın sahteliği, ünlü Amerikalı tarihçi J. Mc Carthy tarafından İngiliz arşivlerinde bulunan bir belgenin ardından kanıtlandı. Kitapta yer alan belge ve raporlar Osmanlı devletine karşı propaganda niteliğindeydi. Amerikalı misyonerlerin Rus ordusunun bir parçası olarak Osmanlı ordusuna karşı savaşan ve Anadolu'daki Müslüman nüfusa karşı soykırım yapan Taşnak Partisi'nin lider ve aktivistleri olduğu belirlendi (Justin Mc Carthy, Dünya Savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu, Ankara 2001, s. 21). Bu kitabın editörlerinden ünlü tarihçi A. Toynbee daha sonra olaylara tek taraflı yaklaştığını ve tarihi gerçekleri sübjektif olarak sunduğunu itiraf etmiştir (William H. Mc Neil, Arnold Toynbee a life, Oxford University Press, s. 74.) Ayrıca, 1922'de yayınlanan *The Western Question in Greece and Turkey*'in 50. sayfasında, *Mavi Kitap* propagandası. İngiliz hükümetinin bu kitabı hazırlamaktaki temel amacı, Amerikan kamuoyunda Ermenilere karşı bir acıma duygusu yaratarak, Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa daha erken girmesini sağlamaktı. İngiliz hükümet bakanlarına göre, kitap ABD Başkanı Wilson'ın savaşa katılma kararında önemli bir faktördü" (Ağalarov vd., 2018, s. 44).

Paragrafta yer alan bu ifadelere ilişkin ders kitabında gösterilen kaynak; Türk siyasetçi ve diplomat Şükrü Elekdağ'ın, Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan "*Tarihi Hakikatler ve Uluslararası Hukukun Işığında 'Ermeni Soykırımı' İddiası"* isimli makalesidir. Konu devamında yer alan diğer paragraf ise şu şekildedir;

> "İstanbul'da, İzmir'de, imparatorluğun Avrupa yakasında ve diğer bölgelerde yaşayan on binlerce Ermeni neden soykırıma uğramadı?" Hayatta kaldılar ve kimse onları sınır dışı etmedi. ...Türklerin öldürülmesine göz yuman Batı medyası, öldürülen Ermeni sayısını şişirmiştir. Osmanlılar tüm Ermenileri yok etmek istediyse, neden buralardaki Ermenilerin hayatta kalmalarına izin verdiler? En ikna edici kanıt ise sürgün edilenlerin çoğunun hayatta kalmış olmasıdır" (Ağalarov vd., 2018, s. 44).

Verilen bu paragraf ise Amerikalı tarihçi Justin Mc Carthy'nin Türkler ve Ermeniler isimli kitabından alınmış, kitabın künye bilgilerine paragraf sonunda yer verilmiştir. Ders kitabı konu ile ilgili taraf ve bitaraf iki tarih çalışmasına yer vererek objektif tarih yazıcılığı gerçekleştirmiştir. Konu sonunda verilen değerlendirme sorusu ise şu şekildedir;

> "Yazarlar *'Ermeni soykırımı'* uydurma olduğunu nasıl temellendirmişler ve Batı medyasını neyle suçlamaktadırlar? Kaynağa göre Batı basınının konumunu muasır dönemle ilişkilendirin" (Ağalarov vd., 2018, s. 44).

Konu sonunda paragraftan yola çıkarak öğrencilerden soruyu cevaplamalarını isterken onları kanıt kullanmaya sevk etmekte, muasır dönemle ilişki kurmalarını isteyerek ise öğrencilerin tarihsel empati bilincini geliştirmektedir.

4.7. Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan'ın Diğer Komşu Devletlerle Olan İlişkiler Yönelik Bazı Bulgular

Azerbaycan lise tarih ders kitabında Azerbaycan Devleti'nin Rusya, İran ve Gürcistan'a bakış açısını yansıtacak bazı paragraf örnekleri ise şunlardır;

> "Azerbaycan, Ermenistan hariç tüm komşu ülkelerle normal ilişkiler kurmuştur. Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkiler en üst düzeydedir. Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev'in "bir millet, iki devlet" dediği bu iki ülke arasındaki askeri-siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliği, XXI yüzyılın ilk on yıllarında genişlemiş ve bugün stratejik düzeye ulaşmıştır" (Abdullayev vd., 2020, s. 185).

> “Güney Kafkasya'da barış ve güvenliğin sağlanması Azerbaycan için hayati önem taşımaktadır. Rusya 2008 yılında Gürcistan'a askeri müdahale gerçekleştirdiğinde, Azerbaycan çok zor bir seçim ile karşı karşıya kaldı. Rusya ile yakın işbirliği ilişkilerinin korunması ülkemiz için çok önemliydi. Aynı zamanda, bölgedeki ana stratejik müttefikimizi-Gürcistan'ı korumak gerekiyordu. Azerbaycan hükümeti Rusya ile ortaklıkları sürdürmeyi başardı. Bu sayede Azerbaycan petrol ve gazını Gürcistan topraklarına taşıyan stratejik boru hatlarının güvenliği sağlandı. Gürcistan'a da mümkün olduğu kadar diplomatik ve siyasi destek verildi. Şu anda, binlerce vatandaşımızın yaşadığı Rusya ve Gürcistan ile olan bağlarımız dinamik olarak gelişmektedir” (Abdullayev vd., 2020, s. 186).

> “Azerbaycan yönetimi, İran İslam Cumhuriyeti ile karşılıklı yararlı işbirliğinin gelişimine özel önem vermektedir. Azerbaycan Konsolosluğunun Tebriz'de 2004 yılında açılması, ülkelerimiz arasındaki işbirliğinin genişlemesine ivme kazandırdı” (Abdullayev vd., 2020, s. 186).

Ders kitabında Azerbaycan’ın komşuları ile olan ilişkilerine örnek olarak verilen paragrafları incelediğimizde; genel itibariyle Ermenistan haricindeki komşuları ile iyi ilişkiler kurduğu ve kurmaya çalıştığı görülmektedir.

Azerbaycan lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan’ın yaşadığı sınır problemleriyle ilgili olarak; Ermenistan’la yaşananların dışında bir de Gürcistan ile yaşanan Zaqatala sorunu işlenmiştir. Bu sınır sorunu ve çözümü ders kitabında şu şekilde yer almaktadır;

> “Ermenistan'ın aksine Azerbaycan'ın Gürcistan ile toprak anlaşmazlıkları kanlı çatışmalara ve geniş çaplı askeri operasyonlara yol açmadı. Cumhuriyetler arasındaki ana tartışmalı bölge olan Zagatala bölgesinin kime ait olduğu sorunu ancak Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra çözüldü. 1921'de cumhuriyetler arasında yapılan bir anlaşma uyarınca Gürcistan, Zagatala bölgesi üzerindeki tüm iddialarından vazgeçti. Çatışmanın çözümünde bazı faktörler önemli bir rol oynadı. Zagatala ilçesinin nüfusunun mutlak çoğunluğunun (%92-95) Müslüman olması ve Azerbaycan'da aidiyet konusunda güçlü bir irade göstermesi bölgenin Azerbaycan'da kalmasında belirleyici bir faktör oldu. Ancak, daha önce Zagatala ilçesine ait olan ekilebilir ve mera arazilerinin bir kısmı daha sonra Gürcistan'ın Siğnağı ilçesine devredildi” (Ağalarov vd., 2018, s. 121).

Kitaptan alınan ifadelere bakıldığında Azerbaycan içinde, Gürcistan’ın olumlu bir imaja sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Azerbaycan’ın, yaşanan sorunlar karşısında karşılıklı tavizler ve uzlaşı politikası izlenmesi halinde çatışmaya girilmeden de komşularıyla olan sınır problemlerini çözebildiğini gösteren bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ders kitabında Sovyet yönetimi altında Azerbaycan'ın, Sovyet Rusya'ya karşı duyduğu duygu durumunu betimleyen ve Sovyet imajını gözler önüne seren paragraf ise şu şekildedir;

> "20. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Sovyet toplumu ekonomik, kültürel ve manevi bir kriz yaşadı. Üretim oranındaki istikrarlı düşüş, işgücü verimliliğinde bir azalmaya, tüketici talebindeki memnuniyetsizliğe yol açtı. Ekonomik yaşamın yönetiminde zorluk çeken Sovyetler Birliği'nin bürokratik aparatı, yolsuzluk ve durgunluğun arasında sıkışmıştı. Sovyet iktidarının 60 yıl boyunca milyonlarca insanın kanı pahasına yaratabileceği idari sistemi, yıllar içinde etkinliğini kaybetti. Ulusal zenginliklerin yağmalanması, merkeze yanlış bilgi verilmesi, şişirilen hesaplar ve "kardeş" cumhuriyetlere karşı yapılan ulusal ayrımcılık, basit bir Sovyet vatandaşının zihninde komünist ideolojiye ve komünist partisine olan inancını azalttı. Komünist Parti'nin hayali idealleri Sovyet toplumunun kültürel ve manevi yaşamına darbe vurdu" (Ağalarov vd., 2018, s. 148).

> "1992 sonunda 1993 başında Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri ağır savaşlara girmeye zorlandı ve bir dizi yenilgiye uğradı. 1993 yılının başında Rusya, Azerbaycan'a Rus ordusuna güvenmesi ve BDT'ye girmesini ya da sadece kendine güvenmesi gerektiğini söyledi. Azerbaycan, Rusya'nın ültimatom önerisini kabul etmedi. 1993 yılının Şubat ayı başlarında Ermeniler, 7. Rus ordusunun 128. motorlu tüfek alayı ve paralı askerler, çoğunlukla kazakların katılımıyla Agdar bölgesinde saldırıya geçtiler" (Ağalarov vd., 2018, s. 172).

Ders kitabı bu paragrafta, Sovyet yönetimi altındaki diğer cumhuriyetlerinde bu yönetimden memnun olmadığını belirtmiştir. Sovyet yönetiminin, kardeşlik adı altında birleştirdiği bu cumhuriyetlerin aslında kendi arasında milliyetçi ayrımlara maruz kaldığını ifade etmektedir. Yaşanan bu ayrımında, Sovyet Cumhuriyetlerin manevi ve kültürel yaşamlarına darbe indirmekle birlikte komünizme olan inançlarını da sarstığını belirtmiştir. Rusya Federasyonu ile olan ilişkilerine örnek teşkil edecek paragraf ise ders kitabında şu şekilde yer almaktadır.

Azerbaycan lise tarih ders kitaplarında gözlemlenen bir başka tutum ise soykırım konularına yöneliktir. Buralarda komşu devletlerine dair tutumlarına ilişkin bulguların yanı yaşanan hadiselere karşısındaki duyarlılığını da göstermektedir. Bu bulgular şu şekildedir;

Azerbaycan lise tarih ders kitaplarında işlenen bir konu Srebrenitsa Soykırımı'dır. Konu *"Unutulan Soykırım Tekrarlanır!"* yan başlığı atılarak işlenmiştir. Konuyu 1915 Ermeni

olayları ve Ermenilerle bağlantılı yapan durum ise ders kitabının konu sonunda verilen sorudur. Ders kitabında yer alan ifadeler şu şekildedir;

> "Sosyalist sistemin çöküşüne yeni çatışmaların ortaya çıkması eşlik etti. Yugoslavya, dini (İslam, Katolik ve Ortodoks) ve etnik çeşitlilik ile karakterize edildi. 1991 yılında Yugoslavya'da etnik ve dini bir savaş patlak verdi. Ortodoks Sırplar, Katolik Hırvatlar ve Müslüman Boşnaklar arasında bir savaş vardı. 1992'de BM, Yugoslavya'ya ekonomik ambargo uyguladı. Sırp milliyetçileri Bosnalı Müslümanlara karşı soykırım yaptılar. Bölgenin güvenliği, Müslümanların silahlarını toplayan BM barış güçlerine emanet edildi. Sırp milliyetçileri bundan yararlanarak 1995 yılında Srebrenitsa'da Müslümanlara karşı soykırım yaptılar. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'nın en büyük katliamı oldu.1995'te NATO uçakları Bosna'daki Sırp güçlerini vurdu. Bosna savaşı Dayton Antlaşması (ABD) ile sona erdi. BM savaş suçları mahkemesi Sırp askeri ve siyasi liderlerini Srebrenitsa Soykırımı'ndan suçlu buldu. 2015 yılında Rusya, BM Güvenlik Konseyi'nin olayları soykırım olarak tanıma önerisini veto etmişti" (Ağalarov vd., 2018, s. 110).

Paragraf sonrası ders kitabında yer alan soru şu şekildedir;

> "Sözde *"Ermeni soykırımını"* tanıyan Rusya'nın Srebrenitsa Soykırımı'nı tanımamasını nasıl değerlendiriyorsunuz?" (Ağalarov vd., 2018, s. 110).

Ders kitabında yer alan bu soru ile 1915 Ermeni olaylarına ilişkin Azerbaycan'ın hassasiyetini göstermesinin yanı sıra Rusya'nın iki olay karşısındaki tutumunu öğrencilerden değerlendirmesi istenilmiştir.

Ders kitabında, Srebrenitsa Soykırımı ile ilgili olarak daha sonrasında renkli kutucuk içerisinde ABD'li gazeteci ve yazar David Rohde'nin "*Son Oyun"* isimli eserinden alıntılara yer verilmiştir. Yapılan alıntılamanın ardından ise Hocalı Soykırımı ile Srebrenitsa Soykırımı arasında benzerlik kurulmaya çalışılmıştır. Ders kitabında yer alan ifadeler şu şekildedir;

> "Uluslararası toplum, binlerce insanı tek taraflı olarak silahsızlandırdı ve ardından en acımasız düşmanlarına teslim etti. …Uluslararası toplumun tutumu katilleri; cesaretlendirdi ve onlara yardım ederek işlerini kolaylaştırdı. Aslında Srebrenica'na ele geçirilmemeliydi. …Binlerce Bosnalı

> Müslüman çocuk, babalarının, dedelerinin ve akrabalarının Sırplar tarafından öldürülmesi hikâyesiyle büyümemeliydi" (Ağalarov vd., 2018, s. 110).

Denildikten sonra ifadelerin yer aldığı David Rohde'nin *"Son Oyun"* isimli kitabının künye bilgilerine yer verilmiş ve ardından şu soru sorulmuştur;

> "Yazar olayın nedeni olarak neyi gösteriyor ve uluslararası toplumu ne için suçluyor? Hocalı ve Srebrenitsa soykırımlarını şekil ve kaynaklar açısından karşılaştırın" (Ağalarov vd., 2018, s. 110).

Ders kitabının sorulan soruda, olayların kaynaklara göre karşılaştırmasının yapılmasının istenilmesi ise bilimsel tarih yazıcılığının gözetildiğini göstermektedir. Bunun yanında direkt bir sonuç verilmeyip, sonuca öğrencinin kendisinin ulaşmasının istenilmesi ile ders kitabının öğrenciyi bir tarihçi gibi araştırmaya sevk ettiğini ve tarih biliminin etiğine uygun hareket edildiğini göstermektedir.

Ders kitabında işlenen bir diğer konu ise Almanların, Yahudilere uyguladığı soykırımdır. Holokost'un tanımlamasına ders kitabında yer verilmiş, ilerleyen sayfalarda ise bu konu ile ilgili bir değerlendirme sorusu sorularak, Ermeniler tarafından 1992 yılında gerçekleştirilen Hocalı Soykırımı'na atıfta bulunulmuştur. Ders kitabında bu kısımlar şu şekilde geçmektedir;

> "Savaş yıllarında Avrupa'da Naziler tarafından Yahudilere karşı soykırım gerçekleştirildi. Tahminlere göre, yaklaşık 6 milyon Yahudi öldürüldü ve insanlar üzerinde korkunç tıbbi deneyler yapıldı. Yahudilere karşı yapılan bu soykırım dünya tarihinde Holokost olarak bilinir. Yunanca adı, kurbanı yakarak öldürme biçimi ile ilişkilidir" (Ağalarov, 2018, s. 90).

> "Holokost nedir? Holokost'u Hocalı Soykırımı ile karşılaştırın" (Ağalarov vd., 2018, s. 92).

Buraya kadar olan kısımda ve sonrasında Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan hiçbir olayda direkt bir suçlama içeren ya da karşı tarafı incitecek bir ifade kullanmayan ders kitabı, objektif tarih yazıcılığını gözeterek tarih yazımı gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Olayları temellendirerek anlatan ve sıklıkla kanıt kullanma yoluna giden ders

kitabı, Ermenilerle ilgili olarak diğer örneklerde var olduğu üzere, yapılan eylem ve olaylar arasında benzeşim kurdurarak öğrencilerin çıkarımda bulunmalarını sağlamaktır.

11. Sınıf Umumi Tarih ders kitabı, dünya üzerinde soykırıma uğramış milletlerin yaşadıkları bu hadise için de duyarlılık göstermektedir. Ders kitaplarında bu duyarlılık sadece kendi yaşadıkları elim hadiselerle kıyas etmek veya kendilerine bu durumdan bir pay çıkartmak için yapılmamaktadır. Bu durum ders kitabının 127. sayfasında yer alan Doğu Türkistan örneğinden açıkça anlaşılmaktadır. Ders kitabında yer alan bu örnek şu şekilde geçmektedir;

> "Uygur Türkleri ve Çin. 1944 yılında Uygur Türkleri Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurdular. Ancak, 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti bu devletin topraklarını işgal etti. Bundan sonra Çin, Uygur Türklerine karşı bir asimilasyon politikası izlemiştir. Hakları ihlal edilmekte ve ibadetleri kısıtlanmaktadır. 2009 yılında Urumçi'de bir Uygur katliamı gerçekleştirildi. Maalesef uluslararası toplum katliama tepki vermedi" (Ağalarov vd., 2018, s. 127).

Ders kitabında, bu konunun anlatımının ardından Ermenilerle Azerbaycan arasında geçen herhangi bir olayın mukayesesi yapılmamıştır. Ders kitabında sergilenmiş olan bu tutum ile diğer iki örneğin Ermeni imajını kötücül göstermek amacı verilmediğini, sadece olaylar arasında benzerlikler görüldüğü için Hocalı Soykırımı veya 1915 Ermeni olaylarıyla alakalı mukayese soruları sorulduğu anlaşılmaktadır.

4.8. Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Ölçme ve Değerlendirme Sorularında Ermenistan ve Ermeniler Bulgusu

Ders kitaplarının amaç ve işlevleri; öğrenmeyi yapılandırma, geliştirme, rehberlik etme, kendi kendine öğrenme ile ölçme ve değerlendirmeye katkı sağlamak olarak sıralanabilir. Nitekim ders kitaplarının içeriğine bakıldığında amaç, konuya ilişkin genel bilgi vermektir. Buna bağlı olarak ders kitapları, üniteyi geliştirip öğrenmeyi yapılandırırlar. Nihayet bilgiyi örgütler, öğrenmeye rehberlik ederek, ölçme ve değerlendirme çalışmalarına yer verirler (Can & Erkılıç, 2018, s. 297). Ölçme ve değerlendirme çalışmaları, ise eğitim

kalitesinin önemli bir göstergesi olması sebebiyle eğitim sisteminin bütünleyici parçası konumundadır (Uğurlu & Usta, 2018, s. 976).

Araştırma kapsamında ele alınan Azerbaycan tarih ders kitaplarında konunun başında, sonunda ve konu içerisinde ölçme değerlendirme sorularına yer verilmiştir.

Konu başlangıcında yapılan ölçme değerlendirmeler; konuya hazırlık niteliğindedir.

Konu aralarında yapılan ölçme değerlendirmeler; anlatılan konu başlığı ile alakalı bir veya art arda gelen iki soru ile yapılan konu içi değerlendirmelerdir.

Konu sonunda verilen ölçme değerlendirmeler; konuyu öğrencinin ne kadar anladığını belirlemeye dönük tüm bir ünitenin konu başlıklarını kapsayan genel bir değerlendirme çalışması olduğu tespit edilmiştir.

Azerbaycan tarih ders kitaplarında bu üç tür değerlendirme çalışmasının tümünde kullanılan soru tipi; açık uçlu soru tipidir. Ders kitabı içerisinde açık uçlu soru tipinden hariç herhangi bir soru tipi çeşidi bulunmadığı görülmüştür.

Açık uçlu soru tipi; *"yazılı yoklama", "klasik sınav"* ya da *"açık uçlu sınav"* olarak çeşitli şekillerde isimlendirilmektedir. Johnson & Christensen (2004); açık uçlu soruların sınava giren kişilere açıklama, karar verme, karmaşık düşünceleri açığa vurma imkânı verdiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu soru tipi sayesinde öğrencilerin daha doğal bir dille kendilerini ifade edilebildiklerini belirtmişlerdir. Açık uçlu soru tipi her düzeyde bilişsel basamağı ölçme özelliğine sahiptir. Bu konuda Turgut & Baykul (2014), açık uçlu soru tipiyle öğrenciden istenenin; cevapları kendisinin düşünmesi, tasarlaması, düzenlemesi ve yazması olduğunu ifade etmektedirler (Koyuncu, 2017, s. 16-17).

Azerbaycan tarih ders kitaplarında verilen açık uçlu soruların ders kitapları içerisinde üniteler arası dağılımı *Tablo 7'* de gösterilmiştir. Tarih ders kitaplarında yer alan ölçme değerlendirme soruları incelenirken Ermenilerle ilgili ünite içerisinde kaç soru sorulduğuna ve bu soruların neler olduğuna da bakılmıştır.

Tablo 7

Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Soru Dağılımı

	Hazırlık Soruları	Konu İçi Sorular	Ölçme Değerlendirme Soruları	Toplam Soru
9. S.A.T.D.K.	72	193 (3)	283 (24)	572 (27)
9. S.U.T.D.K.	26	185 (9)	205 (7)	415 (16)
10.S.A.T.D.K.	80	212	215	520
11.S.A.T.D.K.	79 (4)	150 (12)	241 (13)	470 (29)
11.S.U.T.D.K	42	96 (2)	156 (1)	294 (3)

"Parantez içerisinde Ermeniler alakalı sorularının sayısı verilmiştir"

Tablo 7 incelendiğinde 10. Sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabında Ermeniler ve Ermenistan'a yönelik hiç soru sorulmadığı görülmektedir. Toplam 29 soru sayısıyla 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı Ermenistan ve Ermenilerle ilgili en çok sorunun sorulduğu ders kitabı olmuştur. Toplam 3 soru sayısıyla da 11. sınıf Umumi Tarih ders kitabı Ermenistan ve Ermeniler konulu en az sorunun sorulduğu ders kitabıdır.

4.8.1. Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Ermenistan ve Ermenilerle İlgili Sorulan Açık Uçlu Sorulardan Bazı Örnekler

"Ermenilerin göç politikasının uygulanmasında Çarlık amacı neydi?" (Ağayev vd., 2020, s. 14).

"Çarlık Rusya'nın Ermenileri silahlandırmasının amacı neydi?" (Ağayev vd., 2020, s. 18).

"Ermeni Soykırımı" nın bir kurgusallığını temellendiriniz" (Ağayev vd., 2020, s. 18).

"Ermenistan Cumhuriyeti'nin (Ararat) işgal politikasının gerekçesi nedir? Modern çağda bile bu gibi işgalci politikanın canlı örneklerini listeleyerek olayları uygun şekilde analiz ediniz" (Ağayev vd., 2020, s. 76).

"Ermenilerin Karabağ'a yönelik iddiaları hangi tarihi geçmişe aittir? Karabağ'da hangi sözleşmelere göre yeniden yerleşim yapılmıştır?" (Ağayev vd., 2020, s. 105).

"Ermenistan komşu devletlerine hangi toprak iddialarında bulunmaktadır?" (Ağayev vd., 2020, s. 106).

“Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'a göçüne ilişkin bir çalışma yürütün, bölgedeki siyasi olayların ve savaşın bu süreci nasıl etkilediğini açıklayınız” (Ağalarov vd., 2018, s. 25).

“Ermeni çetelerinin eylemleri neden soykırım olarak adlandırılmalıdır?” (Ağalarov vd., 2018, s. 51).

“Ermenilerin hedefleri nelerdi? Onları çağdaş zamanla karşılaştırarak sonuçlara varınız” (Ağalarov vd., 2018, s. 53).

“Yirminci yüzyılın başında ve sonunda Karabağ'da meydana gelen olayları karşılaştırmalı analizi, ek veriler toplanarak bir sunum gerçekleştiriniz” (Ağalarov vd., 2018, s. 53).

“Sizce, Bakü'deki gerçekleşen Mart Olayları bir tesadüf olarak mı meydana geldi? (Ağalaov vd., 2018, s. 81).

“Ulusal Konsey, Ermenistan'ın Erivan kentinin imtiyazını nasıl değerlendirmiştir?” (Ağalaov vd., 2018, s. 98).

“N. Nerimanov'un Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a devrini neden kötü sonuçları olabilecek bir hata olarak nitelendirmiştir?” (Ağalarov vd., 2018, s. 121).

“Azerbaycan yönetiminin 1948-1950 yıllarının sınır dışı edilmesinde Karabağ sorununun gelecekte ortaya çıkmasını önlemek için hangi adımları atması gerektiğini düşünüyorsunuz?” (Ağalarov vd., 2018, s. 142).

“Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılım sürecinin düzenliliğinin tarihsel köklerini gerçekleriyle kanıtlandırınız” (Ağalarov vd., 2018, s. 150).

“Karabağ ihtilafının kronolojik bir tablosunu yapınız” (Ağalarov vd. 2018, s. 151).

“Ermenilerin Azerbaycan'da yarattığı ulusal çatışmanın kökleri ne zaman başlamıştır? Bu konu hakkında tarihsel süreçleri açısından bir sunum hazırlayınız” (Ağalarov vd., 2018, s. 151).

“Dağlık Karabağ sorununa ilişkin BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanmamasının nedeni sizce nedir?” (Ağalarov vd., 2018, s. 174).

“Hocalı trajedisi hakkında bir kompozisyon hazırlayınız”(Ağalarov vd., 2018, s. 177).

“Kaynaklardaki bilgileri karşılaştırın. Aslında soykırımın kime karşı yapıldığına karar verin. Kararınızı gerekçelendirin” (Ağalarov vd., 2018, s. 41).

“Sözde "Ermeni soykırımını" tanıyan Rusya'nın Srebrenitsa soykırımını tanımadığını nasıl değerlendiriyorsunuz?” (Ağalarov vd., 2018, s. 110).

BÖLÜM V

TARTIŞMA VE SONUÇ

5.1. Sonuç

Eğitim her zaman genç bireylerin vatandaş rolüne hazırlanmasında kullanılan bir araç olmuştur. Birçok müfredatın aktif vatandaş yetiştirmeyi temel hedef olarak alması da bu durumu kanıtlamaktadır. Eğitim süreci içerisinde tarih eğitiminin, ulusal kimlik inşası sürecinde belirgin bir rolü vardır.

Fransız tarihçi ve oryantalist Ernest Renan (1882), "*Ulus Nedir?"* isimli çalışmasında, ulusal bağların temel ilkesini; eski bir tarihe dayanan ortak tarihi hafıza olarak açıklamaktadır. Renan (1882), ulus kimlik inşasının, unutmama ve hatırlamaya dayalı olduğunu aktarmaktadır. Benedict Anderson (1983), "*Hayali Cemaatler"* isimli kitabında, ulus kimlik inşası sürecinde hatırlamaya katkı sağlayacak ortamlar olarak; müzeleri, ulusal anıtları ve arşivleri göstermektedir. Ancak tüm bunların üzerinde, ortak hatırlamaların kurulması ve bazılarının da unutulmaması için resmî tarih yazımının ve tarih müfredatının kurulmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir (Akpınar, Avetisyan, Balasanyan, Güllü, Kandolu, Karapetyan, Manasian, Mkrtchyan, Aköz Özkaya, Özkaya, Palandjıan, Şekeryan & Turan, 2019).

Azerbaycan'da ulus kimlik inşası hareketi, Çarlık hâkimiyeti altında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Bu dönemin sonuna gelindiğinde *"Türklük"* ve

"Azerbaycanlılık" iki temel kimlik tanımı olarak ön plana çıkmıştır. Böylece ümmet anlayışından ulus anlayışına geçiş büyük ölçüde tamamlanmıştır. 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Kuzey Azerbaycan'da ulus anlayışının uygulama aşamasına geçilmiştir. SSCB döneminde ise Azerbaycan'da içeriği sosyalist ideoloji ve Rus değerleriyle desteklenmiş bir *"Azerbaycanlılık"* kimliğinin oluşturulmasına gayret edilmiştir (Turan, 2017, s. 429).

1991 yılında bağımsızlığın ilanına eşzamanlı olarak gelişen Ermenilerin Dağlık Karabağ işgali ve *"Kanlı Yanvar"* hadisesi, bağımsızlık sürecinde Türk-Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişim sürecini hızlandırmıştır. 1993 yılında Haydar Aliyev'in Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olması ile de *"Türklüğün"* ve *"İslamlığın"* temel unsur olarak görüldüğü laik bir *"Azerbaycanlılık"* kimliği, kapsayıcı bir üst kimlik olarak benimsenmiştir (Turan, 2017, s. 429).

Bağımsızlıktan sonra gelişen süreçte Azerbaycan'da, ulus-devlet yapılanmasına paralel çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bunun sonucu olarak da tarih eğitimi ve tarih dersleri ulus-devlet yapılanmasına uygun olarak revize edilmiştir. Vatanperverlik duygusu ile öğrencilere kimlik bilincinin ve tarih bilgisinin kazandırılması, Azerbaycan tarih eğitiminin temel hedefi haline gelmiştir (Hacısalihoğlu, 2012b, s. 295). Azerbaycan halkının, devlet ve medeniyet sahibi bir millet olduğu fikriyle, öğrencilerin vatana bağlılıklarının sağlanması ve milli devletçilik anlayışıyla terbiye edilmeleri, tarih eğitiminin başlıca görevleri arasında yer almıştır (Hacısalihoğlu, 2012b, s. 295-296).

Azerbaycan Cumhuriyeti eğitim sisteminde lise basamağını 9., 10. ve 11. sınıflar oluşturmaktadır. Her sınıf seviyesinde tarih dersi okutulmakta olup, 10. Sınıf seviyesi hariç olmak üzere 9. ve 11. sınıflarda iki farklı tarih dersine bağlı olarak iki farklı tarih ders kitabı okutulmaktadır. Okutulan tarih ders kitapları; Azerbaycan Tarihi ve Umumi Tarih ders kitapları olarak ikiye ayrılmaktadır. Azerbaycan Tarihi ders kitaplarının konusu daha öze dönük, Azerbaycan'ın ve Azerbaycan Türklerinin; şahsi tarihleri, eski dönemlerden günümüze tarih içerisindeki serüvenlerini konu almaktadır. Umumi Tarih ders kitapları ise

daha dışa dönük olarak dünya tarihinin geçmişini ve bugünü inceleyerek, Azerbaycan'ın dünya siyasetindeki yerini anlatan ders kitaplarıdır.

Azerbaycan Tarihi ders kitapları içerik ilgili olarak; Hanlıklar dönemiyle birlikte, Çarlık Rusya döneminde Azerbaycan, Sovyet Rusya döneminde Azerbaycan ve Bağımsızlık döneminde Azerbaycan konularından oluşmaktadır. Çalışma boyunca da bu ayrım gözetilerek incelemeler yapılmıştır. Azerbaycan Tarihi ders kitapları lise düzeyindeki tüm sınıf seviyelerinde okutulan ortak bir ders olup, ders kitaplarının içeriği de birbirine benzemektedir. 9. ve 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitaplarının başlangıç noktası XIX. yüzyıl olurken, 10. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabının başlangıç noktası Eskiçağ dönemlerinde Azerbaycan'dır. Ancak her üç Azerbaycan Tarihi ders kitabı da günümüzdeki Azerbaycan'ın siyasi tarihi ile sonlanmaktadır.

Daha eski bir tarihten başladığı için ilk olarak 10. sınıf Azerbaycan tarihi ders kitabına bakacak olursak; diğer iki tarih ders kitabına oranla daha geriden başladığı, ünite konularının içeriği itibariyle de anlaşılmaktadır. Eski çağlarda Azerbaycan coğrafyasında yaşayan devletlere ve topluluklara dair bilgi ve bulgular bu ders kitabında yer almaktadır. İncelenen Azerbaycan tarih ders kitapları arasında Ermenilerle ilgili en az bulgunun bulunduğu ders kitabı da 10. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabıdır. 10. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabında Ermeni lafzı sadece Hanlıklar döneminde geçmektedir. Burada da Ermenilerle var olan ilişkilerle ilgili herhangi bir olumsuz ifade bulunmamaktadır. Bölgeye gelen Rus İhtilali öncesinde de Ermenilerin, Gürcülerin ve Azerbaycan Türklerinin aynı coğrafyada yaşadığı ve birbirileri ile sosyo-ekonomik ilişkileri olduğu aktarılmaktadır.

9. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı ile 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabı, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin en yoğun olarak aktarıldığı tarih ders kitaplarıdır. Bu ders kitaplarında Çarlık, Sovyetler ve Bağımsızlık dönemlerindeki Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine dair detaylı bilgiler yer almaktadır.

9. ve 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitaplarına dönemler bazında bakıldığında, Ermenilerle olan ilişkilere dair şu bilgiler elde edilmiştir; Çar hâkimiyeti, Kafkas

coğrafyasına girene kadar Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında herhangi bir sorun bulunmamaktadır. Öyle ki 10. sınıf tarih ders kitabı içeriğinden de Çar hâkimiyetinden önce bir arada yaşadıkları ve sosyo-kültürel ve ticari faaliyetler içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Çarlık Rusya'nın, Kafkaslara gelmesiyle birlikte bölgede milliyetçi ve bundan daha da baskın olarak görülen dini bir ayrımın başladığı aktarılmaktadır. Bölgede yaşayan her halkın Çarlık zulmüne görece maruz kaldığı ancak Müslüman olmalarından ötürü Azerbaycan Türklerinin ayrıca zulüm gördüğü aktarılmıştır. Hristiyan olan tebaanın ise Müslüman tebaaya göre daha iyi koşullar içerisinde bulunduğu ifade edilmiştir.

Ders kitaplarının değindiği bir diğer konu da Çarlık Rusya döneminde başlayan ve Sovyet Rusya döneminde de devam ettirilen zorunlu göç hareketleridir. Bu zorunlu göç hareketleri ile Ermenilerin, Azerbaycan Türklerinin yoğun olduğu yerlere göç ettirildikleri, bu göçlerle bölgelerin demografik dağılımlarında zaman içerisinde Azerbaycan Türkleri aleyhine değişiklikler görülmeye başlandığı aktarılmıştır. Bu demografik değişiklikler de tablo ve grafiklerle gösterilmiştir. Yapılan bu zorunlu göç hareketleri neticesinde kaybedilen topraklar ise ders kitaplarında *"tarihi Azerbaycan toprakları"* olarak anılmıştır.

Her iki Rus yönetimi de, göç eden Ermenilere daha hızlı iskân faaliyeti gerçekleştirebilmeleri için ödenekler sağlandığı tarih ders kitaplarında ifade edilmiştir. Bununla birlikte Azerbaycan Türklerine ait verimli tarım arazilerinin de göç ettirilen Ermenilere tahsis edildiği ders kitaplarında aktarılmaktadır. Göç ettirilen yerlerde sadece nüfusun değil zamanla coğrafi bölge isimlerinin de değiştirildiği, yine ders kitaplarında göçler neticesinde gerçekleşen diğer sonuçlar arasında sayılmaktadır. Ayrıca uygulanan bu göç politikalarından nasibini alan topluluğun sadece Azerbaycan Türklerinin olmadığı; Ahıskalılar, Karapapaklar gibi diğer Türk topluluklarının da yurtlarından çıkartıldıkları bilgisine ders kitapları içerisinde yer verilmiştir.

Ders kitaplarında, Ermenilerin lehine gelişen ve Azerbaycan Türklerini topraklarından eden bu göç hareketlerinden ötürü Ermeniler suçlanmamaktadır. Ancak Rus eliyle yapılan bu göçlerin; Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki ilk ayrılıkları başlattığı ve

Ermenileri Büyük Ermenistan kurma hayallerine yaklaştırıldığı ifade edilmiştir. Ruslar açısından bu göçlerin faydasının ise kendilerine sadık bir milleti güçlendirerek, onları kendi amaçları doğrultusunda kullanmak olduğu dile getirilmiştir. Öyle ki Ermenilerin; Ruslar tarafından sürekli olarak iyi muamele görmeleri, ödenekler alarak verimli tarım arazilerine yerleştirilmeleri sebepleriyle Ermenilerin, Ruslara hep borçlu kaldıkları ve bu borcu Rusya'nın bölgede bulunmasını istemediği Azerbaycan Türklerine karşı kanlı hadiseler gerçekleştirerek ödemeye çalıştıkları ders kitaplarında sık sık dile getirilmiştir. Ders kitaplarında yaşanan gelişmelerden ötürü direkt olarak Ermeniler haksız olarak görülen bir taraf olmamış, Ermenilerin de kendi çıkarları doğrultusunda, Rusya'nın da menfaatine olacak bu girişimlerde bulundukları dile getirilmiştir.

Ders kitaplarının hiçbir noktasında Ermenilerle yaşanan ayrılık ve aralarında çıkan olayların temelinde Ermeniler suçlu gösterilmemiştir. Ermenilerle aralarında yaşanan ayrılık ve olayların temelinde Rus hükümetinin, Azerbaycan Türklerince yanlış görülen politikalarının yattığı ifade edilmiştir. Bu politikaların zamanla iki halkı birbirinden uzaklaştırdığı ve bu sebeple aralarında husumetlerin doğmasına sebep olunduğu çıkarımında bulunulmuştur. Ermenilerin ve Azerbaycan Türklerinin anlaşmazlıklarının temelinde hep bir Rus eli bulunduğu ifade edilmiştir. Tarih ders kitaplarında Ermenilere yönelik olarak yapılan en ağır ifade ise Ermeni Taşnaksutyun Partisinin *"terörist"* olarak belirtmesidir. Tarih ders kitaplarında yer alan pek çok hadisede baş aktör olan Taşnaksutyun Partisi, Azerbaycan tarih ders kitaplarının çoğu yerinde bu ithamla anılmıştır. Taşnaksutyun Partisinin iki halkı birbirine düşman edecek faaliyetlere giriştiği, Ermenileri Azerbaycan Türklerine karşı kışkırttığı ve Ermenistan'ın başına geçtiği dönemlerde ise *"antitürk"*, *"antiazerbaycanlı"* politikaları izlediği tarih ders kitaplarında ifade edilmiştir.

1905 Bakü olayları ise artık Ermenilerle, Azerbaycan Türkleri arasında keskin ayrılıkların yaşanmaya başladığı olay olarak ders kitaplarında nitelendirilmiştir. Bu olaylar neticesinde Azerbaycan Türklerinin, Ermenilerce öldürüldüğü ve mallarının talan edildiği, olayın adeta

Bakü'deki Azerbaycan Türklerini yok etme girişimi olduğu bilgisi ders kitaplarında verilmiştir. Tarih ders kitaplarında; Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında gerçekleşen ve soykırım olarak isimlendirilen hadiselerin (1905 Bakü Olayları, Mart Soykırımı, Gence ve Zengezur Hadiseleri, Hocalı Soykırımı… vd.) gerçekleşme seyri tarihi gerçeklikte olduğu gibi aktarılarak bilimsel bir tarih anlatıcılığı sergilemiştir. Olayları aktarırken herhangi bir yorumda bulunulmamıştır. Soykırım olarak nitelendirilen bu olaylar tarih ders kitaplarında yer alırken aktarılırken Azerbaycan Türklerinin yaşadığı mağduriyetlere ve uğradıkları zulümlere tanıklık etmiş yerli ve yabancı kimselerin anı ve mektuplarındaki ifadelerle nitelendirme temellendirilmiştir.

Ders kitaplarında; Sovyetler dönemi, Ermenilerle en çok sorunların yaşandığı dönem olarak ifade edilmiştir. Bu dönem içerisinde özellikle Karabağ sorunu sık sık gündeme gelmiştir. Ders kitabında bu duruma ilişkin olarak Rus hükümetinin bölgede sorun çıkmayacak şekilde arayı bulmaya çalıştığı ancak Ermeni tarafının hiçbir şekilde memnun edilemediği dile getirilmiştir. Ermenilerin Sovyetler döneminde Dağlık-Karabağ'ın kendilerine bağlanması için Yüksek Sovyet Meclisine talep mektupları yolladıkları ancak olumsuz dönüşler almalarına rağmen bölgedeki Azerbaycan halkının, Ermenilerce huzursuz edildikleri ve göç etmek zorunda bırakıldıkları bilgisi aktarılmıştır. Dağlık-Karabağ sorunlarıyla ilgili en elim hadise olarak da Hocalı Soykırımı gösterilmiştir.

Dağlık-Karabağ sorunu ve Hocalı soykırımı sadece Azerbaycan Tarihi ders kitaplarının değil Umumi Tarih ders kitaplarının da konusu olmuştur. Özelikle Hocalı soykırımıyla ilgili olarak tarih ders kitaplarında *"Hocalı Soykırımı korkunç bir trajediydi, 20. yüzyılın en çarpıcı olaylarından biri olarak, Azerbaycan'ın tarihine siyah harflerle yazıldı"* ifadeleri kullanılmıştır. Hocalı Soykırımı ders kitabında anlatılırken; tıpkı diğer olaylarda olduğu gibi tarihsel akışı inkâr edecek herhangi bir ifade kullanılmadan anlatılmış, ardından tanık ifadelerine yer verilmiştir. Tarih ders kitaplarında Ermenilerle ilgili pek çok olayda yorum yapmaktan ziyade, tanıkların anlatımlarını alıntılama yoluna gidilmiştir.

Ders kitaplarında sadece Azerbaycan Türklerinin, Ermenilerce uğradıkları soykırımlara değil, dünya üzerinde yaşanmış diğer soykırım hareketlerine karşı da duyarlı bir tavır sergilenmiştir. Örneğin ders kitaplarında, 1995 yılında Bosna Hersek'te yaşanan Srebrenitsa Soykırımına da yer verilmiştir. Aliya İzzetbegoviç'in *"...unutulan soykırım tekrarlanır"* sözünden alıntılama yapılarak Nazi Almanya'sının, II. Dünya Savaşı'nda Yahudilere yapmış olduğu soykırımda ders kitabında yer bulmuştur. Bunlarla birlikte Çin hükümetinin politikaları neticesiyle Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin yaşadığı zorluklarda ders kitabında yer bulan bir diğer konu olmuştur.

Ermenilerle ilgili olarak ders kitaplarında genişçe yer etmiş bir diğer konu da; Osmanlı Devleti zamanında yaşanan 1915 Ermeni olaylarıdır. Ders kitabında, bu konuyu işlenirken olayların perde arkasına değinilerek Ermenilerin, Osmanlı Devletini zorunlu göç ve iskân uygulamak mecburiyetinde bırakacak birçok hadiseye karıştıkları anlatılmıştır. Bununla birlikte Ermenilerin bazı tarihi gerçeklikleri çarpıttıklarına dikkat çekilerek, Ermenilerin soykırım günü olarak andıkları 24 Nisan tarihinin bir soykırım günü değil, tutuklama günü olduğu ayrımına vurgu yapılmıştır. Ermeni tarafının iddialarını ise *"büyük yalan"* olarak niteleyerek, bunu desteleyecek pek çok tarihi kaynak, kanıt ve belge kullanılmıştır.

9. sınıf Umumi Tarih ve 11. sınıf Umumi Tarih ders kitaplarının konularını, yakın geçmişteki dünya tarihi ve dünya devletlerinin siyasi durumları oluşturmaktadır. Bu konular XIX. yüzyıl sömürge yarışlarından başlayarak, I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı, Soğuk Savaş dönemleri ile devam ederek, günümüz dünya tarihi ile noktalanmaktadır. Umumi Tarih ders kitapları bağımsızlık dönemindeki Azerbaycan'ın, Ermeniler ve diğer devletlerle olan ilişkilerinin daha net gözlendiği ders kitaplarıdır. Bu ders kitaplarında Azerbaycan'ın, Dağlık-Karabağ sorunu ile ilgili olarak, sorunun çözümü ve bölgede genel huzurun tesisi için Ermenistan Cumhuriyeti ile görüşmeler yapılmasına hazır olduğu tarih ders kitaplarında ifade edilmiştir. Ancak bölgede meydana gelen Ermenistan'ın taciz hareketlerine karşı savunma yapma haklarının da saklı olduğu yine tarih ders kitaplarında dile getirilmiştir.

Umumi Tarih ders kitaplarında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mevcut siyasetindeki temel hedeflerinden birinin Dağlık-Karabağ sorunun çözümü, bir diğer temel hedefinin de komşuları ile iyi ilişkiler geliştirmek olduğu belirtmiştir.

Tarih ders kitaplarında hem bir NATO üyesi hem de BDT üyesi olarak Rusya Federasyonu ile iyi ilişkiler kurulduğu belirtilmiştir. İran ile olan ilişkilerinde ise İran'ın kuzey kesimine *"Cenubi Azerbaycan toprakları"* ifade edilmiştir. Tarih ders kitabında böyle bir isimlendirmenin yapılmasının sebebi olarak; bölgede 35 milyonluk Azerbaycan Türkü'nün varlığı ve Türkmençay Antlaşması'ndan önceki sınır durumu gösterilmiştir. Türkmençay Antlaşması'ndan önceki tarihi Azerbaycan topraklarının güney kısmının, Cenubi Azerbaycan topraklarını oluştuğu tarih ders kitaplarında aktarılmıştır. Türkmeçay Antlaşması ile tarihi Azerbaycan topraklarının kuzeyi Rusya'da, güneyi ise İran'da kalmıştır. Fakat gerçekleşen bu ayrılığın her iki bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerinin bağlarını kopartmadığı ve kopartmayacağı sıklıkla dile getirilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politika hedeflerinden birinin, İran ile iyi ilişkilerin geliştirilmesi olduğu, 2004 yılındaysa bu yönde adımlar atıldığı ve Azerbaycan-İran ilişkilerin gelişmeye başladığı belirtilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkilerde ise Haydar Aliyev'in şiarı takip edilerek *"bir millet iki devlet"* düsturuyla Türkiye ile Azerbaycan dost ve kardeş ülke olarak her alanda birbirini destekleyen ve destekleyecek iki ülke olarak gösterilmiştir. Sovyet Rusya ve Türkiye arasında Nahçıvan ile alakalı görüşmelerin yapıldığı Kars Antlaşması'na atıfta bulunarak, Türkiye'nin, Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlanabilmesi için çok büyük gayret göstererek önemli işler gerçekleştirdiği ifade edilmiştir. Ancak Türkiye bu gayret içerisindeyken ne yazık ki Azerbaycan'ın, Rus delegeler ile aynı saflarda yer almak zorunda olmaları sebebi ile hayıflandıkları tespit edilmiştir.

Gürcistan ile ilgili olarak ise genellikle olumlu ifadeler kullanılmış, çatışmaya gitmeden masada sorunların halledilebildiği bir komşu olarak görüldüğü belirtilmiştir. Gürcistan ile ilgili gerek Çarlık, gerek Sovyet gerekse bağımsızlık döneminde çizilen portre hep olumlu

olmuştur. Zaqatala meselesi örneği ile karşılıklı tavizler ve uzlaşı yoluna gidilerek sorunların çatışma yaşanmadan da düzelebileceği vurgusu yapılmıştır. Gürcistan çıkarlarının ortak düştüğü noktalarda iyi bir müttefik olarak gösterilmiş, bu duruma örnek olarak Rus Kızıl Ordusu Kafkasya'ya ilerlediği dönemde, askeri alanda yapılan müttefiklik gösterilmiştir.

Genel olarak Azerbaycan Cumhuriyeti liselerinde okutulan tarih ders kitaplarının tümünde Ermenilerle ve Ermenistan'la olan ilişkilerin tarihsel sürecinde tarihi seyrin aksine bir anlatımın olmadığı, doküman analizi neticesinde yapılan literatür bulguları ile karşılaştırıldığında da görülmüştür. Ders kitapları olaylarla ilgili yorumlamalar yapmaya gitmemiş, objektif bir tarih anlatıcılığı gerçekleştirmiştir.

Azerbaycan tarih ders kitaplarında Ermenilerle ilgili çizilen portre; Ermenilerle iyi ilişkilerinin olmadığı ve Ermeniler tarafından sürekli haksızlıklara ve soykırımlara maruz kaldıkları şeklindedir. Ancak bu durumlarda bile Ermeni tarafı direkt olarak suçlu görülmemiş, devamlı olarak olayların arkasındaki Rus faktörüne dikkat çekilmiştir. Ermeniler tarafından uzatılacak herhangi bir barış elinin de geri çevrilmeyeceği, her sorunun barışçıl çözümü için Azerbaycan'ın da barış masasında yer alacağı aktarılmıştır. Örneğin; Erivan şehrinin, Ermenistan'ın başkentsiz kaldığı bir dönemde Ermenilere bırakılması hadisesi tarih ders kitaplarında yer bulmuştur. O dönemin Azerbaycanlı Demokratik Halk Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoyski'nin "*Biz Revan'ı Ermenilere verdik. Böylece, savaşa son verilecek"* ifadelerine yer verilerek Azerbaycan'ın her zaman savaşın değil mutlak bir barışın yanında olduğu vurgusunu yapmıştır.

Ermenilerle ve Ermenistan devleti ile yaşanan sorunlar ile Ermenilerle olan tarihi geçmiş, Azerbaycan Tarih ders kitaplarında en çok yer bulan konular olduğu tespit edilmiştir. Tarih ders kitaplarında soykırımlardan, savaşlara, toprak taleplerine kadar her konu ele alınırken, tarihi gerçeklikten ve seyirden uzaklaşılmamış ve olaylar bilimsel bir tarih anlatıcılığına uygun olarak anlatılmıştır. Çizilen Ermeni imajında; Ermeniler özellikle son 200 yıldan bu yana iyi komşuluk ilişkileri geliştiremedikleri bir topluluk olarak gözükse de, bölgede

mutlak bir barış ve huzurun sağlanması isteği her şeyin üzerinde tutulmuştur. Ayrıca tarafların birbirleri için uygun görebileceği koşullar sağlandığı takdirde Azerbaycan'ın barışa hazır olunduğu da ifade edilmiştir. Bu noktada Azerbaycan tarih ders kitapları geçmişini unutma ama geçmişe bakıp kin de tutma ve barışa her zaman açık ol önermesini öğrencilere vermiştir.

5.2. Tartışma

Azerbaycan lise tarih ders kitaplarında, Ermeniler ve Ermenistan devleti ile olan tarihi ilişkiler aktarılırken; objektif bir tarih anlatıcılığı sergilenmeye çalışılarak, yorum yapmaktan kaçınıldığı görülmüştür.

Azerbaycan lise tarih ders kitaplarının içeriği oluşturulurken kullanılan genel ve alt kazanımlar içerisinde Ermeniler ve Ermenista'a yönelik herhangi bir tutum geliştirebilecek ifade olmadığı tespit edilmiştir.

Azerbaycan lise tarih ders kitaplarında açık uçlu soru tipinde verilen ölçme değerlendirme soruları içerisinde Ermenistan ve Ermenilerle ilgili soruların kitaplar içerisindeki soruların toplamına oranla az olduğu görülmüştür.

9. sınıf Umumi Tarih ve 11. sınıf Umumi Tarih ders kitaplarının konu içeriği ve kapsadıkları yüzyıllar bakımından aynı olduğu ve her iki ders kitabının birbirinin tekrarı olduğu tespit edilmiştir.

9. sınıf Azerbaycan Tarihi ve 11. Sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitaplarının konu içeriği kapsadıkları yüzyıllar bakımından aynı olduğu ve her iki ders kitabının birbirinin tekrarı niteliğinde olduğu görülmüştür.

10. sınıf Azerbaycan Tarih ders kitabında Kafkasya Türkü ve Ermeni ilişkilerinin ilk geçmişine dair yeterli bilgi bulunmadığı tespit edilmiştir.

10. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabında Ermeniler veya Ermenistanla ilgli herhangi bir ölçme değerlendirme sorusuna dair bulgu bulunamamıştır.

9. sınıf Azerbaycan Tarihi, 9. sınıf Umumi Tarih ve 11. sınıf Umumi Tarih ders kitabında 1915 Sevk ve İskan Kanunu ve Ermenilerin Türkiye'ye yönelik iddiasına dair bulgular ders kitaplarında bulunurken 10. sınıf Azerbaycan Tarihi ve 11. sınıf Azerbaycan Tarihi ders kitabında konuya ilişkin bulgu bulunamamıştır.

KAYNAKLAR

Abbaslı, S. & Subaşı, T. (2018). *Sovyetler Birliği'nin Rusçayı Azerbaycan'da hâkim kılma politikaları. VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 3*(1), 256-271.

Abdullayev M., Mahmudlu, Əliyev Q., Hüseynova, L. & Cabbarov, H. (2020). *Azerbaycan tarixi 9.* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Abutalibov, R. ve Mamulia G. (2017). *Ateş ülkesi; özgürlük ve bağımsızlık savaşında Azerbaycan siyasi muhacereti tarihi (1920-1945).* İstanbul: Teas.

Ağalarov, P., Babayev, F., Əliyev, T., Əsədov, K., Hüseynov, E., Qasımov, E., Quliyev, N. & Məmmədov, R. (2018). *Azerbaycan tarixi 10.* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Ağalarov, P., Babayev, F., Bəhrəmova, S., Cabbarov, H., Hətəmov, R., Qasımov, E., Quliyev, N., Hüseynov, A. & Hüseynov, E. (2018). *Azerbaycan tarixi 11.* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Ağalarov, P., Hətəmov, R., Quliyev, N., Cabbarov, H. & Hüseynov, E. (2018). *Ümumi tarix 11.* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Ağamalıyev, R. (2016). Azerbaycan Cumhuriyeti eğitim sistemi. https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/144/agamaliyev.htm sayfasından erişilmiştir.

Ağayev. S., Mahmudlu, Y., Nəcəfli,T., Məmədov, K. & Bəhrəmova, S. (2020). *Umumi tarix 9.* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Ağayev, E. (2005). *Azerbaycan içtimai-pedagoji fikrinde şahsiyetin formlaşması*, Bakü: Avrupa.

Akbaş, E. (2019). Dünyada Türk imajı: tarih ders kitaplarındaki durum. *Turkish History Education Journal, 8(1),* 317-341.

Akgündüz, H. (1994). İnsanın tarih yapma rolü ve eğitim geleneğinin tarihi temelleri. *Belleten Dergisi, 58*(221), 211-230.

Akpınar, A., Avetisyan, S., Balasanyan, H., Güllü, F., Kandolu, I., Karapetyan, M., Manasian, N., Mkrtchyan, L., Aköz Özkaya, E., Özkaya, H. T., Palandjıan, G., Şekeryan, A. & Turan, Ö. (2019). Türkiye ve Ermenistan'da tarih eğitimi; eleştiri ve alternatifler. B. Bilmez, K. Çayır, Ö. Çaykent, P. Gamaghelyan, M. Karapetyan. & P. Sayan, (Ed). İstanbul: Tarih Vakfı.

Aktaş, Ö. (2019). Azerbaycan tarih ders kitaplarının değerlendirilmesi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19,* 191-212.

Akpınar, B. (2013). *Eğitimde program geliştirme*. Ankara: Data.

Aliyev, T. (2006). *Dağlık Karabağ sorunu ve uluslararası örgütler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Alpargu, M, (2007). Türkiye ve Azerbaycan ders kitapları üzerine bazı gözlemler. *Atatürk Dergisi, 5(3),* 1-13.

Anderson, B. (1983). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism.* London: Verso.

Aslan, C. (2020). Atatürk döneminde Türkiye ve Rusya arasındaki eğitim ilişkileri. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi, 8*(22), 18-38.

Aslanlı, A. & Caferov, N. (2016). Karabağ sorununda ateşkes ve Rusya. *Ermeni Araştırmaları Dergisi, 53,* 239-260.

Atabey, F. (2015). Hatay'ın Anavatan'a katılma süreci. *AVRASYA Uluslararası Araştırma Dergisi 4*(7), 192-209.

Atar, Z. & Demirkol, K. (2015). Azerbaycan toprakların Rus-Ermeni işbirliğine karşı yükselen ses: Difai fırkası. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 45,* 167-180.

Ateş, S. (2013). Birinci dünya savaşı ve Kafkasya. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi. 2*(5), 163-178.

Atlı, C. (2020). Azerbaycan arşiv belgelerine göre 1918-1920 yılları arasında Bakü ve Erivan'da Ermenilerin yaptığı mezalimler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 68,* 451-470.

Atnur, İ. E. (1998). Mustafa Kemal ve Nahçıvan. *Erdem 11*(32). 367-370.

Atnur. İ. E. (2001). Osmanlı yönetiminden Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atnur, İ. E. (2013). Nahçıvan. *Yeni Türkiye, 54,* 1486-1496.

Aybar, M. ve Gökçen, S. (2017). Azerbaycan ile Türkiye Cumhuriyeti 9. ile 10. sınıflar tarih ders kitaplarında yer alan Osmanlı tarihi konularının karşılaştırmalı tarih anlayışı açısından incelenmesi. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 6*(17), 267-278.

Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu (1993). Bakü: Öyretmen.

Azerbaycan Halk Cephesinin Meramname ve Nizamnamesi. (1992).

Azizova, E. (2019). Milli tarihin yeniden inşa sürecinde sabitler ve değişkenler: bağımsızlık öncesi ve sonrası Azerbaycan tarihçiliğinde Osmanlı imajı (tarih ders kitapları çevirisinde). *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 36,* 635-668.

Bal, H. (2016). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurtuluş mücadelesi Kafkas İslam Ordusu.* İstanbul: İdil.

Baltacı, A. (2017). Nitel veri analizinde Miles-Huberman modeli. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 3(1), 1-15.*

Baykara, H. (1975). *Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi.* İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları Gençlik.

Baykul, Y. & Turgut, M. F. (2014). Eğitimde ölçme ve değerlendirme (6.Baskı). Ankara: Pegem.

Bəhrəmova, S. & Hüseynova, L. (2020). *Azerbaycan tarixi 9 metodik vəsaiti,* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Bəhrəmova, S. & Hüseynov, E. (2018a). *Azerbaycan tarixi 11 metodik vəsaiti,* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Bəhrəmova, S. &8 Hüseynov, E. (2018b). *Umumi tarix 11 metodik vəsaiti,* Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Bəhrəmova, S. & Kərbalayeva, A. (2020). *Umumi tarix 9 metodik vəsaiti*, Bakü: Şərq-Qərb ASC.

Beşiri, A. (2013). Soykırım ve soykırıma ilişkin uluslararası mekanizmalar. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 108*, 179-210.

Bolat, M. A. (2019). Yeni Türkiye için Kars Antlaşması'nın önemi. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 9* (2), 267-306.

Boy, A. (2018). Gümrü-Moskova-Kars Antlaşmaları kapsamında muhacir ve mülteci problemi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7*(4), 551-575.

Brzezinski, Z. (1994). *Büyük Çöküş* (çev. Gül Keskil, Gülsev Pakkan). İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Buniyatov, Z.M. (1991). Azerbaycan. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde c. 4 ss.322-324. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.

Bülbül, D. (2018). Soykırımların ve Ermenileri Türk soykırımının mali ve ekonomik gerçekliğinin incelenmesi. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(14), 427-443.

Büyükbaş, N. (2017). Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki eğitim ilişkileri. *IRS, 1*(17), 12-19.

Can, S. & Erkılıç, T. A. (2018). Eğitim yönetimi ders kitaplarının içerik ve fiziksel özellikleri açısından incelenmesi. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2*(4), 295-307.

Cafersoy, N. (2001). *Elçibey dönemi Azerbaycan dış politikası*. Ankara: ASAM.

Cabbarlı, H. (2008). *Ermenistan dış politikası (1991-2005).* (Doktora Tezi). T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Christensen, L. B. ve Johnson, R. B.(2004). Educational research: quantitative, qualitative, and mixed approaches. Boston, MA: Allyn and Bacon.

Çağlayan, K.T. (2000). Birinci dünya savaşı sonlarında Kafkasya'da İngiliz faaliyetler. *Belleten Dergisi, 64*(240), 487-508.

Çapraz, H. (2012). 19. yüzyılda Rusya'nın Karabağ politikası. *Belgi Dergisi, 3*, 231-240

Çaykıran, G. (2019). Geçiçi Sevk ve İskân Kanunu sonrası Osmanlı hükümetinin Osmanlı ordusunda görevli Ermeni asker ve ailelerine yönelik politikalar. *Ermeni Araştırmaları Dergisi, 63*, 115-132.

Çelebican, G. (1973). Sovyet Rusya'daki iktisadi planlamanın gelişimi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 29*(3), 247-286.

Çelik, H. (2020). Tarih ders kitabı araştırmalarına kısa bir bakış. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi. 5*(2), 565-586.

Demircan, A. (2007). Tarih üzerine bazı düşünceler. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 4*(5), 69-89.

Demirci, A. (2008). Hukuk tarihi açısından 1915 Ermeni tehciri, *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi, 72* https://www.researchgate.net/publication/339659718_Makale_HUKUK_TARIHI_ACISINDAN_1915_ERMENI_TEHCIRI# sayfasından erişilmiştir.

Demircioğlu, İ. H. & Tokdemir, M. A. (2008). Değerlerin oluşturulma sürecinde tarih eğitimi: amaç, işlev, içerik. *Değerler Eğitimi Dergisi. 6*(15), 69-88.

Demirel, Ö. (2015). *Eğitimde program geliştirme.* Ankara: Pegem.

Ekici, Y. (2017). Azerbaycan ve Ermenistan arasında bitmeyen Dağlık Karabağ sorunu. *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2*(1), 62-77.

Elekdağ, Ş. (Nisan, 2010). Tarihsel gerçeklikler ve uluslararası hukuk ışığında Ermeni soykırımı iddiası. *Cumhuriyet Gazetesi.* https://www.tc-america.org/files/news/pdf/Ermenisoykirimiiddiasi_SukruElekdag.pdf sayfasından erişilmiştir.

Erdal, Z. (2019). Şeddadilerden bahseden kitabeler. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14,* 127-154.

Ergün, M. (1997). Azerbaycan eğitim sistemi. *Eğitim Yönetimi, 4,* 499-517.

Eyyubov, A. (2018). Azerbaycan okullarında tarih eğitimi: Sovyet ideolojisinden vazgeçiş ve otoriter yöntemlerin sürdürülmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 5*(16), 52-63.

Garibov, M. (2006). *I. Dünya Savaşı'ndan günümüze Azerbaycan ve Ermenistan ilişkileri*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Garibov, M. (2017). *XX. yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu.* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Garibova, J. (2018). Azerbaycan'da dil-kimlik bağlantısının oluşumu ve Türkiye Türkçesi faktörü. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 44,* 15-41.

Grever, M. ve Vlies, T. (2017). "Why national narratives are perpetuated: literature review on new insights from history textbook research", *London: Review of Education, 15*(2), 286-301.

Göl, H. (2016). Geçmişten günümüze Azerbaycan. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal BilimleEnstitüsü Dergisi. 5*(1), 153-170.

Günay. N. (2009). Ermenilerin tehcir edilmesi kararında etkili olan faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin tehciri. *Belleten Dergisi, 73*(267), 555-580.

Günay, N. (2015). *Zoraki ittifaktan yol ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler.* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Günay, N. (2019). 2018 yılında basılan tarih ders kitaplarında Ermeniler konusunun ele alınışı ve toplumsal hafıza. *TUHED, 8*(2), 536-561.

Gürün. K. (2012). *Ermeni dosyası.* İstanbul: Bilgi.

Güzel, D & Şimşek, A. (2012). Milli eğitim şuralarında ders kitapları. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 23,* 172-216.

Halaçoğlu, Y. (2006). *Ermeni tehciri* (9. Baskı). İstanbul: Babıali Kültür.

Halaçoğlu, Y. (2006). *Sürgünden soykırıma Ermeni iddiaları* (2.Baskı). İstanbul: Babıali Kültür.

Hacısalihoğlu, F. (2012a). Azerbaycan'da ulusal tarih yazımı. *History Studies, 4,* 173-194.

Hacısalihoğlu, F. (2012b). *Azerbaycan'da tarihçilik.* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hasanoğlu, M. & Süleymanlı, N. (2013). Ermenistan Devleti'nin oluşumu sürecinde Güney Kafkasya'da nüfus mücadelesi ve Azerbaycan. *Avrasya Araştırmaları Dergisi, 2*(2), 289-303.

Hocaoğlu, M. (1975). *Arşiv veskikalarıyla tarihte Ermeni mezalimleri ve Ermeniler*. İstanbul: Anda.

Hüseynov, E. ve Quliyev, N. (2017). *Azerbaycan tarixi 10 metodik vəsaiti*, Bakü: Şərq-Qərb ASC.

İbrahimoğlu, Z. & Şan, S. (2018). Azerbaycan öğretim programlarının vatandaşlık eğitimi açısından incelenmesi. *Marmara Coğrafya Dergisi, 37,* 70-78.

İsayev, E. (2012). *Azerbaycan-Türkiye tarihi-siyasi ilişkilerinde Nahcivan", Kardelen Dergisi, 71*. http://nahcivan.bk.mfa.gov.tr/ sayfasından erişilmiştir.

İsgenderov, A. (2008). 1915-1920 yıllarında Azerbaycan'da Müslüman Türk halkına yapılan soykırımlar. Rıhtım ve Süleymanov (Ed.). *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*. 81-99. Bakü: Qafqaz.

İzzatov, E. (2006). *Tarihten günümüze Azeri-Ermeni ilişkilerinde Karabağ sorunu.* (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Karabulut, K. (2021). Kars antlaşmasının Nahcivan ve Karabağ zaferi açısından önemi, *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1*(2). http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/odak/article/view/232/62 sayfasından erişilmiştir.

Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 62-80.

Kasım, K. (2009). *Soğuk savaş sonrası Kafkasya*. Ankara: Uşak.

Karalov, Z. (2003). *Tahsil sistemlerine muasır bahış*, Bakü: Pedagogika.

Keleş, N. (2015). İslam tarihinde Kürt hanedanları. Akbaş ve Demircan (Ed.). *Kürtler*. 157-170. İstanbul: Nida.

Kazımova, H. (2017). XX. yüzyılın 80'li yıllarında Ermenilerin Dağlık Karabağ bölgesinde Azerbaycanlılara karşı bölücülük harekâtı Rusya tarihçiliğinde. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi. 5*(11), 23-29.

Kemaloğlu, M. (2012). Terekeme-Karapapak Türkleri yerleşim alanları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 1*(3) 55-81.

Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *SUSBİD, 15,* 170-189.

Koyuncu, E. (2017). *Temel eğitimden ortaöğretime geçiş (TEOG) sınavında açık uçlu soruların kullanılmasına ilişkin öğrenci görüşleri.* (Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.

Köroğlu, S.A. (2015). Literatür tarama üzerine notlar ve bir tarama tekniği, *İstanbul Teknik Üniversitesi Gemi İnşaatı ve Deniz Bilimleri Fakültesi Elektronik Dergisi, 1, 61-69.* http://gidbdergi.itu.edu.tr/tr/download/article-file/1044919 sayfasından erişilmiştir.

Köseoğlu, N. (1998). *Türk kimliği ve Türk dünyası.* İstanbul: Ötüken.

Kürkçüoğlu, E. (1994). *1918-1920 Türkiye Azerbaycan İlişkileri.* (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum.

Kurt, H. (2021). The Times gazetesinde Dağlık Karabağ olayları (1988-1991). *Tarih ve Gelecek Dergisi, 7*(1), 81-97.

Lenin, V. (1959). *Milli mesele ve milli-müstemleke meselesi hakkında*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

Oğan, S. (1992). *Türk ortak pazar ülkeleri: Azerbaycan*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Özçelik, İ. (2000). *Ermeni iddiaları ve gerçekler.* Ankara: Türkar.

Özçelik, İ. (2012). *Tarih araştırmalarında yöntem ve teknikler,* Ankara: Nobel.

Özçelik, İ. (2017). Karabağ'daki Hocalı soykırımının tarihi arka planı. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Kafkasya Özel Sayısı,* 417-456

Özdaşlı, E. (2020). Hocalı soykırımı ile ilgili Türk kamuoyunun görüşleri üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 7*(2), 457-472.

Özşavlı, H. (2017). *Abdülhamid'den Cumhuriyet'e Ermeni yetimleri.* Ankara: Kesit.

Özşavlı, H. (2019). *Önce isyan, sonra göç ve iskân.* Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi.

Mammadov, J, (2008). *Bağımsızlık sonrası Azerbaycan eğitim sistemindeki değişim ve gelişmeler.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Mammedov, Z. (2013). Azerbaycan ile Türkiye arasında öğrenci değişimi alanındaki işbirliği (2003-2010 yılları arası). *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi Arşivi 5(9).*

Memmedov, H. (1995). Azerbaycan'da basmakalıp tarih eğitimi ve mücadele yolları, tarih eğitimi ve tarihte "öteki" sorunu, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları,* 215-222.

Metin, E. (2012). Tarih nedir? Niçin tarih öğrenilir? (Ders Notu). www.websitem.karatekin.edu.tr sayfasından erişilmiştir.

Mollaer, F. (2004). Azerbaycan'da demokrasi ve geleceği üzerine bazı gözlemler. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 8,* 63-79.

Mustafa, N. (2014). Ermenilerin 1905-1906 yıllarında Güney Kafkasya'da yaptığı katliamlar. *Atatürk Dergisi, 3*(1), 1-12.

Mustafayev, Ş. (2015). XVIII.-XX. yüzyıllarda tarihi Azerbaycan toprağı - İrevan hanlığının arazisine Ermenilerin göç ettirilme politikası. *Atatürk Araştırmaları Dergisi, 31,* 93-130.

Nasirova, S. (2020, Mayıs). 5. uluslararası öğrenci sempozyumu, Trakya Üniversitesi, Edirne.

Neciyev, E. (2011). Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi sürecinde Karabağ problemi. *Ermeni Araştırmaları Dergisi, 39,* 163-186.

Nerimanoğlu, K. V. (2002). *Azerbaycan'ın devlet dili siyaseti*. Türkler Ansiklopedisi. Ankara: Yeni Türkiye.

Nesibli, N. L. (2021). *Azerbaycan tarihi millet-devlet-siyaset.* Ankara: Altınordu Yayınları.

Nezirli, Z. (2002). Sovyet dönemi ile Sovyet sonrası dönemin Azerbaycan tarih ders kitaplarında Türk ve Osmanlı algısı. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21,* 185-205.

Ölmezoğulları, N. (2012). *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm.* Bursa: Ezgi.

Pingel F. (2010). *Ders kitaplarını araştırma ve düzeltme rehberi UNESCO*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

Poyraz, H. (2014). Tarihin amacı ve tarihçinin rolü üzerine bir deneme. *Akademik İncelemeler Dergisi, 2*(1), 27-36

Qasımlı, M. (2014). *Kafkaslarda Ermeni sorunu (1724-1920).* Ankara: Matsa.

Qasımlı, M. (2019). *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: gerçek tarih arayışı (1920-1994).* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Diyanet Vakfı.

Özdağ, Ü. Yeniçeri Ö. (2011). Ermeni Psikolojik Operayonun Tarihsel Gelişimi ve Aşamaları. *Ermeni Araştırmaları Dergisi,* (37), 151-180.

Ramazanov, G. (2016). *Dağlık Karabağ sorunu açısından insan haklarının değerlendirilmesi.* (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Renan, E. (1882). *"Qu'est-ce qu'une nation?".* Conférence faite en Sorbonne. Paris: Michel Lévy Frères.

Resulzade, M.E. (1995). *Azerbaycan problemi* (çev. Perihan Mete, Sebahattin Şimşir). Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği.

Rohde, D. (2012). *End game.* New York: Peguin.

Rustamov, R. (2008). *Azerbaycan dış politikasında kimlik, tehdit algılaması ve güvenlik yaklaşımları.* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sadıgov, İ. (2010). Azerbaycan'da ilköğretimde hayat bilgisi ve tabiatşünaslıg derslerinde coğrafya konularının önemi. *Marmara Coğrafya Dergisi, 22,* 82-92.

Salmanov, E. (2008). *Azerbaycan'da Sovyet dönemi ve bağımsızlık sonrası tarih eğitimi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Sancak, İ. (2018). Bağımsızlık sürecinde Azerbaycan ve haziran darbesinin dış politikaya etkileri. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(13), 57-71.

Sarıahmetoğlu, N. (2013). 21. yılında Hocalı olayları. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 9(*2), 123-142.

Sarıyar, Y. (2008). Rusya'nın Türkiye siyasetinde Ermeni kartı (1878-1918). *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi, 1*(2), 69-105.

Savaş, S. (2009). Türk dünyasında eğitim alanındaki gelişmeler ve yenilikler. *Qafqaz Üniversitesi Journal of Azerbaijani Studies,* 269-283.

Sayın, F. M. & Yılmaz, R. (2013). Azerbaycan dış politikasını belirleyen öğeler ve denge politikasına yansımaları. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4*(1) ,23-42.

Smith, A. D. (1999). *Myths and memories of the nation.* New York: Oxford University.

Sonyel, S. (2009). *Osmanlı Ermenileri büyük güçler diplomasinin kurbanları*. İstanbul: Remzi.

Southgate, B. (1997). *History what & why?*. London: Routledge.

Stearns, P. N. (2009). *Why Study History?* (Erkan Dinç çev.). *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2*(1), 118-127.

Sultanov, O. (1995). *80'li yılların sonu, 90'lı yılların başlarında Azerbaycan'da politik mücadele.* Bakü: Maarif.

Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul: Ötüken.

Süleymanov, K. (2013). *Türk kamuoyunda Dağlık Karabağ sorunu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ politikası*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Süleymanov, M. (2012). Kafkas İslam Ordusu'nun Teşkili ve Faaliyetleri. Rıhtım ve Süleymanov (Ed.). *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*. 205-237. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Şadıhanov, E. (2006). Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde etkili olan bölge sorunları ve milliyetçilik hareketleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, 33*, 1-22.

Şıvgın, H. (2009). Ulusal tarih eğitiminin kimlik gelişimindeki önemi, *Gazi Üniversitesi) Akademik Bakış Dergisi, 2*(4), 35-52.

Tahirzade, E. (1999). *13 Saat Elçibey'le Yüz Yüze.* Bakü: Ay-Ulduz

T.C. Resmi Gazete: 14.07.1992 sayı: 21284 (asıl) Düstur.

T.C. Resmi Gazete: 23.001.1993 sayı: 21474 (asıl) Düstur.

T.C. Resmi Gazete: 21.04.1993 sayı: 21559 (asıl) Düstur.

T.C. Resmi Gazete: 06. 11.2007 sayı: 26701 (asıl) Düstur.

T.C. Resmi Gazete: 28.03.2008 sayı: 13366 (asıl) Düstur.

TİKA, (1996). Yayınlanmamış "Azerbaycan Ülke Raporu," http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=276 sayfasından erişilmiştir.

Turan, R. (2009). *Azerbaycan'da ilk ve ortaöğretimde tarih öğretimi ve tarih ders kitapları (Sovyet döneminden bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne).* (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Turan, R. (2013). Azerbaycan'da okutulan tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşım. *Bilig, 67*, 273-294.

Turan, R. (2018). Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin gelişim sürecine genel bir bakış. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (61),* 429-451.

Tuzcuoğlu, F. (2019). Azerbaycan ve Türkiye ilişkileri TÜDİFAK örneği. Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi (UNEC), Sakarya Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi İş Birliği Yönleri: Mevcut Durum ve Perspektifler Konuya Göre Uluslararası Konferans Raporlar: Bakü.

Uçarol, R. (2013). *Siyasi tarih (1782-2012).* İstanbul: Der.

Uğurlu, C. T. & Usta, H. G. (2018). Sınıf içi ölçme değerlendirme yöntemlerinin kullanımı ve denetlenmesi: denetmen ve öğretmen görüşleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 17*(67), 969-981.

Usta, N. (2011). Türkiye'de tarih öğretiminin sorunlarına bir örnek: Kemal Kara'nın "inkılâp tarihi ve Atatürkçülük' ders kitabında iç ve dış düşman algısı" . *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 37,* 163-182.

Vasiliyev, A, (2017), "Atatürk'ün alfabe devrimi ve Bakü'de kurulan tüm Rusya yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi (VTSKNTA)'nin faaliyeti (Yeni Rus arşiv belgelerine göre)", VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (13-15 Ekim 2015). Gence, Bildiri Kitabı, C.2, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Yıldırım, A. (1999). Nitel araştırma yöntemlerinin temel özellikleri ve eğitim araştırmalarındaki yeri ve önemi. *TED Eğitim ve Bilim Dergisi, 23*(112), 7-17.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin.

Yılmaz, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nin takip ettiği dış Türkler politikası.* (Doktora Tezi). T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yılmaz, M. (2010). *Tarihi, Siyasi ve Kültürel Yönleriyle Türklerin Dünyası ve Türkiye'nin Dış Türkler Politikası.* Ankara: Kripto.

Yürükel, S. M. (2003). Soykırımlar tarihi I. Ankara: Türkar.

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR.